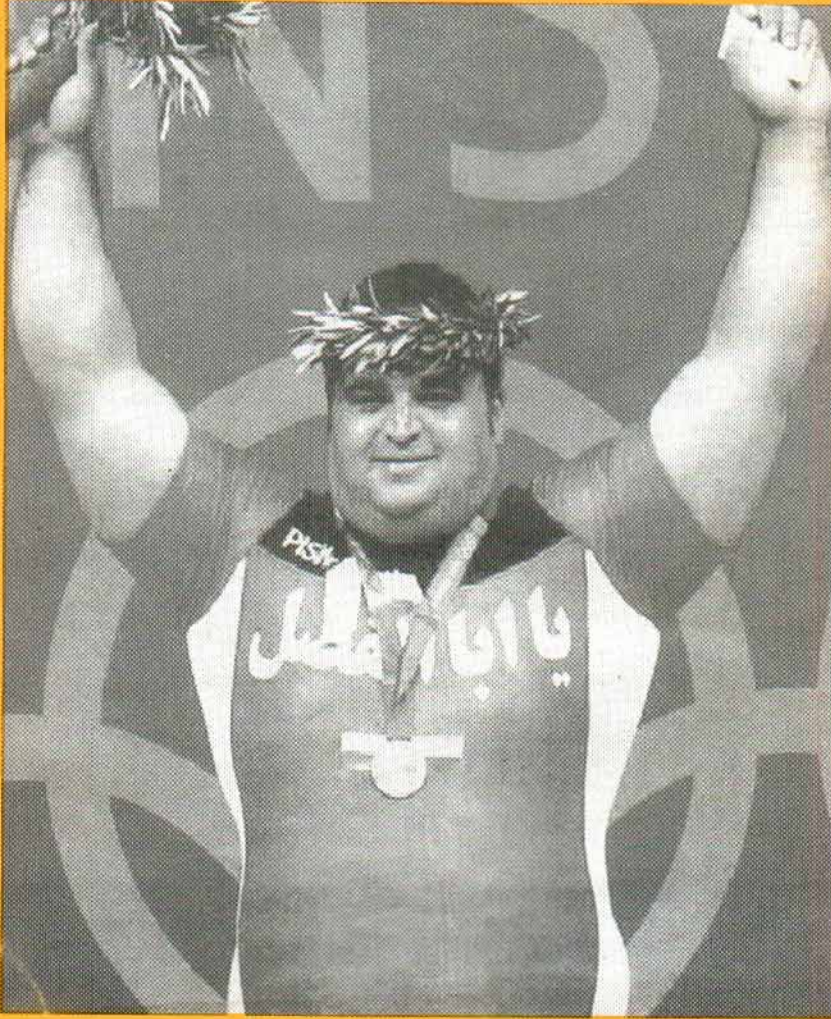

وارليق

تۆركجه- فارسجا معاريف درگيسي
فصلنامه فرهنگي تركي- فارسي

۲۶- جى ايل، ياي ۱۳۸۳، سايي ۲-۱۳۳، ۱۲۸ صحيفه

ياشاسين، قهرمان اوغوموز حسين رضازاده

ISSN 1023 7186

قيمت: ۸۰۰ تومن

وارليق

فصلنامه فرهنگي فارسي - تركي

اۆچ آيدا بير چينخان تۆركجه - فارسجا فرهنگي درگي

سال بيست و ششم، تابستان ۱۳۸۳، شماره ۲-۱۳۳

۲۶- جى ايل، سايبى ۲-۱۳۳، ياي ۱۳۸۳

بۇ سايممىزدا:

- بيرينجى اؤلوسلار آراسى تۆركولوژى سمپوزيومو، دۆكتور جواد هيئت ۳
- آنا ديلي و اهميتى، دۆكتور جواد هيئت ۶
- نقدى بر «يادمان صمد بهرنگى»، دۆكتور محمدعلى فرزانه ۱۵
- آذربايجان پوئمالارى و افسانه ژانرى، گولبنيز باباخانلى ۲۲
- ديوان لغات التّرك حاقيندا دوشونجه لر، دۆكتور حسين محمدزاده صديق ايله موصاحيبه ۲۴
- گونئي آذربايجان مطبوعاتينا بير باخيش، نظامى خودى يئف ۳۱
- ۲۵ ياشيندا بير مکتب: «وارليق»، عليرضا اردبيلي ۳۹
- گرايش نياکان شيخ صفى به غازيگري، شهرام پناهي خياوى ۴۴
- ارامنه در امپراتورى عثمانى، رسول سروى ۴۹
- آغ قۇيونلو دؤورونده تۆرك اتنيك شوّعورو، شاهين مصطفى يئف ۵۵
- پست هاى انقلابى، دۆكتور فريدون عبدلى فرد ۶۶
- شعرلر ۷۴
- يئنى نشرلر، عزيز محسنى، ابراهيم رفر، محمدرضا هيئت ۷۸
- دؤغما كيريمين ياد آدلارى، ميناخانيم تكله لى ۸۵
- حيات و مدنيت، ابراهيم رفر ۸۸
- اؤرتوقرافى چاليشمالاريمىز و ديليمىز ين گله جگى، دۆكتور بهزاد بهزادى، كريم مشروطه چى، دۆكتور ايشيق سؤنمز، ابراهيم رفر ۹۵
- ايروان بک ولايت مسلمان نشين بود (۲)، دۆكتور صمد سردارى نيا ۱۰۷
- ۱۳۰۰ - ۱۳۱۰ - جو ايللرده آذربايجان - ايران مدنى علاقه لرى، جوانشير و كيلوف ۱۲۵
- ايراندا تۆرك كولو توروونون دؤرومو، دۆكتور جواد هيئت ۱۳۰

وارليق درگيسى اؤرتوقرافى قوراللارى اساسيندا يايىنلانير.

اۋلو تانرى نىن آدى ايله

وارلىق

فصلنامه فرهنگى فارسى - تركى

اۋچ آيدا بير چىخان تۆركجه - فارسجا فرهنگى درگى

۲۶- جى ايل، ساى ۲-۱۳۳، باى ۱۳۸۳

بىرىنجى اۋلوسلار آراسى تۆركولوژى سمپوزيومو

كرىمه - اۋكراین

۳۱ ماى - ۶ ايوُن ۲۰۰۴

دۆكتور جواد هيت

بۇ ايل خۇرداد آيى نىن ۱۱- دن ۱۷- ە قدر (ماى ۳۱ - ايوُن ۶) كرىم (كرىمه) يارىم آداسى نىن آق مچيد (سىمفروپوليس) شىرىندە بىرىنجى مېلتلر آراسى تۆركولوژى سمپوزيومو كىچىرىلدى. بۇ سمپوزيوم تۆركىيە نىن «تىكا» (TIKA) تىشكىلاتى طرفىندىن كرىم دۆولت مۆهندىسلىك و پداقوژى اۋنيورسىتەسى نىن ايش بىرلىگى ايله ترتيب ائدىلمىشىدى. سمپوزيوم كرىمه نىن مركز شىرى اۋلان سىمفروپوليس (قدىم آدى = آق مچيد) شىرىندە كىچىرىلدى و بىر هفته داوام ائتدى. كرىمه، اۋكراین اۋلكەسىنە تابع مۇختار جۇمهورىتىدىر و كرىم تاتارلارى نىن قدىم وطنىدىر. ايندى تاتار تۆركلرى اۋزادا بىر اقلېت كىمى ياشايدىلار، آما اۋزلىرى نىن مېلى مجلسلىرى و مکتبلىرى واردىر.

كرىم تۆركلرى نىن حىيات فاجىعەسى سۆولتر بىرلىگى تارىخى نىن آن قارائلىق صحىفەسىنى تىشكىل ائدىر. بۇ بارەدە كىتابلار و رومانلار يازىلمىشىدىر. قىساجاسى، ايكىنجى دۆنيا حرىندە كرىم يارىم آداسى بىر مۆدت آلمانلار ايشغالىندا قالمىشىدى. آلمانلار گىرى چكىلدىكىدن سۇنرا اىستالين اۋنلارى آلمانلارلا همكارلىق ائتمك بهانهسىلە اۋرتا آسيايا سۆرگون اۋلونما امرىنى وئردى و ۱۹۴۴- جۆ ايلين ماى آيى نىن ۱۵- دە بىر آخشام ساعات سىككىزدە (اۋنلار ايشغال دئدىكلرىنە گۆره) هامىسىنى (كىشى، آرواد، اۋشاق، جۇجوق و قارى- قۇجا) حىيوان قاتارلارى ايله اۋرتا آسيايا گۆندردىلر. البته يۇلدا تاتارلار ايشغال يارىسى تلف اولدو. بۇنلار اۋزبىكىستاندا و قازاغىستاندا ۴۰ ايل قالداندا سۇنرا قۇرباچوف زامانىندا اۋز ايشغاللار ايله اسكى وطنلرىنە قايتىدىلار، آنچاق وطنلرىنە گلندە ائو- يۇردلارى نىن رۇسلار و اۋكراینلار طرفىندىن ايشغال ائدىلدىگىنى گۆردۆلر و چارهنى شىرىن كئارىندا قۇندو- كۆچدو ائولرى كىمى ائولر تىكمكده گۆردۆلر. ايندى دە اۋ ائولردە ياشايدىلار!

سمپوزيوم سيمفروپول دۆولت مۆھندىسلىك و پداقوۋى اۋنىورسىتەسى نىن كۆنفرانس سالۇنۇندا باشلادى و اۋرادا دا داوام ائىدى. سمپوزيوم ركتور، پروفىسور دۆكتور فىضى يعقوبوفون نىطقى ايله اچىلدى. ركتور تاتار تۆركلرىندىر و يئىدى ياشىندا اۋزىكىستانا سۆرگون ائىدىلمىش، اۋرادا تحصيل االمىش، اۋزىكىستان جۆمهور باشقانى اسلام كرىموفلا صىنىفداش و دوست اولموش، سۇنرا اۋزىكىستاندا مۆھندىس و پروفىسور اولموشدور.

اچىلىش مراسىمىندە ركتوردان سۇنرا كرىم مجلس باشقانى، «تىكا» باشقانى خاقان فىدان و كرىم تاتار مجلس باشقانى مصطفى جىمىل اوغلو، ماناس اۋنىورسىتەسى ركتورو پروفىسور سىف الله چئويك و «تىكا» مسئوللارىندان دۆكتور زحل يۆكسل و قدرىه امام اوغلو دانىشدىلار.

ھىم گۆن گۆن اۋرتادان سۇنرا علمى چىخىشلار باشلادى و ايۋن آيى نىن ۶- نا قدر داوام ائىدى. سمپوزيوم ۱۵ اۋلكەدن يۆزدن چۆخ تۆركولوق قاتىلمىشىدى. ايراندان دا، من سمپوزيومون دعوتلىسى اولراق اىشتىراك ائتمىشىدىم. سمپوزيوم يۆز مقاله سۇنۇلدو. مقاله لر مۆختلىف اۋلكەلردن گلن تۆركولوقلار طرفىندن چئشىدىلى مۇوضوعلار بارەدە حاضرلانمىشىدى. منىم مقاله م «ايراندا تۆرك كۆلتورونون دۇرومو» حاقىندا ايدى. من پروفىسور گۆرە بىر دفعە چىخىش ائتمەلى ايدىم، اما علمى ايجلاساردا و گئجە تۇپلانتىلاردا منى بئش دفعە دانىشدىردىلار! بلکہ دە داھا ياشلى اولدوغوم اۆچون، نە ايسە منى ھر عۆمومى يىغىنجاقدان دانىشماغا دعوت ائتمەلرى و منىم چىخىشلارمىم ايران تۆركلۈي نىن وارلىغىنى ھىم دە اهمىتىنى بىر دفعە داھا اىشتىراكچىلارنى نظرىندە سرگىلەيىر و دىقتلرنى بىزە طرف جلب ائدىردى.

كرىم تۆركلرى نىن تۆركولوۋى تارىخىندە بۆيۆك رۆلۈ اولموشدور، چۆنكى تۆركولوۋى و تۆرك كۆلتور بىرلىگى نىن اتاسى كىمى تانىنان مرحوم اسماعىل قاسپىرالى كرىم تۆركلرىندىن (باخچاساراي) اولموشدور. اسماعىل قاسپىرالى ۱۸۸۳- دە چىخارماغا باشلادىغى «ترجومان» قزىنى ۱۹۱۸- جى ايله قدر داوام ائتىدىمىشىدىر. قاسپىرالى ايلك دفعە اۋرتاق تۆركچەدن بحث ائتمىش و تۆركلر آراسىندا فىكىردە، دىلدە و ايشدە بىرلىك شۆعارىنى يايىمىشىدىر. او، معارىف پرور بىر ضىالى كىمى «قلم نسان» و «قلم صبيان» اڟلاريله قزتلر بۇراخمىشىدىر (۱۹۰۶). اسماعىل قاسپىرالى بارەدە پروفىسور كامىل ولى يىف «اسماعىل قاسپىرالى و اڟربايجان» باشلىقلى سامباللى مقاله تقديم ائىدى.

بۇ گۆن قاسپىرالى كرىم تۆركلرى نىن سمبولو كىمى بىر شىخىت اولموشدور. اۋنىورسىتە نىن كۆنفرانس سالۇنۇندا و بىر چۆخ يئرلردە اۋنون شىكىلى و ھىكىلى آسىلمىشىدىر. سمپوزيومون ۶- جى گۆنو بىزى باخچاساراي و اۋنون مزارىنى زيارت ائتمگە آپاردىلار. باغچاساراي قدىم كرىم خانلارنىن پايتختى اولموش و اۋرادا ساراي، مدرسه و قاسپىرالى نىن ائوى و چاىخانىسى واردىر.

۵- جى و ۶- جى گۆن بىزلىرى سواستوپول، يالتا و كارائىملرنىن شھرىنە (قالا) آپاردىلار. سواستوپول دا ايكىنچى دۇنيا حربىندە آلمانلار طرفىندىن ايشغال ائىدىلمىشىدى. يئرلى اھالى نىن ائلاتدىقلارنا گۆرە، اىستالين امر وئرمىش كى، نەيىن باھاسىنا اولورسا- اولسون بىر گۆندە اىستاوروپولو گئرى آلسىنلار. سۇوت اۋردوسو درەدن ھۆجوما كئچمىش و آلمان قۇشونو تپەدن بۇنلارى مۆسلسل (مترالىوز) آتشىنە تۇتموشلار. آنجاق سۇوت اۋردوسو ۱۵۰ مىن اولۇ وئرمك قىمتىنە او آخشام استاوروپولو گئرى ائمىشىدىر!

يالتادا، مشهور يالتا كۆنفرانسى نىن كئچىرىلدىگى بىنا و كۆنفرانس سالۇنو، روزولت، چرچىل و اىستالين بىرلىكدە آپاردىقلارى دانىشيق اۋتاغىنى گزدىك و اىستالينە «آللە جزاسىنى وئرسىن» دئدىك! كارائىم قالاسى و يا موسوى تۆركلرى نىن قدىم شھرى، بۇ گۆن يارى خاراب شىكىلدە قالمىش، اۋرادا كنىسا فعالىتپنە داوام ائتمكدەدىر.

سمپوزيومدا چۇخ دۆزلى تحقىقى معروضه لىر اۇخوندى. قۇناقلاما دا بعضى قۇصورلارى ايغماض ائتمك شرطيله چۇخ ياخشى و صمىمى ايدى.

ركتور و «تىكا» باشقانلارى ياخيندان علاقه گۇستردىلر. «تىكا» نىن مسؤللارى: قدريه خانىم امام اۇغلو، اعصمت يۆكسل، دۆكتور زحل يۆكسل و دۆكتور اسماعيل آى دوغان ايجرا هئىأتىنى تشكيل اندىردىلر. خانىم دۆكتور فۇندا تۇپراق دا «تىكا» نىن علمى مۇشاورىرى كىمى ايجرا هئىأتى ايله امكداشلىق اندىردى.

بۇ سمپوزيومدا شىمالى آذربايجاندىن پروفىسور كامىل ولىيىف و واقىف حۆسنىف و تۆركيه دن پروفىسور عبدالرحمن گۆزل، پروفىسور محمد كاشغارلى، پروفىسور عاصىم اۇزىوزك، دۇچنت مصطفى اۇنر و داها بىر نچمه علم آدمى اىشتىراك ائتمىشىدىلر.

كرىم تاتارلارى نىن مىلى مۇبارىزه رهبرى مصطفى جمىل، سمپوزيومون آچىلىش مراسىمىنده اىشتىراك اندىب، قۇناقلارا خۇش گلدىن دندى. مصطفى بىگ، كرىم تاتارلارى نىن مىلى آزادلىق و وطنلرینه قايىتمالارى اۇچۇن بۆتۇن عۇمۇر مۇبارىزه ائتمىش و ۱۶ ايل سۇوت زىندانلارىندا قالمىشىدىر. سمپوزيومون قاپانىش ايجلاسىندا گلن ايل سمپوزيومون قىرغىزىستاندا كئچىرىله جگىنه قرار وئرىلدى.

منىم «ايراندا تۆرك كۆلتورونون دۇرومو» باشلىقلى مقاله م بۇ سايدا وئرىلمىشىدىر (تۆركيه تۆركجه سىنده).

بىرىنچى بئىن الخالق تۆركولوژى سمپوزيومو، ۳۱ ماى - ۶ ايۇن ۲۰۰۴، كرىمه، اۇكراین.

اورتادا: دۆكتور جواد هىت، سۇلوندا: ركتور پروفىسور فىضى يعقوبوف، پروفىسور كارى بگ مۇلدا بگوف ماناس (بىشكك) اۇنيورسىته سى نىن ركتورو، خانىم وجود پروفىسور سيف الله ماناس اۇنيورسىته سى نىن ركتور مۇعاوینى، پروفىسور اۆكتای بللى (آرخئولوق) اىستانبول اۇنيورسىته سى نىن مۇعاوینى

آنا دیلی و اهمیتی

دوكتور جواد هیئت

دیلم نه دیر؟

آنا دیلی نه دیر؟ اهمیتی نه دیر؟

دیلم اینسانلار آراسیندا اونسیت، آنلاشما و خبرلشمه نی تأمین ائدن بیر واسیطه دیر. دئمه لی، دیلم بیر ایرتباط وسیله سیدیر. دیلم سؤزلر و سسلردن تشکول ائدن بیر دستگاه، شبکه و یا جومله لر توپلوسودور. دیلم، کولتورون آیناسی و اونون تمّل روکنودور. اینسانین دوشونجه و دوغولارینی، خیال و ایستکلرینی بوتوق اینجه لیکلری ایله آچیقلايان و یاشاماسینا ایمکان حاضیرلايان دیلمدیر. جمعیتی میلت حالینا گتیرن باغلارین آن گوجلوسو دیلمدیر. دیلم، بیر ایجتیماعی و دیری وارلیقدیر و

زامانلا و ایشلنمکله تکامل، اینکیشاف ائدر، گشیلر و حتّا محو اولاییلر. دیلمین اینکیشافیندا ایکی جور عامل تأثیر گؤستریر:

۱- داخیلی عامللر.

۲- خاریجی عامللر.

داخیلی عامللر دیلمین داخیلی قانونلارینا تابعدیر و تأثیری مؤبتدیر. دیلم ایشلنه- ایشلنه جیلانیر، احتیاجا گوره یئنی سؤزلر و تریملر تورتیر. دیلمچی عالیملر دیلمین قایدا- قانونلارینی کشف ائدر و یازی دیلمی، دیلم قایدالارینا و عومومی خالق دیلمی و یا بیر لهجه اؤزینده قورولار و اینکیشاف ائدر. هر دیلمین بیر یازی و یا ادبی دیلمی و بیر نجه دانیشیق لهجه سی واردیر.

خاریجی عامللر: بوتون دیلملر، حتّا قونشو دیلملر بیر- بیرینه تأثیر ائدر و بیر- بیریندن بعضی کلمه لر و ایصطیلاحلار آلا. بۇ حادیشه ایفراط شکلینی آلاسا و دیلمین قرامینه و سؤز ترکیبینه ده تأثیر ائدرسه، دیلمی پوزار و دیلم اؤز هوویتینی یاواش- یاواش الدن وئر. اینگیلسلرین «بیجین دیلم» (pidgin)

(language) دندىكلرى چىنجه- اينگىلىسجه قارىشىغى بىر دىل معجونو عمله گلر. بۇ پروسس اوزون مۇدت داوام اندرسه، خالقين دىلى و كىملىگى ده ديشه بىلر.

۱۹- جو عصرين مشهور رۇس پداقۇقو ك. د. اوشىنسكى بۇ بارهده بئله دئمشيدىر: «خالقين اليندن هر شئى آلين، اۇ هر بىر شئى قايتارا بىلر. آنجاق دىلىنى آلسانيز، اۇ هئچ بىر واخت اۇنو يارادا بىلمز، حتا يئنى وطن ده يارادا بىلر، آنجاق دىلى هئچ واخت! خالقين آغزىندا دىل اولۇرسه، خالق دا اولر.»

بىر دىلين يازى دىلى قاداغان اولۇرسا و اۇشاقلارى باشقا بىر دىلده يازىب- اۇخوماغا مجبور قالسا، اۇ خالقين دىلى ايستىحاله يه اۇغرار و بىر مۇدت سۇنرا «بىچين» شكلىنى آلا.

بىزيم ده پهلويلر دۇورۇنده دىلميز (يازى دىلى) بۇ گىرلمه و ايستىحاله پروسسينه معروض قالمش و يازى دىلميز ياساقلانمىشدى.

دۇنيادا ۶۰۰۰ حۇدودوندا دىل واردىر، آنجاق هر ايل بىر نىچەسى آرادان گىددر. بۇ دىللرده دانىشانلارين سايى يۇز ميندن داها آزدىر. البتة «يونسكو» تشكىلاتى نىچە ايلدىر كى، دىللرين آرادان گىتمه سىبله مۇباريزه آپارىر. «يونسكو» و «بىرلشمش مىلتلر»- ين قبول ائله دىگى قرارلارا گۇره هر كس اۇز اولكه سىنده كى مکتبلرده آن آز اۇچ دىلى اۇخويوب اۇيرنمەلىددر. بۇنلار آنا دىلى، دۇولت دىلى و با اۇرتاق اولكه دىلى و بىر ده اينگىلىسجه كىمى بئين الملل دىللرددر.

دىللىرى مۇرفولوژى (خارىجى شكىللىرى) و منسوب اولدوقلارى دىل عاييله سىنه گۇره مۇختىلف قروپلارا بۇلۇرلر. مۇرفولوژى باخىمىندان دىللىر اۇچ قروپا بۇلۇنۇرلر:

۱- يالين و يا يالينلايان دىللىر (isolating): چىن دىلى كىمى. بۇ دىللره اسكىدن «تك هجالى» دىللىر دئمشلر. بۇنلاردا سۇزلرين آنجاق بىر حىصهسى تك هجالىددر.

بۇ دىللرده صرف يۇخدور. كلمه لر شكىلچى آلمادان و ديشمه دن (inflexion) ايشلنر. آنجاق جۇمله ده كى بئرلى ايله و باشقا كلمه لرله يان- يانا كلمه لرلى ايله مۇختىلف معنا و وظيفه گۇرۇرلر. چىن دىلىنده وۇرغو چۇخ مۇهۇمدۇر. بىر كلمه بۇ اۇزدن مۇختىلف معنالار ايفاده ائده بىلر، هم ده مۇتسابه سۇزلر (homonyme) چۇخدور.

چىن يازىسىندا هر كلمه بىر ايشارتله گۇستربلر، آنجاق گۇن (گۇنش)، آى و حثيوانلار كىمى مفهوملار شكىللىرى ايله ايفاده ائدىلر.

۲- آنالىتىك دىللىر (flexible): هيند و اوروپايى و سامى دىللىر كىمى. بۇ دىللرده صرف اثناسىندا كلمه نين كۇكۇ ديشىلر، يعنى تحلىله اۇغرايىر. مثلاً «رفتن» فعلى صرف اولوندوغو زامان «رفت»، «مى رود» اولور و كلمه نين كۇكۇ (رفت) ديشىر.

سامى دىللىر ده بئله ددر. بۇنلارين مۇهۇم خۇصوصىتلىرى، كۇكلرين اۇچ سس سىزدن قۇرولماسى (ثلاثى مجرّد) و كۇكۇن ديشمه سىددر.

۳- ايلتېصافى دىللر (aglutinatif): تۈرك دىلى كىمى. ايلتېصافى دىللردە صرف اتناسىندا كىلمەن كۆكۈز دېيىشىمىز. صرف، شىكىلچىلر (سۈن / suffix) كۆكۈن سۈنونا ياپىشماغىيلا عملە گلر: آلماق ← آلدن، آلاجاغام، آلمىشىدىم / قۇناق ← قۇناقلا. آلتاي دىللىرى و حتا اۈرال- آلتاي دىللىرى بۇ قروپ دىللردندىر.

دىللىرى بىر دە منسوب اولدوقلارى عايىلەپە گۈرە (geneology) بۇلۈرلر (شجرە).

بۇ بۇلگۈدە تۈرك، مۇغول، منچو دىللىرى آلتاي دىللىرى و يا اۈرال- آلتاي دىللىرى حساب اولونموشدور، چۈنكى بۇ دىللىرى دانىشان خالقلار قدىمدن آلتاي- اۈرال داغلارى آراسىندا ياشامىشلار.

آنادىلى و اهمىتى:

آنادىلى، اۈشاقلىقدا آنادان اۈيرنلن دىلدىر. اۈشاقدا دىل اۈيرنمە قابىلىتى يۈل يثرىمە و دىگر اينكىشاف پروسىلر كىمىدىر. بۇ پروس اۈز- اۈزۈنە گۈرچكلىشىر. بۇنون تىكجە شىرطى، اۈشاغىن عايىلە مۇحىطىندە و جاماعات ايچىندە ياشاماسى و آناسى و اطرافىنداكىلارن اۈنونلا صۇحبت ائتمەسىدىر. اۈشاق، آنا و اطرافىنداكىلارن سۆزلرنى ائشىدىر و زامانلا اۈنلارن معنالارنن اۈيرتر، سۇنرا اۈنلارن ايشلتمەسىنى و يا تۇرتمەسىنى تىجروپە اندر. بۇ ايشى گۈرركن اۈنچە تىك سۆزلرلە باشلار و ياواش- ياواش سادە جۈملەلر و سۆز بىرلشمەلرنى ايفادە اندر و زامانلا دىل قايداالارنن (قرامر) منىمىسر و يا اۈنو اۈيرندىكلرنىدن چىخاردار (استىخراج). بۇ ايشى بىلەركدن يۈخ، دىقت ائتمەدن گۈرر.

اۈشاق دىل تىجروپەسىنى آباراركن بعضا سۆزلردن معناسىز سۆز بىرلشمەلرى و جۈملەلر قۇرار و سۆزلرلە اۈنار و اۈز- اۈزۈنە دانىشار و بۇ شىكىلدە دىل بىلگىسىنى تىجروپە اندر و تىكىمىللىشىر.

اۈشاق آلتى ياشىنا چاتاندا دىل باخىمىندان يىتكىن بىر آدام كىمىدىر. يعنى دىل قرامرنى اۈيرنمىش و اۈنو ايشلتمك و اۈيغولاماق قابىلىتىنە مالىك اولموشدور. اۈنون اۈيرندىگى سۆزلر مۇحىطىندن آلدىغى تىجروپەلرە گۈرەدىر و اۈنون احتىاجلارنن قارشىلاماغا كىفايت اندر.

اۈشاغىن دىل آچماق قابىلىتى بىننن مۇعىن اينكىشاف مرحلەسىلە علاقه داردىر. بۇ قابىلىت ۱۲-۲ ياشلارنندا ظۈهور اندر، يعنى اۈشاق بۇ ياشلاردا دانىشان عايىلە و دىگر اينسانلاردان اۈزاقدا (مثلا مئشەدە) قالارسا و سۇنرادان عايىلە و يا جاماعات آراسىنا گلە، بىر داها دىل آچا بىلمىز.

اۈشاغىن دىل آچماق جىرانىنن ماھىتى بارەدە مۇختىلىف فرضىيە و يا ھىپوتىزلر ايرلى سۆرۈلمۈشدور:

۱- معرفت و يا تانىماق- بىلمك فرضىيەسى: بۇ فرضىيەپە گۈرە اۈشاقدا دىل اۈيرنمك، اۈشاغىن

اطرافىنى تانىماق و فىكرى اينكىشافىنن بىر حىصەسىنى تىكىل اندىر.

۲- داورانیشچی (رفتاری) فرضیه و یا (B.F.Skinner) behaviourist : بۇ فرضیه تجروبه‌یه دایانان آمپریم فلسفه‌سیندن قایناقلانمیشدیر. بۇ فلسفه مکتبىنى ۱۷- جى عصرده اینگیلیس فیلولوسوفلاری جان لاک (John Locke) (حكيم) و دئیوید هیوم قورموشلار. بۇ فلسفه‌یه گوره اینسان بیلگیسی نین قاینای تجروبه‌دیر. جان لاک، اوشاغین ذهنینی بوش بیر صاندىق و یا آغ بیر صحیفه‌یه بنزدیردی. دنمه‌لی، بیز بیلدیكلریمیزی حیسلریمیز واسیطه‌سیله، خوصوصیله انشیتمه، گورمه، توخونما حیسلری ایله آله گتیریریک. داورانیشچیلار دیل اؤیرنمگی بیر سیرا سسلرین عادتلری کیمی قبول اندیرلر. اوشاغین آنا- آتاسی و اطرافینداکیلار اوشاقلا دانیشیرلار، اوشاق بۇ سسلری و سؤزلری انشیدیر و یاواش- یاواش اونلاری تقلید اندیر. بۇ حیسى تحریکلر (stimulus) و اونلارین جاوابلاری زامانلا شرطیلشهرک عادت شکلینی آلیر و اوشاق آلدیغی تأثیرلری ایستیقرا (induction) یولو ایله عومومیلشدیریر و دیل قایدالارینی اؤیرتیر. بۇ فرضیه‌نین طرفدارى اولان واتسون (J. Watson) دؤشونمگی ده داورانیش (رفتار) حساب اندیردی و دئییردی کی، «دؤشونمک اؤز- اؤزونه یاواش دانیشماقدان عیبارتدیر».

۳- چامسکی نین نظریه‌سی: نوأم چامسکی ۱۹۵۹- جو ایلده ایسکینزین «دیل داورانیشی» و یا «رفتار زبانی» آدلی کیتابینا یازدیغی تنقیدی مقاله‌سینده دئییر کی، «دیلی اؤیرنمک یالینز بیر بیغین پراکنده سؤزلری اؤیرنمک دگیل، بۇ ایش ذاتاً دیل قوزولوشلارینی (جومله و ...) تورتکم اؤچون لازیم اولان اساس قایدالار مجموعه‌سینی اؤیرنمکدیر. چامسکی ذهنیلشمیش بۇ نیظاما (قایدالار مجموعه‌سی) «دیل قابیلیتی» و یا «دیل باجاریغی» و یا «قرامر باجاریغی» دئییر. بۇ قایدالار سایه‌سینده دیر کی، اینسان حودودسوز جومله‌لری قوزا بیلر. اگر دیل اؤیرنمک بیر سیرا مؤحرّیک (stimulus) و جاوابدان عمله گلن سسلر قروپونون عادتى اولسایدی، اؤ زامان هرکس دیلین بوتون جومله‌لرینی تک- تک اؤیرتیب ازبرله‌مه‌سی لازیم گلردی. چامسکی‌یه گوره دیل اؤیرنمک پروسیسی ضرب (چارپی) قایداسینی اؤیرنمگه بنزر. بیز آنا دیلینی اؤیرترکن بیر سیرا قایدالاری اؤیرتیریک. بۇ قایدالار بیزه حودودسوز جومله قورماغی اؤیرتیر. بیز ضرب جدولینی اؤیرنمگه مجبور اولدوغوموز کیمی بۇ محدود دیل قایدالارینی دا اؤیرتیریک، هم ده سؤزلرله معنالارینی علاقه‌لرینی مؤحرّیک- جاواب یولو ایله اؤیرنمه‌لی‌بیک. اوندان سونرا دیلین تورکدیجی خوصوصیتی ایشه قاریشیر، نه مؤحرّیک- جاواب و نه ده عادت.

اینساندا بۇ قابیلیت و ایستعداد ایرثیدیر و ژنتیک یوللا ایئتیقال اندیر.

چامسکی‌یه گوره بوتون دیلرین اورتاق تمّل (اساس) خوصوصیتلری واردیر و اوشاق آنادان اولارکن بۇ اورتاق تمّل خوصوصیتلر اونون ذهنینده دیلین اساس تمّلی کیمی مؤوجودور و اوشاق آنا دیلینی بۇ تمّل اؤزینده قوزور و اؤیرتیر. دنمه‌لی، بالقوه مؤوجود اولان بۇ ایستعداد و یا قابیلیت

مۆحیطلە تماس ائتدیکدن سونرا بالفعل شکله چئوریلیر و فغاللاشیر. البتّه سۆزلری اؤیرنمکده و دیل فورمالارینین تلفوظونده تقلید و تیکرار و عادتین رولو اینکار ائدیلمدیر.

چامسکییه گۆره هر دیل بیر اۆست قۇرولوش و بیر ده آلت قۇرولوش و یا درین قۇرولوشدان تشکؤل ائدیر. اۆست قۇرولوش دیلله گۆره دئییشیر، آما اینسانین بدنیه و ذهنیه قۇرولوشونو عکس ائتدیرن درین قۇرولوش بۆتۆن دیلرده تقریباً عئینیدیر.

مثلاً بۆتۆن دیلله ایکی درجهلی تحلیلله (تجزیه) مۆناسیبیدیر. بۆتۆن جۆمله لر ایکی مرحله ده کلمه لره یعنی معنالی واحیدلره (morpheme) بۆلۆنۆر. بۇ واحیدلر ایکنجی درجه بۆلگۆده فۆنم دئییلن سس واحیدلرینه بۆلۆنۆر.

بۆتۆن دیلله رین سس سیستیمی صامیت (سس سیز) و صاییت (سسلی) - لردن عمله گلیر و بۇنلارین سایی محدوددور (۴۰-۲۰)، هم ده بۇنلار محدود سایدا سس خۆصوصیتلریندن تۆره میشدیر. دیلله رین بۇ اورتاق خۆصوصیتلری اینسانین بیولوژیک قۇرولوشوندان قاینقلانیر.

اوشاغین فیزیکی اینکیشافی ایله دیل آچماغی آراسیندا گۆجلۆ باغلیلیق واردیر. اوشاق مخصوص یاشلاردا (۱۲-۲) دیل آچا بیلر. اگر بۇ یاشلاردا اونون دیل اؤیرنمک ایمکانی اولماسا، سونرا دیل آچماق ایمکانی دا قالماز.

اوشاق آنا دیلینی اؤیرنرکن دیلین سسلری و سس دستگاهی ایله بیرلیکده «پارچالار اۆستۆ سس واحیدلری» (suprasegmental)، یعنی بیر هجا اۆستونه وۇرغو یا تآکید (stress)، تۆن یعنی سسلرین زیل و بم تلفوظو، ایتوناسیون یعنی کلمه و مۆرفملرین زیل و بملیکلرینین صؤحبت ائناسیندا دئییشمه سی و یا آهنگ، دۇرغو (فاصیله، مکث) اونون ذهنینده، حافظه سینده یئرلشیر و دانیشاندا اساس خۆصوصیتلری کیمی تظاهور ائدیر. بۇ خۆصوصیتلرین دئییشدیریلمه سی و یا اونودولماسی چۆخ چتیندیر. اینسان آنا دیلیندن باشقا دیلی دانیشاندا لهجه لی دانیشماغی دا قیسماً بۇندان ایرکی گلیر.

هر دیلین اۆزۆنه مخصوص بیر آنلاما و دۆشۆنمه یولو و آنلاما یولو و یا ایفاده طرزى واردیر کی، بۇنا دیلین ایچ بۆنیه سی، ایچ شکلی دئییرلر. مثلاً تۆرکجه دانیشاندا بیز بیرسی نین حالینی سۇروشاند، «نجه سن؟» دئییریک. فرانسىزلار بۇ دۇرومدا «Comment vas tu?» دئییرلر، تۆرکجه ترجمه سی: «سن نجه گئدیرسن؟». آلمانلار همین سۇالی بئله سۇروشولار: «Wie geht es Ihnen?» یعنی: «نجه سیزه گئدیر؟». تۆرکجه ده «منه سۇیوق دئییب» دئییریک. بۇنون قارشىسیندا فارسچادا «من سرما خوردم»، تۆرکجه لفظی ترجمه سی «من سۇیوق یئمیشم» اولور.

اوشاق آنا دیلینی اؤیرنرکن اونون ذهنینده آنا دیلی نین قۇرولوشو (شبهه سی) یئرلشیر و اینسان، هر شئی بۆتۆن دیل ماتریاللارینین مئیدانا گتیردیگی بۇ تمل شمایا (اساس شبهه یه) گۆره آنلار و آنلادار. بۇنا دیلین مخصوص ایفاده طرزى و دۇنياگۆرۆشۆ دئییلیر.

لئو وایزبرگر (Leo Weisberger) دیلی دۆنیانی سۆزه چئورمه حادیه‌سی بیلیر و دیلین ایفاده ائتدیگی گئرجگی ده اینسان ذهنی نین سۆزگجیندن (فیلتریندن) کئچمیش گئرجک ساییر. دنمه‌لی، اینسان گئرجگی (واقعیتی و حقیقتی) آنجاق دیل واسیطه‌سیله تانییار.

بیز چئوره‌میزه آنادیلیمیزین پنجره‌سیندن (شبهه‌سیندن) باخیریق و دۆنیانی آنا دیلیمیزین آنلاما و آنلاتما یولوندان گئدهرک آدلاندیریریق.

هؤمبولتون (F.H.Von Humboldt, ۱۷۶۹-۱۸۵۹) فیکرینه گؤره، «دیل بیر میلتین رۇحونون تظاهورودور، میلتین دیلی رۇحودور و رۇحو دا دیلیدیر».

اینسان آنا دیلینده دۆشونر و دۆشوندوگونو دانیشاندا دیله گتیرر (نیطق) و یا کاغید اؤزیرنه یازار (یازی). اگر آنا دیلیندن باشقا بیر دیلله دانیشماق و یا یازماق ایسترسه، دۆشوندوگونو ذهنینده او دیله ترجمه ائدر. بۇ ترجمه هر زامان و هر کس اؤچون آسان و قوصورسوز اولای بیلمز. خوصوصاً دانیشاندا فوری و آنی (instantane) ترجمه گرکدیگی اؤچون بۇ ترجمه اصلی دیلده کی نین عینی و مۆکمل اولماز. هم ده آنا دیلی نین خوصوصیتلری (لهجه) ده ایکینجی دیلده اؤزۆنۆ گؤسترر. البته بعضی حقیقی ایکی دیللی (biglotte) اینسانلار، خوصوصاً پشه‌کار (حیرفه‌ای) مۆترجمیلر بۇ ایشی داها یاخشی باجاریرلار. حقیقی ایکی دیللی اینسانلار اوشاقلیقدان ایکی دیللی موحیطده یاشایان و هر ایکی دیلی طبیعی اؤیرنمه یوللاری ایله اؤیرنن و ایشلدن کیمسه لردیر. البته، ایکی دیللیلیک ایکی دیلی بیلمدن فرقلیدیر و هر ایکی دیل بیلن، ایکی دیللی (biglotte) ساییلماز.

چۆنخ دیللی توپلوملاردا آنا دیلینی ایلك مکتبه اؤخویارق یاخشی باشا دۆشمک و دۆزگون ایشلمک، مکتبه و سؤنراکی ایللرده ایکینجی/ رسمی دیلی اؤیرنمکده و بۇ دیلده کی بۆتون چالیشمالاردا باشاریلی اولماغین اؤن شرطیدیر.

اوشاقلار آنا دیلیرینی اینکیشاف انده بیلدیکلری نیستده داها بیلگیلی، دیللی ده ایفاده باخیمیندان داها زنگین، اثرلری داها اولغون و یتکین اولوب، کۆلتۆرل کیملیکلری مسأله‌سینده حقارت دؤیفوسو دؤیما یا جاقلا.

واین رایشا (Weinreich) گؤره، هر اینساندا دؤغوشدان بیر آنا دیلی سنوگیسی واردیر، چۆنکی بو دیل آنانین محبتی و اوخشاملاری ایله اؤیرتیلیمیش و عایله، خالق و دۆنیانی تانیماق اؤچون وسیله اولموشدور. پارسیده «سؤربون» اونیورسیتیه‌سی نین علمی هئیأتی عؤصوف اولان چاغداش آنسیکلۆپدیک ایرانلی و آذربایجانلی (تبریزی) عالیم دؤکتور ضیا صدر پارسیده چیخان «نیم» درگیسینده یازدیغی فارسجا مقاله‌سینده (نژاد انسان، نژاد آریایی، سامی و ترک. آذر ۱۳۸۱) یازیر کی: «... بیزیم دیلیمیزه جهالت و غرض اؤزۆندن بعضیلری تحمیلی دیل (زبان تحمیلی) دئییرلر. من آن زبان تحمیلی را که

ایه‌های لطف و محبت مادرم در آن زمزمه شده است، به هر زبان اصلی که شما در نظر بگیرید، ترجیح می‌دهم و می‌دانم ...».

ترجمه‌سی: «من آنانین محبت و اوخشامالارینی زۆزوموه ائندن دیلی «تحمیلی» ده اولسا، سیزین دۆشوندوگونوز و منیم اوچون نظرده تۆتدوغونوز هر بیر دیلدن اۆستون تۆتارام...». مؤلف سؤنرا بۇ مسأله‌نین علمی و منطقی طرفینی اینجه‌له‌ییر و آنا دیلینی مؤدافیعه ائدیر.

ایکینجی دیلی اؤیرنمک:

ایکینجی دیلی اؤیرنمک، یکی شکیلده اولاییلر:

۱- طبیعی یول و یا ائشیتمک، دانیشماق یولو ایله. اینسان بۇ دیلی دانیشان جاماعاتین آراسیندا یاشار و خصوصی دیل تعلیمی آلمادان ائشیتمک- دانیشماق یولو ایله دیلی اؤیرتیر.

۲- اؤیرنمک یولو ایله: بۇ دا یکی شکیلده اولاییلر:

الف- دیل اؤیرنجیسی‌نین بۇ دیلی دانیشان خالق ایله علاقه‌سی یۆخدور. آنجاق درس آلاق دیلی اؤیرتیر. بۇنا «خاریجی دیل» دئییلیر. مثلاً مکتبلریمیزده اینگیلیسجه و یا فرانسیزجا تعلیمی کیمی.

ب- اینسان آنا دیلی‌نین یانیندا ایجتیماعی مۆناسیبت و احتیاجلارینی تأمین ائتمک اوچون ایکینجی دیلی ده اؤیرتیر. بۇنا «ایکینجی دیل» دئییلر. مؤختلیف دیل‌لری دانیشان اولکه‌لرده رسمی دیلی آنا دیلی اولمایانلارین رسمی دیلی اؤیرنمەلری بۇنا بیر میثالدير.

ایکینجی دیلی اؤیرنمک اوشاقلیقدا، یعنی آنا دیلی ایله برابر و یا اوندان سؤنرا اولاییلر. چۆخ واخت ایکینجی دیل داها سؤنرا مؤختلیف یاشلاردا اؤیرتیلیر.

بیزلرین، یعنی آذربایجاندا و یا تۆرک مۆحیطینده یاشایان خالقین دۆرومو یۇخاریداکی متؤدلارین هنج بیرى ایله اؤزلاشمیر. اوشاقلاریمیز آلتی یاشا قدر آنا دیلیندن (تۆرکجه) باشقا دیلین سۆز و جۆمله‌لرینی ائشیتیمیر و عایله و اطرافینداکی‌لارلا تۆرکجه دانیشیر. آنادیلى‌نین اؤزۆنه‌مخصوص دیل سیستمی و یا دیل شبکه‌سی و ایفاده طرزى تشکۆل ائدیب، هر شئی آنا دیلینده آنلایب ایفاده ائندن، واختیندا، یعنی آلتی یاشی قۇرتارانندان سؤنرا مکتبه گئدیر و اورادا فارسجا اؤیرنمگه باشلاپیر و هر شئی فارس دیلی‌نین قاوراییشى و ایفاده طرزى ایله اؤیرنمک و ایفاده ائتمک ایسته‌ییر، بۇ دا ذهنینده‌کی دیل سیستمی ایله اۆست- اۆسته دۆشمه‌دیگی اوچون اوشاق چاشیب، لنگی‌ییر. اوشاق سۆزلری اؤیرنمکده و جۆمله‌لری قۇرماقدا غئیر- عادى چتینلیکلرله قارشىلاشیر، چۆنکی اوشاق ایفاده طرزى فرقلى اولان بیر دیلی اؤیرنمک ایسته‌ییر، هم ده آنا دیلینده ساوادى (اوخویوب- یازماق قابیلیتى) اولمادیغى اوچون یئنی دیلین سۆز و جۆمله‌لرینی، قایدالارینی آنا دیلینده ثبت و ضبط ائتمه‌سینی ده باجارمیر. بئله‌لیکله اوشاغین ذهنینده بیر حۆدودا قدر چاشقینلیق و دۇرغونلوق عمله گلیر، هم ده ذهنین و دیل قابیلیتى‌نین

اینکیشافیندا دۇراقلاما و یاواشلاما اولور، خوصوصیله نطق باخیمیندان فارس دیلی اوشاقلارا قیاساً گثریده قالیر. بئله اوشاقلار فارس دیلینی بیر علم کیمی فارس دیلی اوشاقلاردان داها دیقتلی و داها دریندن اویرنسهر ده، بو دیلی ایشلمهده اولنار قدر باجاریقلی اولای بیلمه یه جکلر، البته ایستینالار باشقا. ائله بونا گۆره دیر کی، مشهور ناطیقلر و معروف واعیظلریمیز داها چوخ فارسلاردان چیخیر! حال بوکی، بیزیم دیلده دانیشان قونشو خالقلاردا آنا دیلده تحصیل آلدیقلاری اؤچون هرکس بیر ناطیق کیمی و چوخلاری باجاریقلی بیر خطیب کیمی دانیشیرلار.

بیزیم بو تأسؤفلؤ دۇروموموزا سبب، پهلویلر رژیمین شووینیسست فارسلاشدیرما سیاستی اولموشدور. آتمیش ایل یازی دیلیمیز تعطیل اولموش، حتا مکتبلریمیزده آنا دیلده دانیشماق دا قاداغان و جریمه و نرملگه باهانه اولموشدور.

ایسلام اینقیلابیندان سونرا وئرلین نیسبی دیل آزادلیغی سایه سینده دیلیمیز ینیدن دیرچلمگه باشلامیش و تۆرکجه قزت، درگی و کیتابلار چاپ اوزؤ گۆرموش، شاعیرلریمیز آنا دیلینده یازدیقلاری شعر مجموعه لرینی چاپ ائتدیرمگه مؤفق اولموشلار. اونیورسیتهلرده خوصوصی تۆرکجه کورسلار آچیلیمیشدیر. بو گۆن تهرندا، تبریزده و اورمیه ده رسمی اولاراق دؤولت اونیورسیتهلرینده تۆرک دیلی و ادبیاتی شؤعبه لری قورولموشدور.

بونلار یازی دیلیمیزین ینیدن دیرچلمه سینه یول آچسا دا، اوشاقلاریمیزدا دیل تحصیلی مؤشکولوموزو هله ده چۆزه بیلمه میشدیر. منجه بو مسأله نین ایندییه قدر کؤکدن حلّ اندیله بیلمه مه سینه سبب، پهلویلر زامانیندان میراث قالان شووینیسست دۆشونجه و فرهنگدیر. پهلویلر زامانیندا سیستملی و داواملی شکیلده بئله تبلیغ ائتدیلردی کی، فارس دیلی ایرانین و ایرانلیلارین بیرلیک رمزیدیر و فارسجادان باشقا دیلرین، خوصوصیله تۆرکجه نین یاشاماسی، هله اونون مکتبلرده تحصیلی و ایشلمه سی، میلی بیرلیگه خطر حساب ائتدیلیر و ایرانین بؤلونمه سینه یول آچار! بیر طرفدن ده بیزیم اوشاقلارا تلقین ائتدیردیلر کی، تۆرکجه سیزین آنا دیلینیز اولسا دا، سیز تۆرک دگیلسینیز، سیزلری مؤغوللار تۆرک اتمیشدیر! ائله اونا گۆره ده، سیز بو دیلی بؤراخیب فارسجا اویرنمیلی و فارس اولمالیسینیز!

بو اؤیدورما- قاییرما نظریه لر بو گۆن چۆرۆموش ساییلر، اونا گۆره ده بو باره ده ایضاحات و نرملگی لازیم گۆرمۆم.

ایسلام جۆمهوریتی نین آنا یاساسیندا بۆتۆن ایران خالقلاری نین (فارس، تۆرک، کۆرد، عرب، تۆرکمن، بلوچ و ...) دیللی تانینمیش و مکتبلرده فارسجانین یانیندا آنا دیلرینی ده اؤخویوب اویرنمه لری مۆجاز و قانونا اویغون گۆرۆلموشدور. ایسلام اینسان حوقوقو تشکیلاتی، بیرلشمیش میلتلر و یونسکونون دا چیخاردیغی قرارلار آنا دیلده اؤخوماغی لازیم و واجیب بیلیمیشلر. بۆتۆن بونلارا رغماً

هله ده پهلویلر دؤوروندن قالان و او دؤورون ایفراط فارس ناسیونالیستی ایدئولوژی و فرهنگلی ایله تعلیم و تربیه گؤرن بعضی شخصلر بو اؤیدورما فیکیر و عقیدهلره سوئیکنه رک میلی بیرلیک باهانه سیله فارس اولمایان ۵۰ میلیون یاخین ایرانلی اوشاقلارین آنا دیلینده داخی اوشومالارینا مانع توردیرلر.

بو شووینستلر بئله گؤمان اندیرلر کی، بو غئیر-اینسانی و آنتی-دموکراتیک مفکوره و عملری ایله ایرانا و اونون ایستیقلال و بیرلیگینه خیدمت اندیرلر، حال بو کی، عملده ایران خالقلا ری نین آراسیندا ایختیلاف و نیفاق سالیرلار و ایران میلی نین اؤچده ایکسینی تشکیل ائدن غئیر-فارس خالقلا ری نی ناراضی و اؤزلرینه مۆخالیف اندیر و بئله لیکله ایرانین بۆتونلوگونه و میلی ن بیرلیگینه ضرر و صدمه وؤرورلار.

«نوید آذربایجان» ژورنالی نین حؤرمتملی حؤقوق شؤناس یازیچیسی دؤکتور عیسی نظری چؤخ حاقلی اولاراق یازیر کی، «ترکستیزی پان ترکیسم می سازد...».

بیز بیر دفعه داها اولارلا دئییریک کی، وطن سنوگیسی، هله چؤخ دیللی اولکه لرده دیله تابع دگیل، یوخسا سوئیس، بلژیک و بو کیمی اولکه لر ایندییه قدر داغیلاردی. بیر میلی ن تشکؤل و بیرلیگینه مۆختلیف عامللر دخالت ائدر. آنجاق آن مۆهؤم عامل، او میلی ن و اولکه نین فردلری نین و خالقلا ری نین آراسیندا مۆوجود اولان بیر-بیرینه باغلیلیق و برابر یاشاماق و اورتاق ایستک و آرزولاری دیر. بو باغلیلیق و برابر یاشاماق حیسلری ده خالقین و یا خالقلا ری ن رژیمدن و بیر-بیریندن راضیلیغینا باغلی دیر.

میلی بیرلیگی و میلی امنیتی قوروماق اؤچون میلی راضی ساخلاماق لازیم دیر. بو دا آنجاق خالقین مشروع حاقلا ری نی و ثرمک و میلی وظیفه لری یئرینه یشتیرمکله مۆمکؤن اولور.

بیز مدنی وارلیغیمیزی اینکار ائدن و «پان ایرانیست» آدی آلتیندا پان فارس سیست دؤشونجه لرینی حیاتا کئچیرمک ایسته ینلره و آنا دیلینی سنون آذربایجانلیلارلا «پان تۆرکیست» و «تجزیه طلب» دئینلره دئییریک کی، بیز ده آن آز اولارلا قدر ایرانلی ییق و اولاردا ن چؤخ وطنیمیزی سنویریک و اونون ایستیقلال و بۆتؤلوگؤنه بۆتؤن وارلیغیمیزلا باغلی ییق. بیزیم و ایرانین بۆیوک ایکی دیللی شاعیری اؤستاد شهریار، آنا دیلی حاقیندا:

تۆرکی دیلی تک سنوگیلی، ایستکلی دیل اولماز،

اؤزگه دیلی قاتسان بؤ دیله، دیل اصیل اولماز.

دندبگی کیمی، ایران حاقیندا دا بئله دئمیشدیر:

گرچه ترکی بس عزیز است و زبان مادری،

لیک اگر ایران نگوید، لال بادا آن زبان.

نقدی بر «یادمان صمد بهرنگی»

تدوین علی اشرف درویشیان

محمد علی فرزانه

چندی قبل، رادیوهای محلی که در شهر یوته‌بوری سوئد به زبان فارسی برنامه پخش می‌کنند، ضمن خبرهای فرهنگی، از دعوت نویسنده معاصر ایران، آقای علی اشرف درویشیان به کشور نروژ، جهت داستان‌خوانی خبر داده بودند. متعاقب آن، اتحادیه سرتاسری انجمن‌های ایرانیان مقیم سوئد نیز، از ایشان دعوت کردند که در ادامه این داستان‌خوانی، در شهر یوته‌بوری سوئد، در ارتباط با صمد بهرنگی نیز به مناسبت نوشتن کتاب «یادمان صمد بهرنگی» تجدید مطالعی داشته باشند و از مطالب فرآموخته و کاوشگرانه‌ای که در این فاصله حاصل کرده‌اند، علاقه‌مندان را مستفیض سازند.

من نه به قصد حضور در داستان‌خوانی ایشان، بلکه اساساً با اشتیاق شنیدن تازه‌هایی که ایشان در مقوله صمد بهرنگی عنوان خواهند کرد، به این اجلاس رفتم. البته، آقای درویشیان در آغاز جلسه، گفتار خود را در ارتباط با صمد آغاز کردند، ولی این گفتار بسیار گذرا و مختصر و محدود به مواردی بود که در اثر «یادمان صمد بهرنگی» سخن به تفصیل رفته است و علاقه‌مندان به آن وقوف دارند و بعد از دقایقی بلافاصله نیز مطلب را به همان داستان‌خوانی منتهی ساختند.

قبلاً لازم است به این مطلب اشاره رود که «یادمان صمد بهرنگی» مجموعه‌ای است از مقاله‌ها، نوشته‌ها و اظهارنظرها و نقل‌قول‌هایی که ۹۵ درصد و به جرأت می‌توان گفت صد آن‌ها ناظر بر بررسی و کنکاش در شخصیت، اندیشه‌گری و آثار صمد است و اثر خامه آقای درویشیان در آن بسیار مختصر و در حد یک پیشگفتار چند صفحه‌ای است که در سرآغاز مجموعه به چشم می‌خورد. در آغاز شروع نیمه دوم اجلاس که اختصاص به پرسش‌ها و پاسخ‌ها داشت، خواستم به من فرصتی داده شود تا خارج از نوبت، مسأله وابستگی و تعلق خاطر صمد به زبان و فولکلور و فرهنگ قومی خود را که در حقیقت یکی از عوامل اساسی در تکوین و تحول اندیشه‌گرایی و حتی عروج بعدی صمد در فرهیختگی او بوده است، در چند جمله یادآور شوم. این موضوع در «یادمان صمد بهرنگی» پوشیده و در افق محاق مانده است و روی این مسأله و تذکر تأکید کردم که صمد در عین حال یک متفکر و مربی بومی و ولایتی است و در صورتی که ما به این جنبه صمد عنایت نداشته باشیم، چه بسا

در سنجش‌ها و نظرپردازی‌های خود دچار اشتباه و انحراف شویم، کما این که من جمله در موضوع بحث‌انگیز القبای صمد، همین عدم تفاهم است که خیلی‌ها هنوز از فقدان آن متأسفند و آرزو می‌کنند این گم‌شده یک روزی پیدا خواهد شد. در صورتی که خود صمد در وقوف به اشتباهی که در تدوین آن به کار رفته بود، با آگاهی و اراده قاطع آن را از بین برده بود.

من ضمن تشکر از فرصتی که برای طرح این تذکار داده شده بود، با این امید و آرزو که آقای درویشیان چالشی به کار گیرند و این نارسایی را لااقل در چاپ بعدی اثر خود ملحوظ‌دارند، سر جای خود نشستم. اما در این میان، آقای درویشیان که برای پاسخگویی به پرسش‌ها پشت میکروفون قرار گرفته بودند، مثل این که تیر به هدف خورده باشد، این تذکر را به خود گرفتند و کوشیدند توضیح دهند که صمد یک نویسنده و متفکر ایران‌دوست است و همه آثارش را به خاطر بیداری و به‌روزگاری کودکان نوشته و اطلاق عنوان محلی و قومی و آذربایجانی بودن به او در شأن صمد نیست و از این قبیل در مقام پاسخ برآمدند و پیامد آن این بود که ادعا شود که صمد به طیب خاطر به زبان فارسی نوشته است.

البته، ایشان این حرف‌ها را از پشت تریبون به زبان می‌راندند که میکروفون را در اختیار داشتند و همه حاضران مجلس آن‌ها را می‌شنیدند، ولی من که در جمع حاضران بودم و می‌بایست این جواب را به ایشان می‌دادم که ولایت‌گرا و بومی بودن صمد هیچ منافاتی با خلقی بودن و ایرانی بودن او ندارد و اساساً آموزش و پرورش جدید از طریق آذربایجان به تهران و نقاط دیگر ایران رفته است که صمد یکی از ادامه‌دهندگان برجسته این انتقال و جابه‌جایی بوده است، صدایم به هیچ جا نمی‌رسید و این امر موجب ناراحتی حاضران مجلس می‌گشت. این بود که از این جر و بحث چشم پوشیدم و فرصت را به آقای درویشیان سپردم تا به گفتار خود ادامه دهند...

آقای درویشیان ضمن ادامه اعتراضشان افزودند: «با اینکه من (یعنی آقای درویشیان) کرد کرمانشاهی هستم، ولی تا کنون چیزی در رابطه با کرد و کردستان ننوشته‌ام، ولی در مورد دو چهره سرشناس آذربایجان، دو کتاب، یعنی «یادمان صمد بهرنگی» و «خاطرات صفر قهرمانیان» را تدوین کرده‌ام» و منظورشان از اشاره به این مورد، چه بسا که می‌خواستند علاقه خود را به آذربایجان نشان داده باشند. ولی جالب‌ترین قسمت این بگومگوی یک‌جانبه آنجا بود که یکی از تشکیل‌دهندگان در پایان جلسه خطاب به من فرمودند: «این شیوه صحیح کار نبود و حق این بود که شما نیز به میکروفون دسترسی داشتید و سخنان خود را به طوری که تمام حاضران بشنوند، بیان می‌کردید...». گفتم: «شما یقین متوقع هستید که من یک میکروفون هم با خود می‌آوردم. آقای محترم! این شما هستید که می‌بایست چنین میکروفونی را در اختیار من می‌گذاشتید...».

اینجا قبل از اشاره به بیان براهین و نمایندگان ولایت‌گرایی صمد، شایسته خواهد بود نکات و حقایقی را با آنان که قوم‌تباری و ولایت‌گرایی را منافی با ایران‌گرایی و وطن‌خواهی می‌پندارند، هرچند به طور خلاصه بازگو کنیم.

کازبرد کلمه بومی و قومی و ولایت‌گرایی که در ایران تحت حاکمیت رژیم پهلوی ممنوع و گناه نابخشودنی به حساب می‌آمد، در گروهی از روشنفکران شوونیست و ناسیونالیست‌های افراطی، چه بسا این وهم و پندار را برمی‌انگیزد که آن را نوعی ارتداد و خروج از محدوده آریاتباری و سرانجام انگیزه‌ای برای تجزیه‌طلبی معرفی کنند. در صورتی که این مسأله، یعنی ولایت‌گرا بودن یک نویسنده و شاعر و هنرمند، حتی در جهان پیشرفته امروز نموده‌ها و نمایندگان خود را دارد و به عنوان نمونه، کشور فرانسه با وجود داشتن آکادمی و زبان یگانه جاافتاده، هنوز هم نویسنده و شاعر و هنرمند ولایتی مقام و احترام خود را دارند و رعایت این اصل، در کشورهایی نظیر ایران که در طول تاریخ اقوام گوناگونی در آن سکنی گزیده‌اند، به خصوص با زبان‌ها و رسوم و مراسم قومی استفاده از زبان قومی یک حق طبیعی است و من هیچ چنین تصویری نداشتم که آقای درویشیان از این دیدگاه به موضوع بنگرند، چون سوابق زندگی و تفکر ایشان بیش از ناسیونالیست افراطی بودن، گواه بر سوسیالیست و خلقی بودن ایشان دارد و خلاصه کلام آن که صمد اگر ایران را دوست دارد، این دوست داشتن به مفهوم دوست داشتن زبان فارسی و عامل یگانه وحدت ملی شناختن و شناساندن آن نیست، و به این واقعیت باید معترف بود که صمد می‌خواست آثار و افکار خود را به زبان مادری خود بنویسد. این حق طبیعی و غیرقابل انکار او بود و حاکمیت شوونیستی و آسیمیلاسیون‌گرایی ایران مانع این خواست طبیعی و انسانی او گشته است.

* * *

سهم مهمی از نوشته‌ها، بررسی‌ها و کاوش‌های جاگرفته در مجموعه «یادمان صمد بهرنگی» و مجموعه‌هایی از این ردیف، ضمن این که جهات و زوایای بسیاری از نگرش‌ها و اندیشه‌ها و نوآوری‌های صمد را دربر می‌گیرد، یک موضوع نهادی را در حد کتمان در سایه قرار می‌دهد و آن موضوع نهادی، مسأله آذربایجانی بودن و یا ولایت‌گرا بودن صمد است.

یک ویژگی بنیادی صمد در آن است که او زبان و فولکلور متفاوتی با زبان رسمی فارسی دارد و پسیکولوژی اجتماعی و انفرادی او ویژگی‌های اتنیک و قومی خاصی را حایز است که اگر در بررسی نگرش‌ها و اندیشه‌ها و برآوردهای او لحاظ نشود، یک‌سویه و در حقیقت امر یک سوی سکه را نمایان و سوی دیگر را پنهان داشتن معنی خواهد داد.

در مجموعه «یادمان صمد بهرنگی» افزون بر ۶۰ صفحه، ما تنها در یک جا (در نوشته م. ع. موسوی فریدنی) که به زعم قوی او نیز از ترکان فریدن اصفهان است، زیر عنوان «صمد بهرنگی، افسانه‌ای ناتمام» (صفحه ۴۷۲) در یک پاراگراف می‌خوانیم: «بهرنگ آذربایجانی است و همیشه عقده‌ای دارد و مسأله‌ای او را آزار می‌دهد... آخر چرا او آن طور که حرف می‌زند نباید بنویسد؟ در حالی که می‌تواند، یعنی خط و دستور زبان دارد. وی شاهد انهدام خصوصیات فرهنگی آذربایجان است و نمی‌تواند با سکوت از آن‌ها درگذرد. به جمع‌آوری فرهنگ توده آذربایجان دست می‌یازد. افسانه‌های آنها را ضبط می‌کند، شاید بتواند این مجموعه را از فراموشی تاریخ نجات دهد - تلاشی مقدس و انسانی...».

آنچه که در مجموعه «یادمان صمد بهرنگی» در تحلیل آثار و افکار صمد مندرج است، ناظر به نگرش‌ها و نوشتارهای صمد از سال‌های ۴۲ و ۴۳ تا مرگ نابهنگام او در سال ۱۳۴۷ است. در صورتی که صمد قبل از این سال‌ها ۲۵ سالی از عمر را در زادگاه خود تبریز سپری کرده بود. ۲۵ سالی که یکی از دوران‌های پرحادثه در ایران و بخصوص در آذربایجان بود که در تکوین و تحول اندیشه‌گرایی و خویش‌شناسی صمد تأثیر تعیین‌کننده داشته است.

زنده‌ترین مدرک و استشهادی که در این دوره می‌تواند از دل‌بستگی صمد به زبان و فولکلور بومی خود شهادت دهد، مونوگرافی دلنشین و مفصلی است که اسد، برادر بزرگتر صمد تحت عنوان «برادرم صمد بهرنگی - روایت زندگی و مرگ او» منتشر کرده است. این مونوگرافی پراچ که به هنگام تدوین «یادمان صمد بهرنگی» در دسترس آقای درویشیان بوده است، حاوی صحنه‌ها و رویدادها و شرایط معیشت و نمودارهایی است از زندگی و احوال و روحیه صمد بهرنگی، دریغ که این کتاب قبل از آن که یک اثر تحلیلی و کاوشگرانه باشد، اثری روایت‌گونه است. با وجود این، کسی که دربارهٔ صمد «یادمان» می‌نویسد، می‌تواند از لابلای سطرها و صفحات آن، ویژگی‌های تکوین و تحول پسیکولوژی و جهان‌نگری صمد را به مردم‌گرایی و زبان و فولکلور قومی او برآورد کند.

بهرنگ هفت سالش بود که حکومت ملی در سال ۱۳۲۴ قدرت را به دست گرفت و از رفرم‌های بنیادی که در زمینهٔ آموزش و فرهنگ و مطبوعات انجام داد، زبان آذربایجانی رسمی گردید و چه بسا صمد در همان یک سالی که زبان آذربایجانی در مدارس تدریس می‌شد، به مدرسه رفت و بعد با افول حکومت ملی و سوزاندن این کتاب‌ها را اگر به چشم ندیده باشد، به گوش خود شنید و این حوادث به شکلی دیگر در ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تجدید شد و آنچه به جای ماند، اختناق و تهدید و تحقیری بود که در مورد زبان انجام می‌شد که صمد را به اندیشه و چاره‌جویی وامی‌داشت. او این چاره‌جویی را در آن دید که قلم به دست گیرد و نخستین کتاب آذربایجانی را با عنوان «پاره-پاره» با هر تقلایی بود تدوین و انتشار دهد و به گفتهٔ کنایه‌آمیز خودش «صاحب تألیفات» شد. «پاره-پاره» مجموعهٔ جنگ‌گونه و نوعی آنتولوژی است که صمد از اشعار شاعران آذربایجان شمالی و آذربایجان ایران دست‌چین کرده و به همراه بیش از صد رباعی که در فولکلور آذربایجان با عنوان «بایاتی» شناخته می‌شود، منتشر کرد. اشعار دست‌چین شده در این جنگ با چنان ذوق و سلیقه‌ای انتخاب شده بود که می‌شد آن را نموداری از احاطهٔ صمد بر ادبیات و شعر معاصر آذربایجان دانست. انتشار این اثر که از طرف مردم مورد اقبال قرار گرفت، رژیم حاکم را به شدت ناراحت کرد و موجب آن گردید که او از وظیفهٔ فرهنگی معلق شود و در برابر دادگاه نظامی پاسخگوی این «تخلف» خود باشد و پس از کشمکش‌های بسیار با تأکید بر این که دیگر به آذربایجانی چیزی ننویسد، به کار فرهنگی خود برگردانده شد.

البته، این ممنوعیت صمد را مرعوب نکرد و او با همکاری بهروز دهقانی کتابچهٔ «تاپماجالار - قوشماجالار (چیستانها و سروده‌ها)» را در رابطه با فولکلور آذربایجان تدوین کرد و اصل آن را به ناچار با ترجمهٔ فارسی یکجا انتشار داد.

وی هماهنگ با گردآوری مواد فولکلوریک و ادبیات شفاهی آذربایجان، با همدستی دوستان و هم‌اندیشان، صفحاتی از روزنامه‌های محلی و از آن جمله روزنامهٔ «مهد آزادی» را به تدریج در اختیار گرفت. مهم‌تر از همه صمد با همیاری بهروز دهقانی قصه‌ها و افسانه‌های بومی آذربایجان را به زبان

آذربایجانی گردآوری کردند و چون نتوانستند آذربایجانی آن را به چاپ برسانند، به ناچار به فارسی برگرداندند و جلد اول آن را در تبریز به وسیله انتشارات شمس و جلد دوم را در تهران به وسیله انتشارات نیل منتشر کردند و نسخه خطی همان قصه‌ها و افسانه‌ها به خط خود صمد، به علاوه نوشته‌های مختلفی در رابطه با زبان و فولکلور در اختیار من است که ماجرای آن را در ادامه سخن خواهم آورد.

اینجا مناسب خواهد بود از همکاری و همدلی این دو رفیق، یعنی صمد بهرنگی و بهروز دهقانی گوشه‌هایی را بنمایانم. ولی قبل از پرداختن به آن مناسب خواهد بود ترجمه فارسی قسمت‌هایی از مقاله‌ای را که سال‌ها پیش در مجله «وارلیق» به آذربایجانی نوشته شده است، اینجا بیاورم:

«در پهنه آفرینندگی چند بعدی فعالیت‌های قلمی صمد بهرنگی، کوشش‌های او در ارتباط با فولکلور آذربایجان جنوبی و جناح‌های غنی و رنگارنگ آن، جای گسترده و معتبر را حایز است.

«در سال‌های حاکمیت رژیم پهلوی که خواندن و نوشتن و حتی حرف زدن به زبان آذربایجانی ممنوع بود، نمونه‌های ادبیات خلقی آذربایجان را به طور پی‌گیر گرد آوردن و فراتر از آن، از سجایای انسانی، گونه‌های روابط اجتماعی و نموده‌های پسیکولوژیک با همه توان و مهارت بهره بردن، از محتوا و خصلت‌های جایگزین در آن‌ها ادبیات پیشرو، مبارز، ادبیات کودکان و مکتب قصه‌های کودکان آفریدن حاصل درخشان این کوشش‌ها به شمار است. هیچ جای تردید نیست که آشنایی آغازین صمد با فولکلور آذربایجان به سان هزاران و صدها هزار کودک آذربایجان، از آغوش مادر و اجاق خانواده آغاز گشته است. سال‌ها قبل در دیداری که با خانواده صمد داشتم (این دیدار در سال ۱۳۶۱ به همراه علیرضا میانه‌ای انجام یافته بود) از مادر صمد پرسیدم: «مادر، می‌خواستیم از لالایی‌ها و ناز و نوازش‌هایی که در سال‌های کودکی صمد برای او می‌خواندی یا قصه‌هایی که می‌گفتی، چندتایی را اگر یادت مانده بگویی، تا من یادداشت کنم.» او گفت: «به خدا، من به صمد هم در کودکی و هم بعد از آن که به سن و سال رسید و معلم شد، لالایی، بایاتی و قصه گفته‌ام. در سنین کودکی من خودم این‌ها را به او می‌گفتم، اما بعد از آنکه به سن و سال رسید، او مرا وامی‌داشت که آن‌ها را بازگو کنم. در کودکی گوش فرا می‌داد، اما وقتی بزرگ‌تر شده بود، آن‌ها را یکی-یکی یادداشت می‌کرد. اکنون خیلی مرا ببخش که مرگ ناگهانی صمد، هوش و حواسی در من باقی نگذاشته، اکنون از آن‌ها یکی هم به یادم نمانده...».

در آن سال‌های خوفناک، علت دیگر علاقه‌مندی صمد و صمد‌ها به ادبیات خلقی آذربایجان، تأثیر شدیدی بود که رخداد حرکت ملی-دموکراتیک سال‌های ۲۵-۲۴ در فضای فرهنگی و سیاسی این خطه و مردم آن به جای گذاشته بود. با این که عمر این رخداد بیش از یک سال نبود و تهمت‌ها و ناسزاگویی‌ها و شانتاژها علیه آن، زمین و زمان را پر کرده بود، خاطرات و آواها و ترانه‌ها و کتاب‌ها و دفترها و اوراقی که از آتش کین و ددمنشی مصون مانده بود، دست به دست گشته و به اندیشه‌ها راه جسته بود.

صمد در سیمای یک فرزند خلق، نه در سال‌هایی که درس می‌خواند و نه بخصوص بعد از اتمام تحصیل و اشتغال به کار معلمی روستا، به این آثار بازمانده از طوفان نمی‌توانست بی‌تفاوت بماند. در این آثار و نوشته‌ها، جا به جا از فولکلور آذربایجان و نمونه‌های جداگانه آن سخن رفته بود. مضاف بر این، روستای آذربایجان و انسانی که در آن می‌زیست، برای صمد و امثال صمد بستر و چشمه پرغلیان فولکلور بود.

وقتی ما از کارهای انجام شده صمد در زمینه فولکلور آذربایجان و نمونه‌ها و بازنوشته‌های گردآوری شده از آن، اعم از اینکه موفق به چاپ آن‌ها گشته یا نگشته است، سخن می‌گوئیم، از دوست یکدل و همکاری نزدیک او یعنی بهروز دهقانی باید یاد کرد.

صمد بهرنگی، در عین حال در یک رشته از کارها به تنهایی دست‌اندرکار بوده، در گردآوری نمونه‌های فولکلور و بررسی و نشر آن‌ها و همچنین در نوشتن مونوگرافی چند روستا همواره و همه‌جا بهروز دهقانی را همراه داشته است.

این دو همکار و یار غار که جهان‌نگری‌های اجتماعی و سیاسی واحدی داشتند و اسلوب کارشان بسیار به هم نزدیک و حتی بعضاً منطبق بود، در دانشسرا درس خوانده، با هم برای معلمی به روستا رفته، برای بهتر و بیشتر شناختن خلق و شناساندن او با هم همکاری و همدلی داشته‌اند.

اینجا جا دارد همکاری و همدلی این دو را از پیشگفتاری که به اصل آذربایجانی‌قصة‌ها و افسانه‌های صمد و بهروز که در آغاز به ترکی نوشته شده است و بعداً به دلیل ممانعت از چاپ آن به ناچار به فارسی برگردانده و در دو جلد، یکی در تبریز بوسیله انتشارات شمس و جلد دوم در تهران بوسیله انتشارات نیل چاپ و منتشر شده است، بیاورم:

«آنان هر دو در سال‌هایی که خواندن و نوشتن به زبان آذربایجانی ممنوع شده بود، به سن و سال رسیدند. با این که نتوانسته بودند به زبان مادری درس بخوانند، فاجعه سوزاندن کتاب‌هایی را که به این زبان نوشته شده بود، شنیدند و لمس کردند، شعله‌ای که از شنیدن و احساس این ماجرا در روح و وجود آن‌ها جا انداخت و در تمام دوران زندگی، آنها را به اندیشه واداشت...».

دوستی و پیوند معنوی مابین من و این دو همکار، بی‌آنکه تا آن روز همدیگر را دیده باشیم، با همان کتاب «پاره-پاره» جان گرفت. (لازم به توضیح است که آن وقت‌ها بعد از کودتای ۲۸ مرداد ۳۲ حق برگشتن از تهران به تبریز از من سلب شده بود و گاه و بیگاه پنهانی به آنجا می‌رفتم و از آفتابی شدن اجتناب می‌کردم. ولی همزمان با آغاز فعالیت صمد و دوستانش در تبریز و بروز کشمکش‌های «انقلاب سفید» و فرجه‌ای که برای چاپ و نشر چند کتاب در رابطه با زبان و فولکلور آذربایجان پیش آمد، ممنوعیت رفتن به تبریز کم‌رنگ شد و من بیشتر به آن جا می‌رفتم، با وجود این دیدارم با صمد و دوستانش غالباً در خارج از شهر و بیشتر شب‌ها در عینالی انجام می‌گرفت). آنان با دوستان و هم‌اندیشان دیگرشان با هم بسان منادی و مزده‌آوران زبان مادری و موجودیت قومی، ادامه‌دهنده راه غریبانه و دربند امثال ماها که مدت‌ها پیش از لانه و کاشانه خود رانده شده بودیم، گشتند.

آنان خورجین کتاب بر دوش، کاغذ و قلم در دست و احساس وابستگی به خلق و زادگاه در دل، با وظیفه آموزگاری به روستاهای آذربایجان راه جستند تا آتش فروزان در وجود خود را به کودکان منتقل کنند، با آن‌ها بجوشند و یکی شوند. برای کودکان نه به مانند معلم و مدیر، بلکه «صمد عمی» و «بهروز عمی» باشند. آن‌ها با این که دانشکده ادبیات دانشگاه تبریز را پایان داده بودند و می‌توانستند در دبیرستان مشغول تدریس بشوند، ترجیح دادند آموزگار ساده دهات و روستاها باشند و گردآوری نمونه‌های فولکلور آذربایجان را نیز از همین روستاها آغازیدند...

افسانه‌های گردآوری شده آن‌ها از میان انبوه نمونه‌های فولکلور، یکی از بهترین مجموعه‌هایی است که تا به امروز جمع‌آوری شده است. تصادفاً این مجموعه گردآوری شده به مانند گردآورندگان آن، طالع شگفتی داشته است. در جریان همین سال‌ها، یک چنین پیشامدی رخ داد که من مجموعه‌ای از «بایاتی‌ها» را در تبریز و جلد اول کتاب «مبانی دستور زبان آذربایجانی» را در تهران منتشر کردم. چاپ و نشر این کتاب‌ها صمد و بهروز را به پرواز در آورد و آن‌ها را در ادامه کارهایی که داشتند، بیشتر برانگیخت. صمد در نامه‌ای مملو از محبت و قدردانی انتشار کتاب «گرامر زبان آذربایجانی» را حادثه بزرگی به شمار آورد و بهره‌یابی مکرر در مکرر از آن را یادآور شد و بهروز برای آماده کردن چاپ جدیدی از «بایاتی‌ها» و در فراهم کردن تصاویر و تابلوها جانفشانی آغاز کرد.

در تابستان سال ۱۳۴۷ من وقتی به تبریز آمده بودم، با صمد و دوستانش دیدار کردم. بهروز آن سال برای شرکت در یک سمینار، چه بسا در سمیناری در رابطه با ادبیات کودکان، به اسپانیا رفته بود. وقتی ما از هم جدا می‌شدیم، صمد مرا به گوشه‌ای کشید و گفت: «ما هرچه یادداشت و نوشته درباره فولکلور داریم، به شما خواهیم داد. این را بهروز هم می‌داند. شما هر جور که دلخواهتان بود، می‌توانید از آن‌ها، حتی بدون آن که نامی از ما ببرید، استفاده کنید. اگر کارآیی نداشت، آن‌ها را رها کنید. حالا اگر این‌ها را خواستید، برای شما بیاورم و یا بخواهید به تهران می‌فرستم.» گفتم: «به تهران فرستادنتان مطمئن‌تر است.»

اندکی بعد، مرسوله سهند در آن روزهای هولناک رسید و من بدون دست زدن به آن، موقتاً آن‌ها را با مقادیری از دست‌نویس‌های خودم به کسی امانت سپردم. آن امانت بی‌آن که نیازی به توضیح باشد، دوباره به من برگشت (امانتدار خود در میان نبود و پسرش این مردانگی را کرد). دست‌نویس کامل افسانه‌های صمد و بهروز که به خط خود صمد و به زبان آذربایجانی نوشته شده، میان جمع نوشته‌ها و یادداشت‌ها بود و حالا هم در انتظار یک چاپ دقیق و فنی است.

آذربایجان پوئمالاری و افسانه ژانری

گۆل بنیز باباخانلی^۱

افسانه ژانری شیفاهی خالق ادبیاتی نین مۆستقیل ژانر کیمی آز تدقیق اندیلیمیش ساحه سی اولسا دا، یازیلی ادبیاتدا بۇ ژانردان گنیش شکیلده ایستیفاده اولونموشدور. ۲۰-۳۰- جو ایللر آذربایجان پوئماسی نین اینکیشاف بولو و خوصوصیتلرینی اؤیرترکن دیگر فولکلور ژانرلاری، خالق پوئزباسی شکیللری ایله یاناشی، افسانه لرین ده گنن- بؤل ایستیفاده اولونماسی ایله قارشیلایشیریق. قئید ائتمک لازیمدیر کی، اگر موعاصیر فولکلور شوناسلیق: «افسانه لرده خالقین گۆنده لیک حیاتی، دۆنیا گۆرۆشو، معیشت، عادت و عنعنه سی و. س. اؤز عکسینی تاپمیشدیر» فیکرینی سؤیله بیرسه، ۲۰-۳۰- جو ایللرده خالق افسانه لریندن و پوئمالاریندا ایستیفاده ائتمیش، حتا خالق افسانه لری آراسیندا پوئما یازمیش صمد ووزغون، محمد راحیم کیمی شاعیرلر همین ایللرده عئینی قناعته گلیب- چیخمیشدیلا. اونلار بئله حساب ائدیردیلر کی، هر بیر افسانه ده تاریخی حقیقت اؤز ایسپسیفیک بدیعی عکسینی تاپمیشدیر. محمد راحیم افسانه اساسیندا یازدیغی «قیرخ قیز» پوئماسیندا بۇ مواناسیتله دئمیشدی:

نه سؤنو، نه اولی
اولمایان بۇ دۆنیانین،
ائی اوخوجوم، اینانین،
افسانه سینده، البت،
واردیر بیر آز حقیقت.
بیزیم اولو بابالار
- دردیمی دئیم! - دئییه
بۇ قدیم افسانه یه
حقیقت ده قاتدیلا.

عومومیتله، ۲۰-۳۰- جو ایللر آذربایجان پوئزباسیندا افسانه لره، ناغیللار، داستانلار مۆراجیعتین ایسپسیفیک جهتلریندن بیرى بۇدور کی، گنج سووت شاعیرلری (همچنین یاشلی ادبی نسیل ده) بۇ شیفاهی خالق یارادیجیلیغی نۆمونه لرینده موعین تاریخی حقیقتلر گۆرۆر و او حقیقتلری بۇ گۆنۆن سوؤسیال- سیاسی طلبلری موعیندن، صینفی موقعدن تقدیم ائدیردیلر. بۇ جور اثرلرده، ظالیم و مظلوم، ظولم و عدالت قارشى- قارشى یا قویولور، افسانه لره، دیگر فولکلور نۆمونه لرینه تاریخیلیک پرنسیپی ایله و

۱ - فیلولوگیا علملری نامزدی

رنالیستجه سینه یاناشیلیر، ایستیفاده ائدیلمدی. البته، بۇ ایستیفاده نین مۆختلیف فورمالاری وار ایدی. شیفاهی ادبیات نۆمونه سی نین ژانر، سوژت- کۆمپوزیسیون، تحکیه، بدیعی تصویر و ایفاده واسیطه لری سیستمی و ساییردن ایستیفاده بۆتۆن شاعیرکرده، طبیعی کی، عینی جوړ دگیلدی، همچنین عینی سوئه ده ده دگیلدی: ص. وۇرغون، م. راحیم، م. موشفیق و ب. شیفاهی خالق ادبیاتیندان، اونون مضمونونندان و پوئتیك فورما خوصوصیتلریندن مۆختلیف جوړ و مۆختلیف سوئه ده ایستیفاده ائتمیشلر. مثلاً صمد وۇرغون اوژ پونزیاسیندا افسانه لره گنیش شکیلده مۆراجیعت ائده رک اونلاردا «حقیقت شفقلری» آختاریر و یازیردی کی: «هر افسانه ده خالقین رئال حیاتی، شوّعور و ذوقلری، اونون گله جگه اولان اینامی و آرزولاری عکس اولنوموشدور». او، «آیین افسانه سی»، «قیز قایاسی»، «آسلان قایاسی»، «بولاق افسانه سی» کیمی پونمالاریندا افسانه لره مۆراجیعت ائدزکن محض بئله مۇوقعه دایانمیشدی.

۲۰-۳۰- جوړ ایللرده یازیلیمیش آشاغیداکی پونمالاردا خالق افسانه لریندن داها اوغورلو ایستیفاده اولنوموشدور. ج. جبارلی نین «قیز قالاسی» (۱۹۲۳)، ص. وۇرغونون «قیز قایاسی» (۱۹۳۵)، «بولاق افسانه سی» (۱۹۳۵)، «آسلان قایاسی» (۱۹۳۸)، «آیین افسانه سی» (۱۹۳۸)، م. موشفیقین «چوبان» (۱۹۳۳)، م. راحیمین «شاعیرین خیالی» (۱۹۳۷)، «قیز قیز» (۱۹۳۸)، «آرزو قیز» (۱۹۳۸) پونمالاری و. س.

اوژونون مۇوضوعسونا و ایدئا- مضمون خوصوصیتلرینه گوړه ۲۰-۳۰- جوړ ایللرده پوئتیك متنینده افسانه لردن ایستیفاده اولنوموش پونمالاری آشاغیداکی کیمی قروپلاشدیرماق اولار:

۱- یتر آدلاری و قالالارلا باغلی افسانه لر. مثلاً، «قیز قالاسی»، «آسلان قایاسی»، «چوبان»، «قیرخ قیز»، «خان سارایی» و. س.

۲- سما جیسیملری ایله، خوصوصاً آی و گۆنشله باغلی افسانه لر. مثلاً، «آیین افسانه سی»، «شاعیرین خیالی» و. س.

۳- عایله- معیشتله باغلی افسانه لر. مثلاً، «آرزو قیز».

۴- تاریخی شخصیتلرله باغلی افسانه لر. مثلاً، «بولاق افسانه سی».

گوړوندوگو کیمی، یتر آدلاری و قالالارلا باغلی افسانه لر آذربایجان سووت اپیک تشکۆلو ایللربنده گنج سووت شاعیرلری نین اثرلربنده داها چۆخ نظره چارییر. هله ۱۹۲۳- جوړ ایلده گنج سووت شاعیرلری ایچریسینده ایلك دفعه پونما متنینده افسانه ژانرینا مۆراجیعت ائدن، داها دوغروسو، افسانه آسایندا پونما یازان جعفر جبارلی باکیدا قیز قالاسی حاقیندا یاییلان، همچنین مۆختلیف یازیلی منبعلرده راست گلین افسانه لره ایستیناد ائتمیشدی.

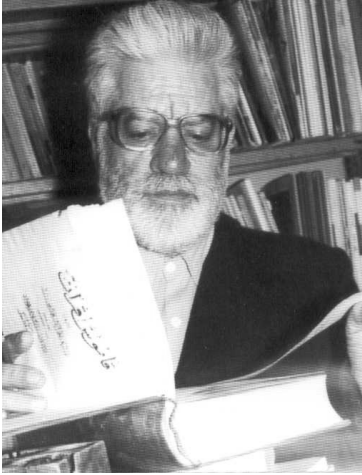
اوژ یارادیجیلغیندا افسانه لردن چۆخ ایستیفاده ائتمیش صمد وۇرغون، همچنین دیگر شاعیرلر ده ۲۰-۳۰- جوړ ایللرده یازدیقلاری پونمالاردا بۇ ژانرین پوئتیكاسیندان، ژانر خوصوصیتلریندن آز فایدالانمامیشلار. باشلیجاسی، بیزجه، اوئا گوړه کی، افسانه خالق آراسیندا، اساساً، نظمله دگیل، نثرله یارانمیش و یاییلمیشدیر. نظمله یازیلیمیش پونمالاردا ایسه، طبیعی کی، افسانه لردن ایستیفاده ائدیلمک اونون ژانر خوصوصیتلریندن یالنیز جوړئی شکیلده بهره لنمک مۆمکۆندور. لاکین بیر جهتی قنید ائتمک واجیبیدیر کی، بدیعی متنینده افسانه دن ایستیفاده اولونان (یاخو، بدیعی متنی یالنیز افسانه آسایندان قورولان) پونمالاردا خالق پونزیاسی نین، خالق ادبیاتی نین پوئتیك فورما و اوسلوب خوصوصیتلری دولغون شکیلده اوژ عکسینی تاییلمیشدیر. بیز بونو «آسلان قایاسی»، «قیرخ قیز»، «آرزو قیز»، «چوبان»، «جنیران» و. س. پونمالاردا آسانلیقلا مۆشاهیده ائده بیلرک.

دیوان لغات التّرك حاقیندا دۆشونجه لر

دۆکتور حسین محمدزاده صدیق

ایله مؤصاحیه

مؤصاحیه نی آپاران: علیرضا صرافی

قئید: قاشغارلی محمودون مین ایل اۆنجه یازیب- یاراتدیغی «دیوان لغات التّرك» کیتابی حاقیندا نه قدر ایشلنیلسه، یننه ده آزدیر، سۆن زامانلاردا دۆکتور حسین محمدزاده صدیق اۆنون اۆزریلده جیدی آراشدیرمالار آپارمیش و اونون کامل متنینی فارسجا یا چنوریب، چاپا حاضیرلامیشدیر. آشاغیدا اؤخویاجاغینیز دانیشیق دا همین مؤوضوع حاقیندا آپاریلیمیشدیر.

— علیرضا صرافی

- جناب دۆکتور صدیق، سۆن گۆنلرده سیزین «دیوان لغات التّرك» اثری اۆزریلده چالیشمالارینیزین خبرینی انشیتدیم، سیزدن خواهیش ائدردیم، بۇ حاقدا و خۆصوصیله «دیوان لغات التّرك»- ون تۆرك دۆنیاسینداکی اهمیتیندن دانیشاسینیز.

- بیلیرسینیز کی، محمود کاشغری نین دیوان لغات التّرك کیتابی، تۆرك دیل بیلیم ساحه سینده الیمزده اولان ایسلام دؤورونه عاید بیرینجی آنسیکلوپدیک اثر ساییلماقدادیر، محمود کاشغری اؤز عصری نین، چوخ بونلو، چوخ جهتلی عالیملریندن ساییلردی، بلکه اؤنو فارابی کیمی، ابوعلی سینا کیمی بیر شخصیت حساب ائتمک اولار، طب علمینه، هئیأت، نۆجوم، ادبیات، دیلچیلیک، (ایندی دندیگیمیز)

انتولوژى، جۇغرافىيا، تارىخ علملىرىنە يېپەلنن بىر عالم ايدى، ياشادىغى دۆۋرەدە، تۆرك ائىللىرى آراسىندا اۆلموش، گزمىش و فۆلكلورىك ژانرلارى ايجىنە آلان بىر دىل آنسكلوپىدىسى ترتىب اتمىشىدىر.

- ديوان لغاتالترک اؤز نؤوعونده ايرى حجملى بىر اثردير، بئله اثرلرى ياراتماق اؤزونه مخصوص سېك و آراشيدىرما متودو ايستر. قاشغارلى سؤزلرى هانسى يۇللارلا سىرالامىش و اؤنلارى نئجه نظمه ساليب، ترتىب اتمىشىدىر؟

- ديوان لغاتالترک كىتابى نىن اساسى عربجه اولان الفاظ مېخىنە عاييد فصللردىر. محمود قاشغارلى عرب دىلى نىن صرفى اساسىندا كلمەلرى بۆلموش، اصلىنى سىككىز كىتاب و هر كىتابى ايكى بۆلومە بۆلموش، يعنى ايكى بۆلمەلى سىككىز كىتاب يازمىشىدىر. بىرىنجى كىتاب مۇعتل (معتل) بۆلومونون مېموز بۆلمەسىدىر، مېموز بۆلومونو ايكىيە بۆلور، يعنى هر كىتابى ايكى يترە بۆلور: ايسملر و فعللر، ايسملردە هر ايسمى كى اولى همزەلى دير، و يا اورتاسىندا يا سونوندا همزە وار، مېموز بۆلوموندا گتىرىر. بۆنلارى دا يئنه فرعى بۆلمەلرە بۆلور. مثلا ايكى سىسلىلر، ئۆلائيىلر، رۆياغىلر، خۇماسىلر، تا آلتى سىسلىلرە قدر. دئمك، هر كىتاب ايكى بۆلوم و هر بۆلوم دە بىر نئجه بۆلمەدن تشكىل اؤلور. سونرا هر بۆلمە اؤزۈ دە يئنه فرعى بۆلمەلرە تقسىم اؤلونور.

- ديوان لغاتالترکون سؤزلوكدن باشقا جهتلرى دە واردىر، مثلا دىل قرامرى و سؤزلو ادبيات، بس قاشغارلى بۇ مېخىلرە نئجه ياناشمىشىدىر.

- دۇغرو دور كى، ديوان لغاتالترک سؤزلوك سىجىەسى داشى بىر، اما يالنىز سؤزلوك دگىلدىر. بۇ، اصليندە قرامر بىخىلرینە دە عاييد كىتابدىر، حتا تطبيقى قرامر بىخىلرى وار. مثلا بىر كلمە نىن معناسىندا دئىير: عربلردە بۇ كلمە يە بئله دئىيرلر، فارسلا دا بو سؤزۈ دئىيرلر. و يا دئىير: عربدە اولان سؤز كىمى بۇ كلمە نىن تلفوظو دگىشمىشىدىر و يا دئىير كى، بۇ سؤز فارس دىلینە دە تاثير اتمىش، فىلان فؤزومادا رواج تاپمىشىدىر، يعنى بۇزادا بىر كۆك بىلىم و اتمولوژىك بىخىلرى، دىل تارىخى بىخىلرى، تطبيقى ادبيات بىخىلرى ايرلى سۆرموشدور. اؤنونلا ياناشى چالىشمىش كى، بىر چؤخ حماسى شىعەرلر ويا آغىلار آراسىندان مېثاللار وئرسىن. ديوان لغاتالترک اولماسايدى، هىچ بۇ نۆمونەلر دە بلكە ايندى اليمىزدە يۇخ ايدى، بۇ باخىمدان دا اثرى يۆكسك درجەدە دئىرلندىر مېك اولار، دئمك، ديوان لغاتالترک هم دىلچىلىك، هم جۇغرافىا علمى، هم ادبياتچىلىق، هم فۆلكلور شؤناسلىق و هم دە تارىخ علمى بىخىلرینە عاييد آنسىكلوپىدىك بىر اثردير.

- ديوان لغاتالترک كىتابى ايلك دفعە هارادا و نئجه تاپىلدى؟ اؤنون ايلكىن نشرى حاقتىندا بىر معلومات وئره بىلرسىنيزمى؟

- گويا اىستانبولدا صحافلار چارشىسىنا بىر نفر بىر اليازما كىتابىنى ساتماغا گتىرىر، كىتابى آلان شىخس اؤنو «حلمى آفندى» ادلى بىر كىتاب شؤناس شىخسىتە گؤستىرىر. كىتابا نە قدر قيمت

قۇيۇموشسالار، حلمی آفندی ایکی اۇنجا پول وئریب، اۇنو صحافدان ساتین آلیر. سۇنرا، عثمانلی حۆكومتی نین اۇواختکی معاریف وزیرلیگینه بیلدیریر، کیتاب معاریف وزیرلیگی نین رسمی حۆکمو ایله مرحوم معلم رفعتین نظارتی آلتیندا داش باسما متودو ایله چاپ اولور. سۇنرا ال یازمانین فاکسیمیله سینی نشر اندیرلر. بۇ اثری مؤختلف آداملار آلمانجا، روسجا، اینگیلیسجه یه ایشله میشلر. برؤکلما طرفیندن اولان آلمانجا ترجمه داها اؤنملیدیر.

تۆرکیه ده «بسیم آتالای» آدلی بیر شخصیت بۇ کیتابی عربجه دن چؤخ دیقّت و وسواس ایله چاغداش تۆرکجه یه گؤزل طرزده چئویر میشدیر

- جناب دؤکتور صدیق، سیز هانسی زامان بۇ کیتابین ترجمه سینه باشلامیشدینیز؟

- ۱۳۴۰- جی ایللرده گنج ایکن تبریزی مرحوم «عبدالصمد شقای» امری ایله بۇ کیتابین بیر پارا لؤغتلری نین ایستیخراج و ترجمه سی ایله مشغول ایدیم و کیتاب ایله ایلک تانیشلیغیم بئله اولموشدور، آما اصلینده من بۇنو نچه ایل اۇنجه ایسلامی شورا مجلسینده اولان عربجه نؤسخه سیندن چئویرمگه باشلادیم. بسیم آتالاین نشری و چئویریسی ایلمه چاتدیقدان سۇنرا مۇقابیله ائتدیم و سهولری ایصلاح ائله دیم و ایندی ده نشره حاضر لایمیشام. ان شاء الله همین ایله ده نشر اولاجاق.

- بیلدیگیمه گۆره دؤکتور دبیر سیاقی آدلی بیر عالیم ده بۇ کیتابی البته ناقیص صورتده فارسجا

چئویرمیش و پژوهشکده علوم انسانی واسیطه سی ایله نشر اتمیشدیر، بۇ ترجمه یه نچه باخیر سینیز؟

- بۇ مجموعه ده آقای دؤکتور محمد دبیر سیاقی دیوان لغات التکرده گئدن ایسملر و صیفتلری آیرمیش، یعنی «برؤکلما»- ین ایشینی تکرار و کۆپیه اتمیش، اۇنلاری آلفابتیک سیرا ایله وئرمیش و عربجه دن گویا ترجمه اتمیشدیر. آما دئمهلیم کی، اؤ مثلاً محمود کاشغرلی نین وئردیگی فولکلوریک شعرلری ترجمه اتمیر، تفسیر اندیر.

مثلاً اؤرداکی میثاللاردا دئییر کی، «چیچکلر آچدی» یا مثلاً دئییر کی، «سئل گلدی»، یازیر: «بۇ باهار

حاقیندا دانیشیر، گؤل- چیچکلرین آچیلما سیندان سؤز اندیر و سئلین گلمه سینی دئییر». بۇ کیمی تفسیرلر وئریر دؤکتور دبیر سیاقی، خطی و لفظی ترجمه اتمیر. دبیر سیاقی تۆرکجه بیلمه دیگی اؤچون همان تفسیرلری ترجمه آدی ایله کیتابدا وئرمیشدیر! ایملاسینی اسکی سایاق یعنی ۸۰۰- ۹۰۰ ایل بوئندان قاباقکی ایملایله وئرمیش، سۇنرا کلمهلری قاریشدیرمیش، بعضاً ایضاحلاری بؤلوموش، اؤچ- دؤرد یتردن فیش ائله میشدیر و سؤزجوکلرین معنالاری اؤچون چاغداش ایرانلی فارسلا رین باشا دؤشه بیلمه یه جکلری معادیللر وئرمیشدیر. میثال اؤچون اقعس، منظام، مصمت، فلنسه، قرطم، سعفه، حیات، تعریس، محضات، مملقه، منهوم، طریده، ئرتار، دهموس ... بۇ معادیللر اصلینده قاشغرلی نین اسکی عربجه وئردیگی معادیللر دیر کی، دبیر سیاقی اۇنلاری ترجمه ائله بیلمه ییب و عئینی ایله تکرار اتمیشدیر. هر حالدا اۇنون نشر ائتدیگی اثر علمی جهتدن بیزی ایقناع ائله بیلیمیر. عؤمومیتله دبیر سیاقی یازدیغی مۆقدیمه ده ده گؤستیریر کی، مسأله یه غرض ایله باخیر. بیلیر سینیز، بیر دیل ایله ایلگیلنمکده دیل،

ادبیات حاقیندا تدقیق ائتمکده، هئج نووع سیاسی غرضین اولماماسی لازیمدیر. بیزه علمی بیر کیتاب لازیمدیر. علمه سیاسی غرضلری، قبیله‌ای، عشیره‌ای، ایستکلری قاتماماق لازیمدیر. مثلاً من بیر تۆرکم، آذربایجان تۆرکوم، اما حافظ حاقیندا یازاندا من حافظی دۆزگون تحلیل ائتمه‌لی‌یم و مثلاً فارس دیلینه قارشى بیر دوشونجه‌م بئله اولسا دا، اولو اؤز تحلیلیمدن قیراقدا توتمالیام. اما دؤکتور دبیر سیاقی اؤز غرضلرینی دخالت وئریش و چالیشمیشدیر کی، وئریدیگی ایضاحلاردا مؤستهجن و رکیک لفظلر چؤخ ایشلتسین و حتا بعضی غیر- علمی تئوریلره اساسلانمیشدیر، میثال اؤچون «تات» کلمه‌سی نین قارشیلیغیندا یازمیش: «فارسی‌زبان آریایی‌نژاد!» بیلیرسینیز کی، تات سؤزو تۆرک اولمایان، عؤموماً فارسجا یا یاخین دیللرده دانیشان اهالیه وئریلن آددیر، حال‌بوکی هم آریا کلمه‌سی، هم آریایی نژاد ایصطیلاحی سون یۆز ایللیکده اورتایا چیخمیشدیر، کاشغری زامانیندا هئج آریا سؤزو یؤخ ایدی! ویا مثلاً یازدیغی اؤن سؤزده یازیر کی: «بیز بوردان (دیوان لغات الترکون تحلیلیندن) آنلایریق کی، ایرانین شمال غربینه، آذربایجانا تحمیل (؟) اولان دیل اوغوز تۆرکجه‌سیدیر». بو قبیله‌ای تعصوبلرله ایشه یاناشماق علمی و یجداندان اوزاقدیر.

هرحالدا «انجمن بهمن» سیفاریشی ایله حاضرلاناتان بو نشر، اعتماددا شایان بیر اثر دگیل و فنی، علمی جهتدن ده ایراندا درده دیمیر و عینی حالدا دیوان لغات‌الترکون حجمی نین اؤچده بیرینی احتیوا ائتمکده‌دیر.

منیم حاضرلادیغیم اثرین تهراندا آقای گۆنئیلی نین هیمتی ایله دۆزولمگینه (حوروف چینلیگینه) باشلانمیشدیر، و تبریزده آقای حسن بیگ هادی طلب اؤز قرؤپو ایله دۆزولموش متنی اوخویوب، ایصلاح ائتمیشلر و قم شهرینده حجت‌الاسلام سید حیدر بیات اؤز دوستلاری ایله ترجمه‌می بیر داها عربجه متنین اصلی ایله مؤقابیله ائتمیشلر. بئله‌لیکله بوردان دیوان لغات‌الترکون باشدان آیاغا بۆتون متنی نین فارسجا یا دقیق، لفظبه‌لفظ ترجمه‌سی وئرلمیش، سونوندا دا بسیم آنالاین وئریدیگی دیزیندن ایستیفاده ائدرک تزه‌دن لاتین الیفباسی ایله بیر سؤزجوک فهرستی حاضرلانمیشدیر کی، سؤزجوکلرین تاپماسی چتین اولماسین.

- منده دبیر سیاقی جنابلاری نین ترجمه ائتدیگی کیتاب دا وار، بسیم آنالاین ترتیب ائتدیگی کیتاب دا، آنجاق بیر کلمه‌نی آختاراندا بسیم آنالایا مۆراجیعه ائتمک داها ال وئریشلیدیر. دبیر سیاقی نین حاضرلادیغی کیتابدا کلمه‌لر مین ایل اولکی ایملاسی ایله وئرلمیشدیر کی، بیز بؤگۆن او فؤرملارلا تانیش دگیلیک..

- بیلیرسینیز، عرب الیفباسی بیزیم دیلمیزی یازماق اؤچون هر زامان یئترسیز اولموشدور. حتا سون ایللرده ایملای قایدالارینی ساھمانا سالماق مقصدی ایله آذربایجان عالیملری، گنجلری و ضالیلاری طرفیندن ایملای قایدالاری آراشدیرمالاری تۆپلانتیلاری قورولموش و گؤروش صاحبیلری نین بعضاً ده بیر- بیر ایله ضید اولان نظرلری مؤباحیسه قویولموش و نشر ائدیلمیشدیر کی، انشالله داها دا دقیق قرارلار وئرمه‌ده یازارلی اولاجاقدیر. خصوصی ایله سیز فیکر وئرین کی، ۸۰۰ ایل، ۹۰۰ ایل بوندان اول

عرب الفباسیندا اولان یالنیز اۆچ اعراب علامتی ایله، بیزده اولان دوققوز اولونو، سسلینی، دیلیمیزده اولان اولونلاری گؤسترتمک نیتیئنده ایدیلر. مثلاً کسره ایله هم «آ» و هم «ا» سسینی ایفاده اندیردیلر، ضمّه ایله هم «او» هم «اؤ» هم «اؤ» یعنی خفیفه ضمّه، ثقیله ضمّه و رکه ضمّه نی یالنیز بیر علامت ایله گؤسترتمک ایسته ییردیلر، سؤنرا غۆنّه «نؤن» وار ایدی، او زامان یؤمشاق «گ» واریمیش، او زامان یؤمشاق «ی» واریمیش. دیلیمیزده او زامان بؤنلاری کاشغری چالیشب، سؤزله گؤسترسین، کلمه ایله بیان اتتسین کی، بؤ مثلاً رکه «او»- دور، یا مثلاً خفیفه «اؤ» دور، بؤنلاری دئییدیر. اودور کی، بؤ کلمه لری اسکی ایملا ایله تاپماق چتین ایشدیر. من چالیشمیشام کی، او لاتین الفباسی ایله سیرالانان دیزی نی ایراندا ضمیمه کیمی، بیر اک کیمی کیتابا اکلهم، بئله لیکله کلمه تاپما ایشی راحت اولور، باشقا سؤزله دنسم، ترانسکریپسیون و نریمیشم و بؤ سس یازیم (ترانسکریپسیون) ایشینده چالیشمیشام کی، بسیم آتالای و یا باشقا آراشدیریجیلارین سهولرینی تکرار ائتمه ییم و هم ده بؤ ایشده تۆرکجه میزین آذربایجان لهجه سیندن اوزاقدا دؤرماغا دا چالیشمیشام و خاقانیه لهجه سینی اساس گؤتورموشم.

- شرق دؤنیاسیندا ایلك سؤزلوک هانسیدیر، نه کیمی ایشلر بؤ ساحده گؤرولموشدور و بؤ اثر

نتجه نچی سؤزلوک حساب اولای بیلیر؟

- البته حتا کاهینلیک دؤورونده ده، کاهینلر و اوزانلار چالیشمیشلار کی، اوز ائللری آراسیندا اولان دیلین سؤزچوکلرینی بیر یشره تۇپلاسینلار، ماغارالاردا تاپیلان بعضی داش یازیتلاردا، میثال اۆچون اؤرخون آبیده لرینده اولان کۆل تیگین آبیده سی نین بعضی یشرلرینده بئله بیر تشبؤته باشلاما مسأله سی گؤرونور، یا تۇرفان چؤللرینده تاپیلان گۆن یازیتلاردا دا بئله تشبؤت گؤستریلیر، عالیملر چالیشمیشلار کی، سؤزچوکلری بیر یشره بیغسینلار، آما علمی معنادا سؤزلوک تۇپلاما، سؤزچوک بیغما، کلمه بیغما، کلمه تۇپلاما ایشی، دیوان لغات الترک دن اول بؤ قدر مۇحتشم صورتده اولمامیشدیر، دیوان لغات الترک بؤ اعتبارا گۆره بیرینجیدیر.

خطیب تبریزی نین و ابوالعلاء معرینین و جاحظین و ابن اسکیتین عربجه بعضی الفاظ بحثلرینه عایید مجموعه لری واردیر، بؤنو اینکار ائتمک اولماز. آما سؤزلوک سؤیه سی داشییان، یعنی دیلچیلیگه عایید بئله بیر مجموعه، محمود کاشغری زامانینا قدر نه کی شرق دؤنیاسیندا، حتا بشریت عالمی نین هئچ بیر دیلینده بؤ سؤیه ده آنسیکلؤپدیک دیل مجموعه سی اولمامیشدیر. بؤ بیرینچی مۆکمل مجموعه حساب اولور، هم ده تۆرکۆلؤگیا عالمینده بیرینچی اساس، تمل داشلاردان حساب اولور. محمود کاشغری، بیرینچی و ان بؤیوک تۆرکولوق کیمی تانینیر. او، دیل دائرةالمعارفی یازمیشدیر.

- دیوان لغات الترک ده، بیلدیگیمه گۆره، کاشغرلی او زامانکی تۆرک ائللری نین مۆختلیف لهجه لرینه ده تۆخونوب، هره سی نین فرقلرینی و نریمیش و هر لهجه دن ده مۆعین میثاللار گتیرمیشدیر. بؤ حاقددا دا بیزیم اۆچون معلومات و نره بیلرسینیزمی؟

- بلی، بؤ چؤخ ایلگینچ بیر مسأله دیر کی، اولام محمود کاشغری کیتابین مۆقدیمه سینده تۆرک دیلی نین شؤعه لرینی و شاخه لرینی تانیتدیریر، تۆرک تیره لرینی، بؤیلاری نین آدینی آپاریر و اؤزونون ده اولنلارین ایچینده، بؤتون تۆرک ائللری ایچینده گزمه سیندن دانشیر و مۆقدیمه ده یازیر کی، من بؤردا بعضاً ائله سؤزلر بیغمیشام کی، یالنیز فیلان طایفا ایچینده ایشلنیر. بئله کلمه لرین ایضاحیندا دئییر کی، بؤ

کلمه مثلاً آنجاق اویغورلاردا وار، اؤغوزلار بئله دنمزلر، یا اؤغوزلاردا وار، قیپچاقلار بئله دنمزلر، بونلاری یئرلی یئرینده گؤزلجه ایضاح اتمیش و بعضاً ده یازمیش کی، بۇ کلمه کافرلر ایچینده دیر. مؤقدیمه ده ده یازیر کی، کافرلردن قصدی مؤسلمان اولمایان اویغورلادیر. سونرا تۆرک دؤنیاسی نین اؤزامانکی خریطه سینی چکمیش و اونون حاقیندا ایضاحات و ثرمیش، دنیزلرین قییلاریندا یاشایان تۆرکلردن دانیشمیش، بعضی تۆرک طایفالاری حاقیندا دا معلومات و ثرمیشدیر کی، باشقا میلتلرله قاریشمیشلار، دیللی قاریشیق بیر حالا گلیمشیدیر. بۇ باخیمدان محمود کاشغیرینی بیر اتنوقراف یعنی بیر قووم شوناس و هم ده بیر جوغرافیا بیلیم آدامی حساب اتمک اولار.

چوڭ تعجۆبلودور کی، محمود کاشغری بۇ شیوه لرین هامیسینا موسلط ایمیش. اونون و ثردیگی شعرلر و اتندیگی بحثلر گؤستریر کی، بونلارین هامیسیندا چوخلو قابیلیتی وار ایمیش و بیر ده اللشیردی کی، بۆتون تۆرک بۆیلاری اؤچون اورتاق بیر یازیلی تۆرکجه تکلیف اتسین.

- قاشغارلی بیزیم اسکى شيفاهى خالق ادبياتيميزدان دا چوخلو اؤرنكلر و ثرمیشدیر. مثلاً یئری گلینجه او زمانین آغیلاریندان، بایاتیلاریندان، اتالار سۆزوندن بیر چوڭ میثاللار چکمیشدیر. بۇ حاقدا دا بیزه قیسا معلومات و ثرمگینیزی ریجا ائدریم.

- محمود کاشغری نین و ثردیگی میثاللار عۆمومیتله یا رجز و حماسی شعرلردیر کی، «آلپار تونقا» منظومه سیندنیر، و یا باشقا ائل منظومه لریندن و یا آغیلارداندیر. بونلار چوڭ اهمیت داشی ییر، دیوان لغات التړک دن باشقا هئچ بیر کیتابدا بۇ نۆمونه لرله راستلاشماق اولمور. بعضیلری نین دئییشلمیش فؤرمالاری ایندی دیلیمیزده ایشلنیر، و یا باشقا تۆرک شیوه لرینده وار کی، بونلارین هامیسی تدقیق ائدیلمیشدیر و مؤقدیمه ده من چالمیشام کی، میثاللارین هامیسینی و ثرم. میثال اؤچون آلپ ار تونقا منظومه سیندن بیر یئرده دئییر: «قانجا باردین، ائی اؤغول؟». بیز ایندی آذربایجان تۆرکجه سینده دئییریک: «هاری واردین، ائی اؤغول!». «آتین ایندی سن تونگول»، بیز ایندی دئییریک: «آتینی ایندی سن اؤتور». قیلدین آرسا قیلماغو» یعنی «ائتدین، انده جگین ایشی، قیلاجاغین ایشی قیلدین». بۇ بیر آغی کیمی سسلنیر. ویا «ائل سافی آقا تۇرور». «ساف» سۆزونو نظرده آلساق، بۇرادا اسکى تۆرکجه میزه عایید اونسوز بیر سس وار کی، «و» و «ف» آراسیندا تلفظ ائدیلمیش کی، بیز اؤنا ایندی «سۆز» دئییریک، «ساو» دئییریک، «سۆز-ساو» دئییریک. حتا بۇ فارس دیلینه ده گیرمیش و ایندی «سخن» فؤرماسیندا ایشلنیر، «ساوالان» کلمه سی ده بۇندان آلینمیش، نئجه کی دئییریک: «سۆز-ساوین یؤخدور؟». کیتابدا آلتی یۆزدن چوڭ «آتالار سۆزو» ده واردیر کی، بیر چوڭو ایندی ده بیزیم آذربایجان تۆرکجه میزه ایشلکدیر.

- سیزجه بۇ اثرین ایراندا یا بیلماسی نین بیزیم علمی مؤحیطیمیزده نه کیمی تأثیرلری اولای بیلر؟

- بیزیم دانیشگاهلاریمیزدا اگر دیوان لغات التړکه توجۆه و عینایت اولونسا، تۆرک دیلی و تاریخی تدقیقی، حتا فارس دیلی ایله، عرب دیلی ایله قارشیلیقلی و تطبیقی مؤطالیعه سینده عالیملریمیزه چوڭ یاردیم ائده جکدیر. ایندییه قدر عالیملر، آلمانجا ترجمه دن فایدا لاینردیلار. آما بیزیم ایراندا عالیملریمیز عۆمومیتله آلمان دیلی ایله چوڭ آز تانیشدیلار. بۇ کیتابین فارس دیلینده نشری ان شاء الله کی بۇ جهتدن اونلارا چوڭ یاردیم ائده جکدیر. و من ساغلام علمی مؤحیطلر اؤچون خیدمت اتمگی اؤزومه بۆرج بیلیرم.

- آذربایجان جۆمهوریتینده بۇ ساحه ده هانسی ایشلر گؤرولموشدور؟

- البته، سۆز یوخ کی، بۇ اثر آذربایجان جۆمهوریتینده تۆرکولوژی بؤلوملرینده توفیق حاجی یئف و باشقا عالیملر طرفیندن مۆطالیعه ائدیلیب، اونورسیتتهده، آکادمیادا تدریس ائدیلمیش، اوزرینده ایش آپاریلیر و بسیم آتالاین نشریندن عۆمومیتله هر یئرده ایستیفاده اولونور، اوزدا دا ایستیفاده ائدیلمیش. آما آذربایجان جۆمهوریتینده بونون خوصوصی نشریندن منیم خبریم یوخدور، نظریمجه نشر اولمامیشدیر. باشقا تۆرک جۆمهوریتلری مثلاً اوزبکیستان، تۆرکمینیستان و قازاغیستاندا دا ترجومه ائدیلمه میشدیر و هامی تۆرکیه نشریندن ایستیفاده ائدیلمیش.

- سون سؤلیمی بئله وئیریم، اگر دیوان لغاتالترک بۇ گۆنه کیمی تاپیلما سایدی، تۆرک دۆنیاسی نین ادبیات خزینه سیندن نهلر اسکیه بیلردی؟

- البته سیز بیلیرسینیز، بیزیم چؤخ مدنیت اثرلریمیز محو اولوب و بیزیم الیمیزه چاتمامیبیدیر. شوکور آلاها کی، بۇ کتاب الیمیزه چاتیب، محو اولمایب و ایندی بیزیم نسلیمیزین الینده دیر. بیر چؤخ اثرلریمیز وار کی، آدلاری کیتابلاردا گئدیر، اوزلری یوخدور، بیر دریا نظم و نثر، حکمت، فلسفه یه عاید، سیاسته عاید آداب الملوک کیتابلاری، سلجوق نامه لر وارمیش، هئچ اوزاق گئتمه یک، کشف الظنون دا آدی وار، حاجی خلیفه کشف الظنون کیتابیندا دئییرکی، مثلاً فیلان عالیمدن فیلان اثر، آما اثرین اوزو ایندییه دک علم عالمینه مکشوف اولمامیشدیر. حتا فضولی نین بیلیرسینیز کی، ایکی کیتابی ایندییه قدر تاپیلما میشدیر، شاه ختایی یه منسوب کیتاب تاپیلما یب، شیخ صفی الدین اردبیلی یه منسوب اولان «قارا مجموعه» کیتابی ایندییه قدر گون ایشیغینا چیخما یب، ایتیب، باتیبیدیر، آرادان گئدیب. سیزه دئییم: «ذخیره ی- نظامشاهی» آدلی طیب علمینه عاید تۆرکجه کیتابیمیز وار کی، هیجری ۱۰- جو عصرده یازیلما میشدیر (۹- جو عصرین سونلاری، ۱۰- جو عصرین اوللرینده). فارس دلیلنده اولان «ذخیره ی خوارزمشاهی» کیمی بیر کیتاب ایمیش. آما او کیتاب ایندی یوخدور، او کیتابدا گویا بوتون بیتکیلرین درمان خاصیتلری یازیلما میشدیر و طیب علمینه چؤخ اهمیت داشی ییرمیش. موسیقی علمینه عاید عبدالقادر مراغه ای نین اوغلونون «مقاصدالاحان» کیتابینا بنزر «زبدة المقاصد» آدلی کیتابی وار ایمیش، ایندی یوخدور، او کیتابین آدی وار، آما اوزو یوخدور. عبدالقادر مراغه ای نین نوه سی نین تۆرکجه کیتابی قالب، آما اوغلونونکی قالمایب. تۆرک دلیلنده یازیلان کیتابلار و ال یازمالارین کئچمیشده محو ائتمه سینه عۆمومیتله بیر سیاسی ایراده وار ایمیش. حتا بیزیم ایرانیمیزدا شاه زمانیندا گیزلی و مخفی امرلر، فرمانلار وارمیش کی، تۆرک دلیلنده اولان کیتابلاری، محو ائتسیلر. ایرانین کیتابخانالاریندان چیخاریردیلار، آما بعضی اولکه لر، بعضی مملکتلر بۇ کیتابلاری کیتابخانالارا توپلادیلار و الیمیزه چاتدی. دیوان لغاتالترک ده بئله بیر طالعه دؤچار اولما بیلردی، آما حمد اولسون آلاها کی، دیوان لغاتالترک ایندی الیمیزده دیر... من اؤمید ائدیرم کی، ان شاء الله ائله بیر گۆن گل سین کی، بیزیم بیر چؤخ ایتکین کیتابلاریمیز، بابالاریمیزدان قالان مدنیت اثرلریمیز کشف و نشر ائدیلسین. بونا دا هیمت و غنیرت لازیمدیر، البته بۇ دا بیر آز میقدار فردی غنیرتدن، فردی ایراده دن، فردی هیمت دن آسبیلی دیر، یعنی عۆمومی ایراده لازیمدیر، دؤولتی ایراده، میلی ایراده لازیمدیر کی، دۆنیانین مۆختلیف یئرلرینده اولان کیتابلار، ال یازمالار آرانسین.

- جناب دوکتور صدیق، بۇ دانیشیقدا ایشتیراک ائتدیگینیزه گۆره سیزه تشکور ائدیرم و سیزین آیلا- ایللر اوزرینده چالیشدیغینیز، دیوان لغاتالترک کیتابی نین یئنی چاپینی صبر سیزلیکله گۆزله بیریک.

- من ده سیزه تشکور ائدیرم.

گوئتی آذربایجان مطبوعاتینا بیر باخیش

نیظامی خودی یئف*

ادبی دیلین فؤرمالاشماسیندا، اونون لؤغت فؤندونون زنگینلشمه سینده، فیکرین، دۆشونجه نین آن آنلاشیقلى شکیلده کۆتلره چاتدیریلماسیندا مطبوعاتین رولو بؤیوکدور. داییمی باسقیلارا و قاداغلارا باخمایارق، جنوبی آذربایجاندا مطبوعات همیشه بئله فعال مۇوقعه دایانمیش، آنا دیلیمیزین آسیمیلایسیونونون قارشیسینی آلا بیلیمیشدیر. ۱۷- جی عصردن سؤنرا فؤرمالاشان ادبی دیلین یئنی مرحله یه چیخماسی، علمی، بدیعی، پؤبلیسیستیک دۆشونجه نین ایفاده سی اولان دیل فاکتینا چئوریلمه سی اوچؤن مطبوعات بیر عیار رولو اوینامیشدیر.^۱ اگر قۇزئیده بۇ اینکیشاف میلی زمینه اساسلانیب چیچکلنمه دؤورؤنؤ یاشاییردیسا، گؤنئیده عکسینه، فارسلاشدیرما سیاستی نین گئتدیکجه قاتیلاشان فؤنو دیلده قورونان میلی بیوانرژینی سیخیشدیریب چیخاریر، اونو ایجتیماعی دۆشونجه دن خالی، قورو سؤزلر ییغینینا چئوریردی.

آذربایجان ضیالیسینا بۇ دؤورده یالنیز فارسجا دۆشونمک و فیکرینی ایفاده ائتمک حیسی تلقین اولونوردو. لاکین خالقین ژنتیک ساغلاملیغی و زنگین فؤلکلور فؤندو اؤزؤنؤقوروما اینستیتکتی ایله بیرلشهرک هر جور قاداغلارین آغریلارینا تاب گتیره بیلیردی. شووینیستلری ناراحات ائدن ده دیلین بئله پؤتانسیئل ایمكان بؤللوغو، اؤزؤنؤقوروما اینستیتکتی نین گؤجلؤ اولماسی ایدی. لؤغت فؤندونون حثیرت آمیز زنگینلیگی ایله یاناشی، علمی، پوبلیسیستیک سیستمی نین مۇوجودلوغو آذربایجان دیلینی فعال دیل فاکتی کیمی داییم اینکیشاف ائتمیش دیلرل سیراسینا قوشور، اونون فونکسیوناللیغی اؤز نورماتیولیگینی، معنا زنگینلیگینی و رگیونال احاطه داییره سینى قورویوب ساخلایر، گئنیشلندیریر، ایشکللیگینی آرتیریر. بۇ زامان دیل آن قیمتلی معنوی دیر کیمی میلتین کیملیگینی تاریخ داشلارینا یازیب یاشاتمیش اولور. طبیعی کی، میلی وارلیغین علامتیریندن بیرى ده دیلدیر. او هم ده یاشی مین ایللرله اولچؤلن اتنیک مدنیتین سؤزله ایفاده سیدیر. دیلده ثابتلشن مدنی وارلیغینی قورویوب ساخلاماغی باجاران هر بیر خالق دؤنیا خالقلاری ایچریسینده اؤزؤنؤ تصدیق ائتمگه لایققدیر.^۲

* - امکدار علم خادیمی.

۱ - قۇستاو لوبون، کۆتلهر پسیکولوژیسی، ایستانبول، ۱۹۹۷، ص ۱۰۷

۲ - انور اؤزون، گؤنئی آذربایجان باسین تاریخی، ترابزون، ۲۰۰۲، ص ۱۵

فارس شۆبئیزمی سۆن ۲۰۰ ایلده آذربایجان دیلینی، تاریخینی، میلی وارلیغینی اؤنوتدورماق ایستقامتینده سیستملی ایش گؤرۆر. بۇ داغیدجی پروسئده دیل فاکتینی قۆرؤیوب ساخلاماقلا جاواب وئرن خالقیمیز، مطبوعاتین گۆجۆندن و ایمکانلاریندان قَدَرینجه فایدالانماغا سعی گۆستریر. دیلیمیزه مطبوعاتدان گلن دستگی حیس ائدن شۆبئیستلر آن بۆیۆک ضربه نی ده ائله مطبوعاتا ائندیریر، اونون آنا دیلینده نشری اوغروندا انگلرلر تۆردیرلر. آزاچیق فۆرصت الده ائدن کیمی نشره باشلایان مطبوعات دیلیمیزین آسیمیلایسونونو دایاندیرماق یولوندا آن بۆیۆک فداکارلیقلا چالیشر. حال- حاضریدا گۆنئی آذربایجان مطبوعاتی اۆلۆم و قالیم وضعیتینده دیر. فیکریمیزجه، مطبوعات باغلاری تامام قیریلسایدی، آذربایجان خالقینی کئچمیشی ایله بۇ گۆنۆ آراسیندا هئچ بیر اینفورماسیا علاقه سی تاماق مۆمکون اولمایاجاقدی. دنمک، ۲۰۰ ایلیک زامان آخاریندا گۆنئی آذربایجانین اوغور و آجیلارینی بۇ گۆنۆموزه چاتدیران محض مطبوعات اولموشدور، هر بیرى نهنگ تاریخ کیتابلارینی رولونو اؤینامیش و اؤیناماقدان اولان مطبوعات.^۱

عۆمۆمیتله، هر اۆلکه نین مطبوعاتی او اۆلکه نین دمۆکراتیک دۆنیایا ایتتیراسیاسی نین گۆستریجیسیدیر. ایلیک نشرلرینه ۱۹- جو عصرین اوللریندن باشلایان آذربایجان، قدیم سیویلیزاسیا بشیگی کیمی تانینا بیلیر.

مطبوعاتین کۆتله لرله ایش ساحه سینده گۆجۆنۆ یۆکسک دیرلندیرن ضیالیلاریمیزین بۇ ساحه ده کی جهدلری نین قارشیمی همیشه آدکوات تدبیرلرله آلینمیش، ۳۵ میلیونلوق آذربایجان تۆرکونون ایجتیماعی فیکری نین فۆرمالاشماسی قارشیسیندا داییمی سدلر چکلمیشدیر.^۲

مطبوعات جمعیتین دیلینی حرکه گتیرمکله اؤنو جانلاندیران و دیری ساخلایان، داییم تکمیلشمه اساسیندا دیشیدیرن یاییم واسیطه سیدیر. مطبوعات اینسانلارا اینام آشیلایان، صاباحا اؤمید یارادان تبلیغات سیستمیدیر. دؤغرودان دا مطبوعاتین گۆجۆ اۆردولارین گۆجۆندن قات- قات آرتیقدیر. اؤپوننتلرین ده بۇ رئاللیقلاری گۆرۆب حیس ائتدیکلریندندیر کی، گۆنئی آذربایجان خالقینی میلی مطبوعات ساحه سینده کی جهدلری همیشه بۆیۆک چتینلیکلرله اۆزلیشر. گۆنئیده میلی مطبوعاتا بئله تشنه لیک هم ده میلی تحصیل ساحه سینده کی بوشلوقلاری آرادان قالدیرماق حیسیندن ایرلی گلیر. چۆنکی بۇرادا مطبوعات هم ده میلی اؤنیورسیتلری عوض ائتمیش اۆلور.

مارتین والکرین دئدیگی کیمی، مطبوعات یالنیز میلی بیر مۆجادیله نین یئر آلدیغی آنا اولماقدان آرتیقدیر. بۇنا گۆره ده تصادؤفی دگیل کی، قۆزئی آذربایجاندا یایملانان مطبوعات و کۆتله وی نشرلر گۆنئیده کی ضیالیلارا اۆز فیلولوژیک و پسیخولوژیک تأثیرینی گۆستریر. مطبوعات هر بیر خالقی ن سؤسیال و پسیخولوژیک، ادبی دۆشونجه سی نین توتال گۆرۆنتو علامتلی کیمی مئیدانا چیخدیقدا یۆزایللیک ایریلیقلار بیر آندا سیلینیب گئدیر، خالقى واحد میلی ایدئالار اطرافیندا بیرلشدیره بیلیر. گۆنئی آذربایجاندا میلی سۆعورون دیرچلمه سینده مطبوعات میثلسیز واسیطه دیر. میلی دیل میلی اینامدان

۱ - حسین امید، تاریخ فرقه آذربایجان، تبریز، ۱۳۳۳، ص ۱۹

۲ - چیچک، تهران، ۱۳۷۹، ص ۳۰

تۆره‌ییر. ادبی دیل بۇ میلیشمه‌نین اینکیشافیندا هر زامان اساس رؤل اوینا‌ییر. بۇ ساحه‌ده فونکسیوناللیق عوضسیز واسیطه کیمی اورتالیغا چیخیر. او، خالق‌ی اؤز میلی واریلیغینا قوۋوشدورماقلا دؤنیا سیویلیزاسیاسینا ایئتقراسیا ائتمیش اولور.^۱

اؤز اولکه‌سینده دیل، مطبوعات ساحه‌سینده آرزولاری گؤزؤنده قالان سؤیداشلاریمیز ایندی دؤنیانین بیر چؤخ اولکه‌لرینه سېلنه‌رک مۆهاجیرت حیاتی کنچیریر، یاد مملکتلرده میلی مطبوعات یاراتماقلا میلی دؤشونجه‌نین اینکیشافینا چالیشرلار.

حال- حاضیردا ایراندا ۱۶۱۴ مطبوعات اؤرقانی فعالیت گؤستریر. بۇنلاردان ۳۵- ی گؤنده‌لیک، ۱۷۳- و هفت‌لیک، ۲۳۵- ی آیلیق، ۷- سی طیب، ۵۲- سی تکنیک، ۱۷- سی کند تصرؤفاتی، ۳۷۴- و مدنیت، ۳۴۶- سی ایجتیماعی، ۱۲۴- و ایقتیصادی یؤنؤملؤدور. تأسؤف کی، بۇ مطبوعات بؤللوغوندا آذربایجان تۆرکلری‌نین مارقاقلاری قطعی شکیلده نظرده توتولما‌ییب.^۲

ایراندا مطبوعاتین تاریخی چؤخ دا قدیم دگیل. لاکین قئید ائتمک لازیم‌دیر کی، بۇراداکی ایلك نشرلر آذربایجان اراضیسینده ایشیق اؤزؤ گؤرؤب. ۱۸۱۷- جی ایلده قاجار شاه‌ی‌نین ولیعهدی طرفیندن تبریزده ایلك نشریات یارادیلمیش‌دیر. بۇ، ایراندا یئنگانه مطبعه حساب اولونوردو. ایراندا قزت نشری‌نین تملی ده تبریزده قویولموش‌دور.^۳ محمد علی تربیتین «دانشمندان آذربایجان» کیتابیندا بۇ، ۱۸۱۹- جو ایلده چاپ‌دان چیخان «انجمن» آدلی قزت حساب ائدی‌لیر. ۱۸۴۸- جی ایلده تبریزده «تبریز اخباری» قزتی ده نشره باشلا‌ییر. لاکین بو نشرلرین عؤمرؤ داواملی اولما‌میش، بیر چؤخو قاپانمیش، بعضیلری ایسه اولکه دیشیندا - ایستانبولدا، لؤندوندا، کلکته‌ده نشر اولونموش‌دور. ۶۱-۱۸۵۱- جی ایللر «وقایع اتفاقیه» قزتی‌نین نشری ایله یاددا قالیر.^۴

ادوارد برانؤنون «ایران تاریخی» کیتابیندا یازدیغینا گؤره، تبریزده سید حسین آدلی بیر شخص طرفیندن «عدالت روزنامه‌سی» (۱۹۰۶) یایملا‌نمیش‌دیر. ۱۹۰۹- جو ایلده تبریزده، محمدعلی عبدالمناف‌زاده‌نین رداکتورلوغو ایله «شکر» آدلی بیر درگی‌نین چیخدیغی حاقددا معلومات وار. کرونولوژیک آردیجیلیغی ایزله‌سک، ۱۸۸۰- جی ایلده «روزنامه تبریز»، «الهیات» (۱۸۹۹)، «ادب و کمال» (۱۹۰۰)، «گنجینه فنون» (۱۹۰۴)، «احتیاج» (۱۹۰۷)، «حیران تاش» (۱۹۰۸) آدلی قزتلر نشر ائدیلمیش‌دیر.^۵

۱۸۸۴- جو ایلده تبریزده «مدنیت» ژورنالی‌نین نشری ده علامتدار حادیشه حساب اولونور. مارقاقلیدیر کی، ایلك ساتیریک نشرین «احتیاج» چاپی دا آذربایجان اراضیسینده قئیده آلینمیش، بۇ

۱- دان اولدوزو، اصفهان، ۱۳۷۹، ص ۸

۲- وارلیق، تهران، ۲۰۰۱، ص ۱۱۷-۱۱۶

۳- مرتضی سلطانی، فهرست روزنامه‌های فارسی در مجموعه کتابخانه مرکزی و اسناد دانشگاهی، تهران ۱۳۷۵، ص ۱۹-۱۸

۴- یننه اورادا، ص ۱۹-۱۸

۵- انقلاب یؤلوندا، تبریز، ۱۹۸۱، نؤمره ۱۰-۹

اوغورسوز مطبوع اۇرقانی جمعی ۶ آیدان سۇنرا قاپانمیشدیر.^۱

۱۹- جو عصرین ایکنجی یاریسیندا تۆرکجه بیر «شبنامه» (گئجه ورقلری) یایمیلانیر کی، تربیتین «دانشمندان آذربایجان» کیتابیندا وئردیگی معلوماتا گۆره، بۇ قرت ده ساتیریک مضمونلو اولموشدور. تبریزده «آنا دلی» ادلی درگی نین «عدالت» قرتی نین علاوهسی اولاراق نشر اندیلمهسی (۱۹۰۶) حاقددا معلوماتا دا راست گلیریک.

۱۹۰۵- جی ایلده گۆنئی آذربایجان بویۆک ستارخان اینقیلابی نین شاهیدی اولور. بۇ میلی اویانیش و موجدایله نتیجه سینده «آذربایجان» قرتی ایشیق اۆزۆ گۆرۆر. همین دؤورده باشقا بیر قرت ده «مؤجاهید» آدی ایله نشره باشلاییر. بۇ قرتین باشلیجا مقصدی خالق آزالدیغا سسله مک، مؤوجود حاکیمیتین خالقاً ضید مؤوقعی نی ایفشا اتمک ایدی (قرت ۲۲- جی سایندان سۇنرا باغلانمیشدیر).

ستارخانندان سۇنرا میلی موجدایله ایشینی عۆده سیه گۆتۆرن قرتلر خالق ایستیداددان قۇرتارماغا چالیشاراق اصیل مۆباریزه میدانینا آتیلیر («انجمن»، «ایستیقلال»، «حشرات الارض» و. س.). ایراندکی رژیمة قارشى اؤز اعتراض سسینی اۇجالدان قرتلردن بیرى ده «کثافت» اولموشدور.

۱۹۰۸- جی ایلده «ملا عمی» آدی ایله نشره باشلایان قرتین تۆرکچولوگه خیدمتینی خوصوصی قئید اتمک لازیمدیر.

۱۹۰۵- جی ایلده گۆنئی آذربایجان مطبوعاتى ایجتیماعى فعالیتین آکتیو مرحله سینه قۇشولور، دموکراتیک ایدئالارین آچیق تبلیغاتچیسینا چئوریلیر. «بوقلمون»، «حشرات الارض»، «حیران تاش»، «انجمن هدايت»، «مساوات»، «استقلال»، «نالۀ ملت»، «فروردین»، «مکافات»، «نجات» و. س. کیمی بیر چۆخ مطبوعات اۇرقانلاری واسیطه سی ایله گۆرکملی یازیچی و ضیالیلاردان حبیب الله آقازاده، محمود اشرفزاده، میرزا آقا اسماعیل یکانلی، بلوری و. ب. میلی ایدئالارینی خالقاً آشیلاییر.^۲

۱۹۰۹- جو ایلده صیرف آذربایجان دیللی «صحبت» قرتی نشر اندیلیر. ۱۹۱۱- جی ایلده میلی مؤستقیللیک ایدئاسی تبلیغ ائدن «شفق» قرتی ایشیق اۆزۆ گۆرۆر. ۱۹۱۲- جی ایلده رۇس اؤردوسونون گۆنئی آذربایجانا تچاؤۆۆ نتیجه سینده مطبوعاتین فعالیتینده دۇرغونلوق یارانیر. قیسا زامان کسینگنده دینی فعالیتلی نشرلرین فعاللیغی گۆزه چارپیر. لاکین تئزلیکله شیخ محمد خیابانی نین مۆباریزه سی ایراندا یئنی آزادلیق حرکتی نین باشلانديغینی خبر وئریر. ۱۹۱۳- جو ایلده اؤنون تشبۆتؤ ایله «انصاف»، ۱۹۱۷- جی ایلده «روزنامه تبریز» نشر اولونور. ۱۹۲۰- جی ایلده تبریزده «آزادستان» حرکاتی زامانی، رسمی مطبوعات اۇرقانی «آذربایجان» قرتی فعالیته باشلاییر، «تجدد» قرتی ده بو دؤورده ایشیق اۆزۆ گۆرۆر.

۱۹۲۵- جی ایلده شۆوینیست پهلوی سؤلاله سی حاکیمیتی زورلا اله کئچیریر و بۇنونلا دا آذربایجانین گۆنئی و قۇزئی آراسیندا سرحدلر مؤحکم لندیریلیر. بۇ، هم ده معنوی آیریلیقلارین اساسینی قویان سرحدلر ایدی. محض بو تاریخدن باشلایاراق ایکی یه بؤلۆنموش خالقین میلی دۆشونجه

۱- ادوارد برائون، تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دور مشروطیه، ۲- جی جیلد، ص ۴۵۲

۲- حسین شرقی سؤی تۆرک، مؤسلمان تۆرک دۆنیاسی ادبی اورنکلری، تهران، ۲۰۰۱، ص ۱۹

ایستقامتینده، مطبوعات و مدنیت اینکیشافیندا جیدتی فرقلر یارانیر، صیدیتلر نظره چارپیر. بۇ تاریخدن باشلا یاراق قزتلرین میلی رۇحو فۇرمالاشدیرما سیاستی گنیشلنیر.^{۲۱}

ایران اراضیسینده مطبوعاتا قارشى باسقيلار قابارما و چکيلمه لرله مۆشاهيده اولونور، گۆجلو مۇقوامتی حیسّ اندن حاکیمیت بعضاً قزتلره گۆذشته گتتمک زوروندا قالیر. سؤسدورولان خالق حرکاتی دیگر اینقیلاب باهادیرلاری طرفیندن باشلانارکن مطبوعات دا اؤز فعالیغینی آرتیریر و بۇ ایشین ایلهامچیسینا چئوریلیر. ۲۷-۱۹۲۰-جی ایللرده نشر اولونان «طوفان» قزتی بۇنا پارلاق نۆمونه اولاییلر. ۳۱-۱۹۳۰-جی ایللرده س. ج. پیشه‌وری‌نین ایدئالارینی یایان «ژورنال» قزتی نظری-سیاسی ایستقامتی ایله کۆتلر ایچریسینده بۆیوک ایش گؤرۆر. بۇ درگی هله او زمان آذربایجان دیلی‌نین سیاسی، ایجتیماعی و فلسفی دۆشونجه فاکتی کیمی گۆجۆنۆ نۆماییش ائتدیریردی. ۴۱-۱۹۳۵-جی ایللر آراسیندا گۆنئی آذربایجاندا اصل مطبوعات یاریشی وار ایدی. «اتحاد»، «امید»، «آزاد»، «اخوت»، «ابلاغ»، «الهدایت»، «ادب»، «کمال» و او جۆمله دن گۆنئی آذربایجان دموکراتیک فیرقه‌سی‌نین باشقانی طرفیندن یایملانان «آزیر» درگیسی میلی ایدئالارین تبلیغاتچیسینا چئوریلیمیشدی.

آذربایجان مطبوعاتی‌نین اینکیشافیندا و ادبی دیلین فونکسیوناللیغی‌نین آرتیریلماسیندا بیر فاکتی ۱۹۴۱-جی ایلده سووت قۇشونلاری‌نین تبریزه داخل اولماسینی حوکماً قئید اتمک لازیم گلیر. ساوت ایتیفاقی‌نین شرقه قارشى سیاسی اوینولاری فۇنوندا جنوبی آذربایجان مۇوقتی اولاراق اؤز میلی مطبوعاتینی، دیلینی اینکیشاف ائتدیرمگه باشلایلیر. بۇرادا یازیلی ادبی دیلین فۇرمالاشماسی ۵-۱۹۴۱-جی ایللر آراسیندا - آذربایجان دموکرات فیرقه‌سی ایش باشینا کئچندن سوئرا باش وئریر. قۇزئی و گۆنئی آذربایجان ادبی دیلی بۇ وخت تخمیناً عثینی شکیلده ایشلنمک ایمکانی قازانیر. بۇ ایللرده «چلنگر»، «مصلحت»، «یئنی شرق» و یاخود «خاور نو» کیمی مطبوع اؤزقانلارین یایملانماسی آذربایجان دیلی‌نین سؤرعتملی اینکیشافینی تأمین ائدیر. آذربایجان دموکراتیک فیرقه‌سی‌نین رسمی قزتی اولان «آذربایجان» قزتی‌نین بۇ ساحه‌ده کی خیدمتلری آیریجا صۇحبت مۇوضوعسودور. بئله پۇپولیار قزتله یاناشی، او دؤور تبریزده هم فارسجا، هم تۆرکجه نشر اولونان «فریاد»، «شاهین»، «ادیبات صحیفه‌سی»، «وطن یولوندا»، «اختر شمال»، اردبیلده «یومروق»، اورمیه‌ده ایسه «قیزیل عسگر» کیمی قزتلر اؤز آدلاریندان دوغان ایدئالارینا خیدمت ائتدیردی.^۳

۱۹۴۵-جی ایلده گۆنئی آذربایجاندا نیسبی ده اولسا، سیاسی-ایجتیماعی و مدنی مۇختاریت الهه ائتدیلدیکن سوئرا بو تۆن مدنی ساحه‌لرده، او جۆمله دن آذربایجان مطبوعاتیندا آذربایجانچیلیق ایدئالاری گنیش وؤسع آلیر. میلی دموکراتیک آنلایشلار دیلدن یازی یا کئچیر. مطبوعات واسیطه‌سیله بئله ایدئالار خالقا چاتدیریلیر، معاریفچیلیک یئنی مرحله‌یه قدم قۇیور. بیر ایل مۆدتینده تبریز اونیورسیتی یارانیر، آذربایجان دیلینده درسلیکلر چاپ اولونور. شاه اسماعیل ختائی دن سوئرا گۆنئی آذربایجاندا

۱- کؤراوغلو، تبریز، ۱۹۷۹، نۆمره ۳-۲-۱

۲- بۇ حادیه‌ده ایستالین-ین و سرحدلرده چکدیردیگی دمیر پرده‌نین رولو داها کسکین و داواملی اولموشدور (وارلیق).

۳- آراز، تهران، ۱۹۹۶، نۆمره ۲

آذربایجان تۆرکجه سی یئنیدن رسمی دیل و تعلیم- تربیه فاکتی کیمی مئیدانا چیخیر. تأسؤفلر اولسون کی، تئزلیکله فارس و رۇس شووینیزی دیل تاپاراق تزه جه آياق تۇتماقدا اولان آذربایجان حؤکومتینی فیزیکی و مدنی ترؤرا معروض قۇیدو. ۱۹۴۶- جی ایلدن بۇتۇن جبهه لردن آذربایجان اؤزیننه هؤجوما کئچن پهلوی رژی می تئزلیکله میلی مطبوعاتی دا سؤسدوردو. فاصیله لرله، قیسا مۇدتده نشر اولونان «آذربایجان اولدوزو» (تبریز)، «جودت» (اردبیل)، «آذر» (زنجان)، «اورمو» (اورمیة) قزتلری ده چؤخ کئچمه دی کی، اؤز فعالیتینی دایاندیرمیش اولدو. ۱۹۷۹- ۱۹۴۶- جو ایللری آذربایجان مطبوعاتی نین و ایجتیماعی فیکری نین آن آغیر محرومیت ایللری کیمی سجیه لنديررکن اونو دا اؤرک آغریسی ایله قئید ائتمه لی بیک کی، بو، بیر قرینه دن اؤرتیق دؤورده ایشیق اؤزو گؤرن هر بیر نشر یالنیز فارسلاشدیرما سیاستینی یایماغا ایستقامتلندیریلیر.

فارسجا چاپ اولونان مطبوعاتین اؤزؤ ده جیدی سانسوردان کئچیر، هر جور میلی ایدنالارین تبلیغی حبسلر، محرومیتلرله جاوایاندیریلیر. بئله چتین، سیناق مقامیندا دا آذربایجان ضیالیلاری قلمی یئره قۇیمور، تبریزده، تهراندا «آذرمد»، «اراده آذربایجان»، «مردانه مرد»، «نشریه دانشکده ادبیات تبریز»، «نشریه دانشکده ادبیات و علوم تبریز» ادلی نشرلر چاپ ائتمکله ایجتیماعی فیکری اویاق ساخلاماغا چالیشیرلار. لاکین اساس ایدناسی فارس مدنیتینی یایماقدا اولان بو نشرلرین میلی دیرچلیش ایشینه هئچ بیر عملی کؤمگی دیه بیلمزدی. ۱۹۷۹- جو ایل ایسلام اینقیلابی پهلوی رژی مینی سؤکؤب آتاند، ایران خالقلاری نیسی میلی آزادلیق هاواسی اؤدموش اولدولار. بو فؤرصدن یارارلانان آذربایجان ضیالیلاری میلی دؤشونجه نین تریبونو کیمی صیرف آنادیللی قزتلر چاپ ائتمگه باشلادیلار. تهران، تبریز، اورمیة، اردبیل، زنجان، مشکین، اهر و آذربایجانین بیر چؤخ شهرلرینده شعر گئجه لری قورولدو و تۆرکجه یازیب- اوخوماق مقصدلی شکیلده حیاتا کئچیریلدی.^۱

اینقیلابین ایلك دؤورلرینده تکجه تهراندا آذربایجان دیلینده ۲۰۰- دن آرتیق مطبوعات اؤزقانی نشر اولونماغا باشلاییر. تأسؤف کی، بونلارین دا عؤمرؤ اوزون سؤرمؤر. یئنی حاکیمیتده گئنیش مۇوقعلر قازانان شووینیسترلر تاریخی «عنعنه لرینه» صداقت گؤستره رک آذربایجان دیللی مطبوعاتین باغلانماسینا مۇوق اؤلورلار. اونلارلا باش یازاری، رداکسیا هیأتی نین فعال امکدایشینی تۇتوب زیندانلار کونجونه آتیرلار.

ایران- عراق مۆحاریبه سی بیتدن سؤنرا ایراندا ایقلم مۆلایملمشه سی حیس اولونماغا باشلاییر. ایکی دیللی (فارس- آذربایجان) مطبوعاتین یارانماسی دا بو تأثیردن مئیدانا چیخیر.

مؤستقیل میلی دؤشونجه، سیاسی آزادلیقدان سؤز گئده بیلمه سه ده، بو ایکی دیللی نشرلر آذربایجان ادبی دیلی نین اینکیشافیندا کچیچیک نفسلیک رؤلونو اؤیناییر. ایستر گؤنئی، ایستر سه ده قؤزئی آذربایجاندا یارانان ادبی نؤمونه لری بو نشرلرده اوخوماق ایمكانی الله ائدن سؤیداشلاریمیز دؤنیا بدیعی دؤشونجه سی ایله تماس یارادا بیلیرلر. آنا دیلینده تحصیل اؤلمادیغی سبیدن ایراندا آذربایجان

مطبوعاتی نین فعالیتی ده گئت- گئده چتینلشیر. «آذربایجان» قزتی نین نشری نین تئز- تئز دایاندریلماسی دا اوخوجولار آراسیندا ادبی دیل عنعنهلری نین فؤرمالاشماسینا مانع اولور.

حال- حاضیردا آذربایجاندا بیر چؤخ آنادیللی مطبوعات اورقانی، او جومله دن «وارلیق»، «نوید آذربایجان»، «آوی اردبیل»، «آراز»، چؤخ نؤفوذلو طلبه مطبوعاتی دا فعالیت گؤستریر. سون ایللر بو ساحه ده الله اندیلن نسیبی آزادلیق یؤکسک تیراژلی فارس نشرلری ایله یاناشی، ایکدی دیللی هفته لیک، آیلوق طلبه قزتی نین نشرینه ده شرایط یارادیب. تاریخی تجروبه نؤبوت اندیر کی، آزادلیق ایدنلاری اونورسیتلرده، گنجلر آراسیندا داها تئز اینکیشاف اندیر. اولکهنین مؤختلیف عالی مکتبلرینده چاپ اولونان درگیلر آذربایجانلی طلبهلرین میلی شوغورونون فؤرمالاشماسینا گئیش ایمکان آچیر. بئله درگیلردن بیر نئچه سینی ورقه لیک. تهرانین طیب علملری اینستیتوتوندا نشر اندیلن «چیچک» درگیسی نین اساس مقصدی آنا دیلیمیزین علمی شکیلده آراشدیریلماسی، یازیچی- شاعیرلریمیزین تانیدیلماسی، تۆرک دؤنیاسیندا اولان دؤرومو تدقیق و تبلیغ اتمکدیر.

اردبیلده و اصفهاندا نشر اولونان «دان اولدوزو» درگیسینده داها چؤخ قوزنی آذربایجانداکی ادبی دیل پرؤسسسی، تۆرکولوقلاریمیزین فیکیر دؤنیاسی، آذربایجان فولکلورونون قاینقلاری اؤز عکسینی تاپیر. بۇرادا اساس مقصد آذربایجان ادبی دیلی نین قورونماسی، گئیشلمه سی، اویردیلمه سی، قوزنی آذربایجان ضیالیلاری نین گؤنئیده تانیدیلماسیدیر. «اؤیرنجی» درگیسی تهرانین امیرکبیر آدینا پؤلی تکنیک اونورسیتینده یایملانیر. اساس مقصدی آذربایجان اتیک منسویتی نین کؤتله طرفیندن منیمسنیلمه سی، تهران رادیو- تلویزیون و ثریلشیرینده خالقیمیزین آسیمیلاسیونونا یؤنلدیلیمیش مقصدلی سیاسته قارشی دۇرماق و موباریزه آپارماقدیر.

تبریزین طیب اونورسیتینده یایملانان «سحر» درگیسی ادبی- مدنی مؤوضوعلار چؤخ یثر وثریر، قوزنی آذربایجان ادبیاتیندان زنگین نؤمونه لر چاپ اندیر. بۇ چؤخ صحیفه لیک قزت گؤنئی- قوزنی آذربایجان ادبیاتی و ادبی دیلین اینکیشافینی داییم گؤندمه ساخلایر.

تهراندا طوسی آدینا صنایع اونورسیتینده یایملانان «چاغری» درگیسی نین ناشیرلری آذربایجان تۆرکجه سینی مؤحافیظه اتمگی، میلی اویناشا، دیرچلیشه دستک وثرمگی، ایجتیماعی، مدنی ساحه ده آذربایجانلیلارین حاقلارینی قوروماغی اساس مقصد حساب اندیر. درگی چؤخ کسکین پوبلیسیستیک دیلده نشر اولونور.

ایران تۆرکمهلری نین تهراندا نشر ائدیکلری «یابراق» درگیسی اورتاق تۆرک مدنیتینه خدمت گؤستریر، تۆرکم تۆپلومونون وارلیغینی قورویور.

زنجانلی طلبهلر طرفیندن نشر اولونان «سس» درگیسی ضیالیلارلا گؤرؤشمک و مؤصاحیبه آپارماغا داها چؤخ مثیلیدیر، تۆرک و فارسجا نشر اولونور.

«پیک آذر» ده زنجاندا ایکدی دیلده نشر اولونان ژورنال دیر. تۆرک بؤلومونده قوزنیلی عالیمهلرین آراشدیرمالارینا، ادبی دیلیمیزین تبلیغینه گئیش یثر آیریر.

لاکین جنوبی آذربایجانداکی ایستر مؤستقیل نشرلرین، ایسترسه ده طلبه درگیلری نین ایدنا، فیکیر بازاسیندا ۲۶ ایلدیر کی، دؤنیا شوهرتلی جراح، گؤرکملی تۆرکولوق عالیم، فولکلورشناس جواد هیئتین

نشر اتتیردیگی «وارلیق» ژورنالی دایانیر. ۱۹۷۹- جو ایل اینقیلابی نین جمعیتده یاراتدیغی نیسی ایلیم صافلاشماسی تئزلیکله آنادیللی «دده قورقود»، «کوراوغلو»، «چنلی بل»، «خالق سوزو»، «یول»، «یئنی یول»، «وارلیق» کیمی مطبوع اوزقانلاری نین ایشیق اوزو گورمه سی ایله نتیجه لسنه ده، سونراکی شووینست باسقیلاریندان تکجه «وارلیق» اوز وارلیغینی قورویوب ساخلایا بیلدی. ایستر قوزئیده، ایسترسه ده گونئیده «وارلیغین» عومور یولونو ایزله یین مطبوعات تدقیقاتچیلاری بیر نئچه مؤهۆم سببی درگی نین یاشاماسیندا اساس کیمی گوتورورلر. بونلاردان آن بیرینجیسی ناشیر جواد هیئتین ضیالی شخصیتیدیر. او، هئچ ده بیر چوخلاری کیمی میلتین دیرچلیشینده اینقیلابی شوغارچیلیغا مئیل ائتمیر، تاریخ و معنوی دیرلرین، خوصوصاً، فولکلورون طبیعی قودرتیندن میلی تصدیق، اوزونودرک فاکتی کیمی ایستیفاده اوستونلوک وئریر.

«وارلیغین» جنوبی آذربایجاندا مطبوعات بایراقدارینا چئوریلمه سینده ایکینجی فاکتور کیمی یوکسک اینتلیکت، علمی- مدنی پوتانسیلی اولان امکداشلارین بیر آرایا گلمه سی، واحد ایدئا اطرافیندا تویلاشمالاریدیر. محض بله علمی- ادبی پوتانسیل تصادوفی پوپولئیست چیخیشلاردان یاینیر، ژورنالین اساس ایستراتژیک ماراقلارینا خیدمت یولونو توتور.

ایکینجی جهت کیمی بو قوجامان مطبوعات اوزقانی نین اطرافینداکی ضیالیلارین یئرسیز تکذیبیدن، میلی نهیلمیزمدن اوزاق اولماسی، تکامل و موقایسه لی تحلیل متودونا اساسلاناراق هر کیچیک مقاله ده بله میلتلرین دوستلوغو، قونشولوغو، قارشیلیقلی حورمت شراییطینده یاشامالارینا ایمان ایفاده ائتمه لریدیر. «بوتون خالقار یاخیشیدیر، منیم خالقیم دا گوزلدر» پرنیسی ژورنالی بیر چوخ آچیق هوجوملاردان سالامات چیخارا بیلیب. بو گون آذربایجان علمی- مدنی دوشونجه سی نین جنوبدا آن لیاقتلی تمثیلچسی اولان «وارلیق» هم ده دؤنیا آذربایجانلیلاری نین ادبی بایراغینا چئوریلیمشیدیر.

ایستر علمی- نظری، ایسترسه ده ادبی- پوبلیسیستیک مقاله لرین جوغرافی زنگینلیگی ایله دقتی جلب ائدن «وارلیق» ایندی اولکه دیشیندا داها چوخ یایملانیر، جنوبی آذربایجانداکی سؤیداشلاریمیزین میلی-کیملیک، ادبی دیل، ایجتیماعی- سیاسی آرناداکی دورومو باره ده دؤنیا اؤخوجوسونو یئترینجه معلوماتلاندریرا بیلیر.

تاریخی حاقسیرلیق اوزوندن ایکی یه پارچالانمیش آذربایجانین فیزیکی وارلیغی بو ۲۰۰ ایللیک بویوک زامان کسینگنده مطبوعاتین، کیتاب نشری نین حسابینا دوزوب گونوموزه گله بیلمیشدیر. ایندی هر آن یئنیلشن زمانه میزده گئری یه دونوش یوللاری چوخدان قاپانیب. دموکراتیک یئنیلشمگه مئیللی اولان دونامیزدا اینسان حاقلاری، میلی حاقلار گونون آن قلوبال پروبلملری کیمی تبلیغ اولونور. جنوبی آذربایجاندا یاشایان ۳۵ میلیونلوق سؤیداشیمیز دا دونیا نین حلال حاقی کیمی بشر سؤفره سینه چکیلن بو نعمتلردن بهره لئمگی، اوز میلی حاقلارینی، دیل، تحصیل، مطبوعات آزادلیقلارینی تعین ائتمگه بوزجلودورلار.

بو بوزج هم ده ۲۰۰ ایللیک زامان کسینگنده مطبوعات تاریخینی ایزله دیگیمیز جنوبلو سؤیداشلاریمیزین ادبی موباریزه و چکدیکلری آجیلارین قانونی، دیشمز حاقی کیمی الده اولونمالیدیر.

۲۵ ياشيندا بىر مکتب: «وارلىق»

علیرضا اردیلی - ایستۆکهۆلم

خالقیمیزین مطبوعات تاریخینه باخاندا، فرحلی حیسلرله برابر، بىر کدر حیستی ده آدامین سۇراغینا گلیر. مطبوعات اۇزقانلاریمیزین چۇخونون عۇمرۆ، قۇش عۇمرۆ کیمی قیسا اولموشدور. سۇن ایللرده خاریجده نسر اولان مطبوعات دا بۇ قایدان کناردا قالمامیشلار. آما بیز بۇ گۇن غۇرور حیستی ایله «وارلىق» درگىسى نین ۲۵ ایلیگینی بۇ اۇجاغین تملینی قۇیان و اونو دایيما آلۇلو، ایشیقلى ساخلايان ضیالیلاریمیزا تبرىک دئیبرىک. تبرىک دئیبه- دئیبه ده فیکیرلشبرىک: ایگىرمى بش ایل؟! نه دیر بۇ مۇعمانین رمزی؟ هانسی یانا- یانا آرییب، آما تۆکنمهین وۇجودلارین ثمره سیدیر بۇ وارلىق؟ کیملر بۇ ایشیغی بیزه ارمغان ائتمکده اۇزلرینی فدا ائتمیشلر؟ بۇ کیمی سۇاللار قارشىسىندا وارلىق درگىسى نین رداکسیا هیأتی و اۇز جیگرگۇشهسى کیمی بۇ وۇجودو بۇیا- باشا چاتدیرىب، ۲۵ یاشلى اولماسینی تۆرک عالمینه عیان ائدن دۆکتور جواد هیئت یادا دۇشۇر.

بۇ ۲۵ ایلیک حیاتین بارلی- بهرهلی اولدوغو بىر مدنیت آدامینا آیدین اولدوغو حالدا، اۇنون دۇغرودان دا بىر مۇعجۇزه اولدوغونو آنلاماق و بۇ مۇعجۇزه نین نه دن و نئجه مۇمکون اولدوغونون سیرلرینی ایفشا ائتمگی، آنجاق ایران تۆرکلری باجارا بیلرلر. آخی بۇ درگی، اۇز دۇغما دیلینده یازیب- اۇخوموش تۆرکلره، «بیر درگی» کیمی گۇرۇنه بیلر، آما «وارلىق»- میزین بىر «درگی» اولمادیغینی بیز یاخشی آنلایرىق. یۇخ، بۇ کىچىک بىر سۇزدۇر، «وارلىق»- ن بۇ یۇکلۇگونو ایفاده ائتمکدن عاجیز بىر سۇز، بیز ایسه اۇنو مۇعجۇزه آدلاندىرمالییق. بۇ مقاله نین مضمونو ائله همین مۇعجۇزه نین سیرلرینی آچماقدیر.

وارلىق فیرتینالی بىر دۇنیایا گۇز آچدی. هر نه دئیشیردی، هئچ کس صاباحین حاقتیندا فیکیرلشه بیلمیردی، یاد و تانیش ایدئولوگیالار مۇددا ایدیلر، دۇغما مدنیتین قاغیسینى یا چکن یۇخ ایدی، یا دا اوندان یاد ایدئولوگیالارین بَر- بَرگى کیمی ایستیفاده اولونوردو. یادلارین سۇیله دیگی حالدا جاوانلاریمیز اۇزۇمۇزه و دۇغمالاریمیزا یادجاسینا یاناشاردیلار. ادبی دیلیمیز باغلی و کىچىک ضیالی محفیللرینه تانیش ایدی. قۇزئیده کی باجی- قارداشلاریمیزا قارشى باجی- قارداشلىق مۇناسییتی گۇسترمک «مۇد» ساییلمیردی. اۇ تايدا یاشایان یاریمیز، مۇستقیل بىر وارلىق کیمی یۇخ، هانسیسا بىر ایدئولوگیانین یاراتدیغی جنت و یا هانسیسا ایدئولوگیالارین خۇشونا گلمهین بىر یئر ایدی. ایدئولوگیالار و سیاسى بلۇکلاردان مۇستقیل بىر مدنی میلى باخیشلا، شیمالا باخماق هئچ عادى و یا یغین بىر حال دگیلدى. قۇزئیه قارشى بئله مۇناسیبتلرین بسلندیگی حالدا، اۇزاق اولکهلرده یاشایان دیلداشلاریمیزا بسلنن مۇناسیبتلرین نه یئرده اولدوغونو ظن ائتمک اولار. بۇتۇن بۇنلاردان علاوه میلى مدنیتیمیزین

آیری- آیری ساحه‌لری حاقد اؤلان و پاییلان معلومات، ماتریاللار و قاینقلار چوخ کاسیب بیر دؤرومدا ایدیلر.

وارلیق مکتبی تک باشینا بۇ دؤزۆلمز شرایطه قارشى مۆباریزه بایراغینی قالدیردی. «مکتب» سؤزۆ ایله بۇرادا دؤکتور هیئت و ساییر وارلیقچیلارین وارلیغین نزدینده و اوندان مۆستقیل یازیب یاراتدیقلاری اثرلری بیرلیکده نظرده آلیرام. بۇ مکتب اؤنجه یئنی اؤفۆقلرین ایشیغی و پرسپکتیوینی ترسیم اندیب، سونرا بۇ اؤفۆقلره دؤغرو آددیم- آددیم، سایى- سایى، کیتاب- کیتاب و اثر- اثر یاخینلاشماغا باشلادی. بیر جاوان عؤمرۆ قدر چالیشمالارین نتیجه‌سی مۆهۆم ناییلتیلر اولموشدور. بۇ ناییلتیلری اؤچ مۆهۆم ساحه‌ده ایضاح ائتمک اولار.

۱- میلی فیکرین فؤرمالاشماسی

وارلیق مکتبی ایران تۆرکلرینی اؤز میلی مدنیتلرینی طالعی ایله ماراقلانمالارینی هانسیسا ایدئولوگیا یا باغلیلیدان آزاد ائتدی. هئچ بیر سیاسی فیکری نه دستکلەیب، نه بئله بیر فیکره قارشى دؤرمادان آذربایجانچیلیقلا هر هانسی بیر سیاسی فیکرین آراسیندان برابرلیک ایشاره‌سینی سیلمگه مۆوقق اولدو. بۇ ایش بۇ مکتبین آپاریجی قۆوه‌لرینی بۇ فیکیر مۆستقیللیگنه صداقتله اینانمادیقلاری حالدا مۆمکۆن اولما بیلمزدی. بۇ پرینسیپه اؤلان اینام، اینامین صداقتنه وارلیق رداکسیاسی و ایشچی هئیاتینی ترکیبینی ثبوت گتیرمک اولار. هامییا معلوم اولدوغو کیمی، وارلیقچیلارین آراسیندا مۆختلیف دۆنیا گۆرۆشلری و حتا مۆختلیف نسیللرین نۆماینده‌لرینی گۆرمک اولار. خاریجه‌ده تام دموکراتیک اولکلرین چوخ آلؤثریشلی آتموسفیرینده بیر- بیرینی آنلایب، بیر- بیرى ایله یولا گنده بیلمه‌یلنره یقین کی، بۇ ایشین تهراندا اولدوغونون نه بۇیدا مۆوقفیت اولدوغو تام آیدیندیر. وارلیق مکتبی عئینی حالدا بیزیم معنوی دۆنیامیزین جوغرافیاسینی بیزه تانیتدیرماقلا بیزیم دۆنیا خریطه‌سینده دؤردوغوموز یئرین کؤاوردیناتلاری ایله بیزی تانیشتی. بۇ ایشده دؤکتور جواد هیئت جنابلارینین، آرتیق کلاسیک بیر اثر اولدوغو علم عالمینده دؤست- دؤشمن طرفیندن تصدیق اولموش «سیری در تاریخ زبان و لهجه‌های ترکی» آدلی اثرینی خیدمتلری بویوک اولموشدور. مؤلیف بۇ اثرده آلفیشلارا لاییق علمی بیر شهامتله هر بیر ایدئولوگیا نین دبده اولوب اولماماسیندان، هر هانسی سیاسی فیکرین مظنه‌سیندن آسیلی اولمایارق، معنوی دۆنیامیزدا یئرلشن بۆتۆن مدنیتلر و بۇ مدنیتلره باغلی حادیشه‌لر و بۇ زمینلرده تۆرک دیلینی و لهجه‌لرینی بۆتۆن اینجه‌لیکلرینی و جوغرافیاسینی آچیب آیدینلاشدیریر.

باشقا طرفدن ایراندان رنگ‌بهرنگ دامغالارلا بویانیب، اؤنودولموش فیکیر صاحیلری و ادبیات و مدنیت خادیملریمیزین آدلاری و اثرلری وارلیغین صحیفه‌لرینده تانیدیلیب، اؤز اؤخوجولارینی محمد امین رسولزده، احمد جواد، آلماس ایلدیریم، علی بگ حسین‌زاده و ساییر اؤنودولموش داهیلریمیزله تانیشتی ائتدی.

۲- ادبی دیلین یاییلماسی

وارلیغین گۆز آچدیغی دۆنیا تکجه فیرتینالی دگیلدی، بۇ دۆنیا هم ده ایران تۆرکلری نین اؤز دیل و مدنیتلرینه قارشى قارانلیق فیرت دؤورانى نین سونونا تصادوف اندیردی. پهلوی رژیمى نین قانلى - قادالى ایللرینده جاوانلاریمیز اگر فیکیر باخیمیندان اوقیانوسلارین اویبری تاینندا یترکشن اولکلر ایله اؤز دؤغما یوردلاریندان آرتیق تانیس ایدیلر، اؤز ادبی دیللى ایله هئچ تانیس دگیلدیلر. بۇ دؤوراندا «ساواک»- ین رادیو- تلویزیون واسیطه سیله یاراتدیغی، اصلینده «پیجین» یا «کرئول» بیر دیل اولان «تۆرک دیلی» ایران تۆرکلری نین «اصیل دیلی» و بیزیم ادبی دیلیمیز، «ترکی باکویى» (۱۴) آدلانیردی. وارلیق بویۆک متانتله آنا دیلیمیزین ادبی شیوه سینه صادیق قالدی. آما بۇ مکتبین بۇ ساحه ده گۆردۆگۆ ایشین بویۆکلۆگۆ بونونلا بیتمه دی. وارلیق ادبی دیلیمیزین آیدینلیغی و شفافلیغینی گۆستریب، هر صحیفه سینى ادبی دیلین نه قدر طبیعى اولدوغونا بیر سند کیمی آرایا قويدو. دۆکتور جواد هیث، دۆکتور محمدعلی فرزانه، پروفیسور حمید نطقى، پروفیسور حمید محمدزاده و اونلارلا برابر بیر چۆخ یازیچی و ادیبلرین قلم اثرلری ادبی اولماقلا برابر، سون ایللرده خاریجده آرایا چیخان قوندارما «دیل» نۆمونه لریندن فرقلى اولاراق آخار سۇ کیمی آخىجى و کۆرپه اوشاق اۆچون آنانین تانیس اولدوغو قدر تانیس ایدی. بۇ طبیعیلیک جاوانلاردا ادبی دیله قارشى هوس اویادیب، اونلاری آنا دیللى نین ادبی شیوه سینى اؤیرنمگه ترغیب اندیردی. داها شاه رژیمى و اونون قوللوغوندا اولان جین توتانلار و طالعه باخانلارین ایدیعا اتندیگی کیمی باکی، تبریز، اردبیل دیلی یۆخ، شىفاهى دانیشیق دیلی و ادبی یازی دیلی آنلاملاری اؤز یثرنی آلدی. بۇ مۆوققتی تکجه ادبی دیلین داخیلی گۆجۆنۆن حسابینا یازماق اولماز. چۆخ علمى و دۆزگون مسألر کۆتله آراسینا بعضاً چتین آلینیر. عادتاً کۆتله تانیس اولدوغو مۆوهوماتى (آنتى- علملری) علمین چتینلیک و یادلیغیندان راحت قبول اندیر. بۇ دؤورکی وارلیغین ادبی دیلیمیزین پۆپولارلا شماسیندا اؤینادیغی رؤل چۆخ بویۆک اولموشدور. ایشاره اولوندوغو کیمی، بۇ ایشده وارلیغین صحیفه لرینده آدلى - سانلى دیلچیلر، عالیملر و ادیبلریمیزین ایمضاسى ایله یارانان اوتۆریتت مۆهۆم رؤل اؤینامیشدیر، یۇخسا بیز بۇ گۆن ایران تۆرکلری آراسیندا بیر ادبی دیل نۆوعۆنۆن و آز چۆخ واحید یازی قایدالاری یثرینه مین بیر عجایب دیل شیوه سى و مکتب گۆرمه میش «عالملرین» هرچ- مرجلیگینه شاهد اولارادیق.

۳- اؤتای- بۇتای مسألہسى

وارلیق ائله بیرینجى ساینندان بختیار واهابزاده نین «آنا دیلی»^۱ شعرینی وئرمکله، مدنیت و خوصوصیله آذربایجان مدنیتی نین سیاست و سیاسى سرحدلره تابع اولمادیغینی اعلان اندیب، بۆتۆن بۇ ۲۵ ایل عرضینده بۇ پرنسیپیه صادیق قالدی. سونرالار وارلیق هم شیمالى آذربایجان خالقى نین ایستیقلال مۆباریزه سینى ایزله ییب، اونون حاقلى اولدوغونو مودافیه ائتدی، هم ده ارمنى تجاؤزۆنۆن بۆتۆن تفرۆعاتى حاقدا معلومات وئرمکله اینسانلارین بیر- بیرلرینه باغلیلیغی نین هئچ بیر سرحد قیرماغا قادر

اولمادیغینی نۆماییش ائتدیردی. هر نهدن مۆهۆم، وارلیق بۆتۆن سایلاریندا اوتایلی- بۆتایلی قلم صاحیلرینین اثرلرینی وثرمکله بۇ رابیطه لرین طبیعی اولدوغونو گۆسترمیشدیر. باشقا بیر فاكت کیمی وارلیغین داییمی همکارلاری آراسیندا پروفیسور حمید محمدزاده، غلامحسین بیگدیلی کیمی او تایدان یاشاییب تحصیل آلمیش عالیملریمیزین جانلی و فعال حۆضورونو قئید ائتمک اولار. قئید ائتمک لازیمدیر کی، بۇ ایلرده سۆوتلرین داغیلماسی ایله گل- گنت گۆندن گۆنه آرتمیش، آما وارلیغین صحیفه لرینین شهادت وثردیگی کیمی بۇ درگی احتیاطلا حادثه لرین آرخاسیندان یۆخ، ذاتاً بۇ ساحه ده ده اۆز زامانیندان ایرلیده اولموش و بۇنا گۆره ده قاباقجیل، مۆترقی و نۆواتۆز سۆزلرینه تامامیله لایققدیر.

۴- شوعار وثرمک یثرینه تأثیر قویماق سحرینه مالیک اولماق

وارلیغین بیرینجی دفعه آیاق باسدیغی دۆنیانین باشقا علامتلیریندن بیرى ده شوعار وثرمگین، مۆد اولماغی و کسکین- کسکین شوعارلارین بۆللوغو ایدی. آما بۇ فاكتا باخما یاراق وارلیق قیشقیریب، چیغیریب، باغیرماق یثرینه ایضاح و ایقناع یۆلونو سئچمیشدیر. وارلیق اۆز اۆخوجو کۆتله سی ایله اۆزۆ آراسیندا هارمۆنیک بیر مۆناسیبت یارادیر، اونلارین ایناملاری و پسوخولوگیلاری ایله مۆحاریبه به قالمییر، اونلارلا بیرلیکده علم، حقیقت و مدنیت عالمینده سئیره چیخیر و بۇ سئیرین فایدالی اولدوغو سۆزۆدور.

بۇ نۆقطه یه تأکید ائتمک یقین بیر عیده یه یئرسیز گۆرۆنه بیلر، آما بعضی آجی تجرۆبه لری نظره آلساق، وارلیغین بۇ مۆوقفیتی نین تامامیله دیقته لاییق اولدوغونو گۆره بیلریمک. حقیقت بۆدور کی، بعضی مطبوعات اوزقانلاری بۆتۆن چکیلن زحمتلره رغماً تأسۆفله اۆز اۆخوجولاری و اونلارین پسوخولوگیاسی و دۆنیا گۆرۆش لری ایله ضیدیتده اولدو و نتیجه ده هئچ بیر ایز بۇراخماغا مۆوقف اولمادی. وارلیغین یۆخاریدا ایشاره اولونان اۆغورلاری نین هر اۆچ اساس ساحه سینده بۇ پرینسیپه صادیق قالمایینی گۆرمک اولار. هر اۆچ پلاندان وارلیق اۆز اۆخوجولاری ایله مۆشترک دیل تاپماق و اونلارین ذکالارینا یول آچماق کیمی مۆهۆم ایشده مۆوقف اولموشدور. بۇنا گۆره ده وارلیغین گۆردۆگۆ ایشین اهمیتی نینا نلاماق اۆچۆن کاغیدلاردا ثبت اولونموش سۆزلرین تۆپلوسو هئچ دۆزگۆن اولچۆ اولما یلمز. وارلیق مۆعجۆزه سی نین نه کیمی مۆعجۆزه اولدوغونو گۆرمک اۆچۆن، اونون بۇراخدیغی ایزی و داها دا مۆهۆم، بۇ ایزلرین درینلیغینی گۆرمک لازیمدیر. یۆخسا انله ملۆدرام سینما فیلملری ده اۆز پۆبلیکوملارینا «تأثیر» قویور. بۇ باخیمدان وارلیغین قویدوغو تأثیر چۆخ مۆهۆمدۆر و ظن ائتمک اولار کی، بیر نئچه نسیل بۇ تأثیرین خئیرینی گۆره بیله جکدیر.

۵- شینل، پۆست قۆتوسو و مکتب

وارلیق مکتبی نین آن اوزون مۆدتلی تأثیرینی یقین کی، بۇرادا تربیه اولموش گنج ایستعدادلاردا گۆرمک اولار. بۇ مکتب گنج نسلین یاد و تانیش، آما هر حالدا دوغما اولمایان ایدنولوگیلارین

ھۆرۈمچىك تۇرلارىندا چابالادىقلارى ايللردە دۇنيايا گۇز آچدى. زامان كئىچدىكجە بۇ ايدئولوگيالارين ايج اوزۇ جاوانلارين گۇزۈندە گۇرسىمگە باشلادى و نهايت برلين ديوارلارينين يىخىلماسىندا سىمبوليزە اولان توفان قۇيدۇ. بۇتۇن بۇ بۇحران ايللريندە وارلىق اۇز وارلىغىنى زامانين بدلریندن قۇرويوب و گنج نىلى خالقىمىزین وارلىغىن كئشىگىندە دۇرماغا چاغىرىدى. بۇ دا تائىرسىز قالمايىب، آذربايجانلى و غئير- آذربايجانلى تۆركلرین گنجلىرى آراسىندا چۇخ سايلى مىلى فيكىرلى قايدانلار وار ايدىلر، ھم دە سىبىرين اۇلوم دۇشرگه لریندن جان قۇرتارانلار. اگر وارلىغىن بۇ رۇلو اولماسايدى، اوندا آتا- بابالارىمىزین تجرۇبە لرینى، درسلىرىنى بىلن و بۇ آز سايدا اولان عاليمىن ھانسى پلاتفورمدا يىنى يىتمە نىسىللە كۇنتاكتلارى نىجە مۇمكۇن اولايلىردى؟

۷- خۇلاصە

وارلىق حساس و توفانلى بىر زاماندا ايشە باشلاماغىنا باخمايaraq، اۇز داواملىلىغى و ھرطرفلى فعالىتى ايله آذربايجان مطبوعات تارىخى و جنوبى آذربايجانين تفكۇر تارىخى و تارىخى تفكۇرۇنۇن فورمالاشماسىندا مىثىلسىز رۇل اوينامىشىدىر. باشقالارى اۆچۇن ھر درگى بىر «درگى»- دېرسە، بىزىم اۆچۇن اۇزون ايللر بۇيو وارلىق يىگانە درگى اولموشدور. بۇنۇنلا بىلە وارلىغىن گۇردۇگۇ ايشىن عظمتى اۇنون يىگانە ليگىندىن يۇخ، اۇنون گۇردۇگۇ ايشىن و اۇزۇندىن بۇراخدىغى ايزلردە دىر. اۇزاق گۇرنلىك و دۇزگۇن يۇل تۇتماق البتە بۇ درگىنى يارادان اينسانلارين و عاليملرین درين ذكا صاحىبى اولدوقلاریندان ايرلى گلمىشىدىر. بۇ آشكار بىر حقىقتدیر كى، مظلوم مىلتلرین باجاردىقلارى ھر بۇيۇك ايشى، بىر يا نىچە بۇيۇك قۇربان تىمىن ائتمەلىدیر. وارلىغا گلدىكدە، بۇ قۇربان اولماق دۇكتور جواد ھىت جنابلارىن پايىنا دۇشموشدور. معلومدور كى، وارلىغىن بۇ ۲۵ ايللىك حياتى اصليندە دۇكتور ھىت جنابلارىن اۇزۇ و عايىلەسىنە بۇرجلو اولدوغو واخت و اىمكانلار حسابىنا مۇمكۇن اولموشدور.

تريون رداكسىياسى درگىن بىرىنچى سايىنى دۇكتور جواد ھىت و پروفىسور نىطقى بە ايتحاف ائتمىشىدىر. درگىمىزین دۇردونجو سايىنى وارلىغىن باشقا ھىكارى دۇكتور محمد على فرزانە جنابلارىنا تقدىم ائتمىشىك. بىر درگىن بىر شىخصە ايتحاف اولونماسى معناسىز و تصادوفى بىر ايش اولايلىمىز. يۇخارىداكى سطرلر وارلىق مۇعجۇزەسىن، سىرلىرىنى آچماقلا برابر، تريونون بىرىنچى و دۇردۇنچۇ سايلارىن ايتحاف اولونماسى كىمى سىمبولىك بىر ايشدە ياتان معنائين آچماسى كىمى دە گۇرۇنمەلىدیرلر.

چکیده

جنبش اجتماعی یا نهضت انقلابی، رفتار گروهی نسبتاً منظم و بادوامی است، موافق نقشه‌ای معین و برای رسیدن به هدف اجتماعی-سیاسی معین.

با توجه به تعریف فوق و با در نظر گرفتن پیشینه مبارزاتی - غازیانه - خاندان صفوی، اصطلاحاتی همچون: «نهضت صفویه»، «نهضت صوفیان»، «جنبش اجتماعی صوفیان»، «انقلاب صفویه» و یا «قیام شاه اسماعیل» و امثال آن از سوی محققان و مورخان معاصر برای اقدامات مذهبی و مسایل سیاسی و نظامی شیوخ صفوی و اقدام مؤثر آن‌ها در راستای تشکیل دولت و برقراری سلطنت وضع شده است.

ماهیت چنین امری از طرف منابع تاریخی موافق صفویان با عناوینی چون: «کوکبه نهضت ربابات همایون» و «ظهور و خروج» مشخص شده و از طرف منابع تاریخی ضد صفویان با عناوینی چون «طغیان شیطان ذلیل»، «طغیان شیخ جنید» و یا «طغیان شیخ حیدر اردبیلی» نشان داده شده است.

از مجموع اشارات پیش می‌توان نتیجه گرفت که:

استنتاج تمام مورخان و محققان معاصر، نتیجه یک باورداشت کلی از اقدامات شیوخ صفوی (شیخ صفی، صدرالدین موسی، شیخ ابراهیم، شیخ جنید، شیخ حیدر، اسماعیل

جامعه‌شناسی سیاسی پیدایش دولت صفوی گرایش نیاکان شیخ صفی به غازیگری در آذربایجان

شهرام پناهی خیاوی

کارشناس ارشد تاریخ
و مدرس گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی
واحد آباد

مقدمه

دوره شکل‌گیری صفویه بیش از شش نسل به درازا کشید. فرقه مذهبی که شیخ صفی (۷۳۵-۶۵۰ هـ. ق.) در آغاز قرن هشتم هجری (چهاردهم میلادی) در اردبیل بنیان گذاشت، در دوران رهبری نخستین طریقت (صدرالدین موسی، خواجه علی، شیخ ابراهیم)، در ابتدا با یک تحول صلح‌جویانه آغاز شد و پس از تکمیل نظام صوفیگری در طریقت، صوفیان (از سال ۸۵۱ هـ. ق. به بعد) در دوران رهبران بعدی (شیخ جنید، شیخ حیدر، اسماعیل میرزا) این نظام را در مقیاس طریقتی به یک جنبش مبارزاتی برای کسب قدرت سیاسی تبدیل نمودند.

ولی آنچه در راستای این تحولات تاریخی تا حدودی مکتوم و کم‌شناخته مانده، آن است که دوره مساعد گرایش به غازیگری در خاندان صفوی و به دنبال آن جذب نیروهای اجتماعی برای به راه‌اندازی یک جنبش مبارزاتی صوفیانه جهت «ورود به مبارزه اصلی قدرت بر سر تسلط یافتن بر شمال غربی ایران» - آذربایجان - به چه دلایلی در این منطقه نضج و گسترش یافته و چه ضرورت‌های تاریخی چنین تحولی را در گرایش خاندان صفوی به سمت کسب قدرت حکومتی رهنمون بوده است؟

جنبش مبارزاتی نیاکان شیخ صفی در آذربایجان

در بررسی مرحله آغازین جنبش صوفیانه صفویان، تاریخ شناخته‌شده صفویه با

میرزا) در راستای استفاده از توانایی‌های سیاسی و نظامی‌شان برای ایجاد پایگاه و قدرت محلی در اردبیل و مناطق اطراف آن در مرحله اول، و تبدیل آن به یک قدرت فراگیر و تشکیل حکومت در شمال غربی ایران، آذربایجان، به عنوان هدف غایی است (با در نظر گرفتن این موضوع که مبارزات اسماعیل میرزای جوان - شاه اسماعیل اول (۹۳۰-۹۰۷ هـ. ق.) - جهت کسب قدرت در آذربایجان، نتیجه سنت مبارزاتی صوفیانه اجداد او بود که وی آن را به سوی نتیجه موفقیت‌بارش، یعنی تشکیل سلطنت صفوی سوق داد).

البته باید در بررسی مسیر تحول این امر متذکر این موضوع شد که این حرکت در بررسی مقطعی آن قابل تفکیک است، یعنی مراحل گذر صوفیان از مرحله‌ای به مرحله‌ای دیگر و آن نیز محصول یک سری شرایط تاریخی - سیاسی و اجتماعی می‌باشد.

به موازات همین فرایند تاریخی که بدان اشاره نمودیم، مراحل زیر در تاریخ شکل‌گیری جنبش صوفیانه صفویان شناخته شده است:

الف) دوره آغازین، نیاکان شیخ صفی از فیروزشاه تا شیخ صفی

ب) دوره طریقت صوفیگری، از شیخ صفی تا صدرالدین موسی، خواجه علی و شیخ ابراهیم

ج) دوره رهبران بعدی و نهضت نظامی اردبیل، یعنی: جنید، حیدر، سلطان‌علی و شاه اسماعیل

و در آن زمان مردم مغان و اران آن حدود از حلیهٔ ایمان عاری بودند و از شرف اسلام بی‌بهره بودند. آن سلطان غزایشه به شعلهٔ تیغ آبدار ساحت آن ولایت را از نور اسلام روشن ساخته، رسوم کفر و ظلم را برانداخت.»

از طرف دیگر، گفته شده است که فیروزشاه «افسر زرین‌کلاهی بر سر نهاد و ابواب آمد و شد ارباب ارادت را بر مهمانخانهٔ انعام عام خود بگشاد» و «مسائل مشکلهٔ معارف دینی و عوارف یقینی» را به مردم آموخت.

از این موضوع می‌توان نتیجه گرفت که چگونه اجداد صفی به مرور ایام جایگاهی بین مردم باز کرده و کمی هم به طرف سیاست و اعمال نفوذ اجتماعی و معنوی در جامعه متمایل شده‌اند.

بعد از مرگ فیروزشاه، فرزندش «عوض الخواص» جانشین او شد و روزگار را به آرامش سپری کرد. وی در طول ریاست خاندان، شواهد بخصوصی را در تبلیغات مذهبی و یا اجرای سنت غذا از خود برجای نگذاشته است، فقط برخی عقیده‌سازان و مورخان عصر صفوی داستان عجیبی را از فرزند و جانشینش «محمد الحافظ» نقل کرده‌اند که نوعی جهت‌گیری و گمانه‌سازی صوفیانه از مفهوم این روایت استنباط می‌شود. بر طبق این داستان، محمد الحافظ از هفت سالگی مفقود الاثر شد و حتی او را مرده می‌پنداشتند. وی پس از هفت سال غیبت بازگشت، با قبای عنابی در بر و کلاهی مخصوص بر سر و قرآن حمایل کرده. وقتی از او پرسیدند کجا بوده است، در پاسخ به آنان

مردی به نام «فیروزشاه زرین‌کلاه» آغاز می‌شود که گفته‌اند با همکاری مردی از اولاد «ابراهیم بن ادهم» جنبش را رهبری می‌کرد که از «سنجار»، یکی از روستاهای آذربایجان شمالی آغاز شده و از آنجا کل آذربایجان را فرا گرفت.

هدف این جنبش، ترویج اسلام در میان مردم مغان و اران اعلام شده که همگی کافر بودند و از این طریق اسلام آوردند. توفیق در چنین امری باعث شد که اردبیل و نواحی آن نصیب فیروز گردد.

مؤلف «قصص الخاقانی» با بیانی متفاوت، رسالت فیروز شاه را در ترویج اسلام نه در میان مردم آذربایجان، بلکه در میان مسیحیان و ارمنی‌ها مطرح نموده است. این مسأله را اگر بتوان ثابت کرد - یعنی پیدا کردن فعالیت‌های فیروز شاه در میان گرجیان و ارمنیان مسیحی - نشان می‌دهد که مورخان سعی داشته‌اند تغییر دین را از طریق فتح و فشار (که گویا فیروزشاه به آن مبادرت می‌ورزیده است)، به عنوان نمودی از صبغهٔ صوفیانهٔ رسالت مذهبی او اعلام دارند که از این طریق، «اسلام به صورت یک دنیای خارجی یعنی «دار الاسلام» جلوه می‌نمود که فتح و ضمیمهٔ مناطق به دارالاسلام یکی از اعمال و وظایف مذهبی است.»

دقیقاً در همین راستا، «اسکندر منشی» مورخ عصر صفوی استنتاجات مشابهی را از اعمال فیروزشاه در کتاب «تاریخ عالم‌آرای عباسی» خود آورده است. به نوشتهٔ او، فیروزشاه «همواره به جهاد و غزا اشتغال داشت

قطب‌الدین به صورت یک صوفی مبارز و جنگجویی قدرتمند تصویر شده و اعمال رشادت و پهلوانی‌اش در مقابل دشمنان- و به تعبیر آن زمان، کافران- مورد ستایش قرار گرفته، خصوصاً آنکه قطب‌الدین به عنوان رهبر درویشان از آنجا که از کمک حکومت مرکزی برای دفاع از شهر ناامید شده بود، بر طبق سنت غزا برای مقابله با دشمنان اعلام جهاد کرده و خود نیز به مبارزه با گرجی‌ها پرداخت.

وی از این حوادث جان سالم بدر برد، ولی بر اثر ضربات کاری که در حین جنگ خورده بود، بعد از یک بیماری طاقت‌فرسا از پای درآمد. جالب آن که به کسانی که به همراه خود قطب‌الدین در جنگ علیه گرجیان کشته شدند، عنوان «درجه غزا و مرتبه شهادت» اطلاق شده است که نشان‌دهنده این موضوع می‌باشد که در این مرحله وظیفه جهاد در شکل مبارزاتی و غازیانه آن جهت حفظ و صیانت مناطق اسلامی وارد نهضت صفویه شده است.

البته حقیقت آن است که این موضوع ریشه در تفکر اسلامی داشت که بر طبق آن دفاع و حراست از سرزمین‌های اسلامی در مقابل غیرمسلمان‌ها از وظایف مذهبی مردم و رهبرانشان بود. خلاصه چنین عقیده‌ای را «روزبهان خنجی» در کتاب مشهور خود «تاریخ عالم‌آرای امینی» آورده است: «علمای امت فرموده‌اند که مجاهده با کفار اشرا ... فرض عین بود. اما کفار را امر دو حالت است: اگر قصد بلاد اسلام نمایند و نواحی بلاد اسلامیه به حوافر خلیل فتنه فرسایند ... بر مردان کامل غیرارباب ... فرض عین است که رکبانان رجالات

گفت که او را پریان و جن‌ها ربوده و قرآن و شریعت تعلیمش داده‌اند.

مؤلف «تاریخ انقلاب اسلام»، داستان فوق را صرفاً «شایعه مجعوله» می‌داند که «به جهت [جلب] قلوب ساده‌دلان امت» ساخته و پرداخته شده است.

ولی نفس روایت چنین داستان عجیب و غریب و دور از حقیقتی، آشکارا بیان می‌دارد که شاید مورخان آن دوره به نوعی کوشیده‌اند که از طریق این داستان و شرح معماگونه آن به طرفداران باسابقه این خاندان تفهیم کنند که «صفویان از همین موقع بر خود گمان ولایت برده‌اند». از این گذشته، مشروعیت مذهبی چنین ذهنیتی در این مرحله می‌توانسته توجیه موجهی باشد برای اتفاقاتی که در دوره «قطب الدین احمد» نوه محمد الحافظ روی داده که با سنت‌های غازیانه بسیار شبیه و هم‌عیار بود. در این زمان صحبت از اولین حمله‌ای می‌شود که مسیحیان گرجی به آذربایجان می‌کنند، جایی که بر اثر بحران‌های سیاسی- اجتماعی اواخر دوره ایلخانان «پایمال خیول ملوک الطوائف» بود و به این ترتیب، به علت عدم تمرکز قدرت، حکومت قدرتمندی هم که قادر به دفاع از حریم کشور جهت جلوگیری از ورود دشمنان و غارتگران باشد، وجود نداشت. در این حمله، گرجی‌ها شهر اردبیل را اشغال کرده، آنجا را تاراج کردند و با خشونت، بسیاری از ساکنینش را از دم تیغ گذراندند.

نقش قطب‌الدین در دفاع از آشیانگاه معنوی اجدادش در این موقعیت حساس جلوه‌گر شد و از طرف منابع صفوی،

روش صلح‌طلبانه‌ای را در مقابل ارباب قدرت و حکومت‌های سرزمین‌های اطراف در پیش گرفتند و صرفاً به کار دینداری، کشاورزی یا تجارت پرداخته و با بالا بردن قدرت اقتصادی و زعامت معنوی که با شرکت در مسائل اجتماعی عام‌المنفعه مانند اطعام فقرا و مساکین همراه بود، منزلت اجتماعی خود را افزایش داده‌اند.

نتیجه

بررسی پیشینه سنت غازیگری در دوران نیاکان شیخ صفی نشان می‌دهد که آن‌ها به مرور ایام جایگاهی در میان مردم آذربایجان باز کردند و قطب‌الدین به خاطر مبارزه با گرجیان و ارمنیان جزو اولین عوامل غازیگری در خاندان صفوی شناخته می‌شوند. مع‌الوصف جنگ با گرجیان برای خاندان صفوی شگون داشته و در آن نقاط می‌توان آغاز فعالیت‌های غازیگری را مشاهده کرد. مع‌هذا این روند تا زمان آمدن جنید و حیدر و اسماعیل یعنی به مدت حدود دو قرن و نیم کامل نگردید.

پس از شیخ صفی، شیوخ متأخر این خاندان در این فرصت زمانی توانستند صوفیگری صفویان را به شکل یک نهضت صوفیانه، و در درجه نخست بر اساس دیدگاه‌های اجتماعی و روش‌های صلح‌طلبانه استوار سازند و این نهضت مذهبی که یک جنبه غازیگری را نیز در حافظه تاریخی خود داشت، با این توان در مراحل تکاملی‌اش به یک نهضت نظامی منجر شد که شروع مرحله سیاسی صرف در جنبش صوفیان می‌باشد که ادامه آن با آشکار شدن آرزوهای سیاسی صوفیان در راستای تشکیل دولت صفوی به سال ۹۰۷ هـ. ق. کامل می‌گردد.

بلاد اسلام را از رجس آن انجاس پاک سازند ... حالت دیگر آنکه کفار در بلاد خود آسوده و قصد بلاد اسلام ننموده باشند، در این هنگام مجاهده ... [با آن‌ها] فرض کفایت است و بر امام که ... حافظ ثغور اسلام است، لازم و واجب است ... [که از سرزمین‌های اسلامی در مقابل دشمنان دفاع کند].»

بر طبق این گفتار می‌توان اعمال قطب‌الدین در دفاع از شهر اردبیل - پایگاه سنتی اجداد صفی را مورد ارزیابی قرار داد و به این نتیجه رسید که وی برای حفاظت از پایگاه سیاسی و مذهبی خود، اردبیل، خواه‌ناخواه در مسیر غازیگری قرار گرفته و از این طریق جهاد و غزا در خط مشی خاندان صفوی وارد شده است.

در هر حال، بعد از مرگ قطب‌الدین تا زمان شیخ صفی روش صلح‌جویانه‌ای در رفتار مابقی اجداد صفی حاکم بوده است. مورخ مجهول‌الهویه «عالم‌آرای صفوی» فقط یک بار، آن هم به صورت مشکوکی بیان نموده که «شیخ صالح» پسر قطب‌الدین به سبب تبلیغات دینی که در میان مسیحیان آذربایجان انجام می‌داده است، موجبات ناراحتی حکمرانان مسیحی قفقاز را فراهم کرده بود و حتی آن‌ها به همین منظور مجدداً به اردبیل لشکرکشی کرده‌اند، ولی از آنجا که این روایت از طرف دیگر منابع تاریخی مطرح نشده است، می‌توان آن را به حساب اشتباهات و استنتاجات غلط مورخ مزبور گذاشت که احتمالاً حوادث زمان قطب‌الدین را با دوران شیخ صالح مخلوط کرده باشد.

همان طور که گفته شد، ظاهراً شیخ صالح و امین‌الدین جبرئیل پدر شیخ صفی،

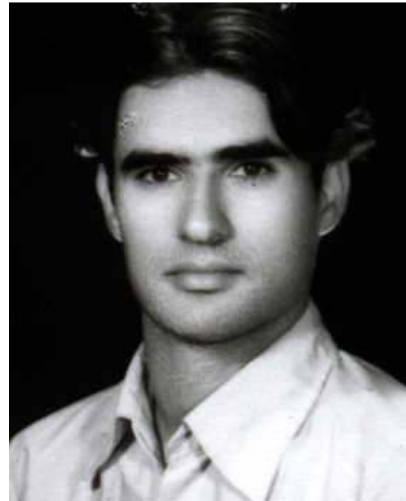
خلاصه مقاله

ترک‌ها به زعامت عثمان غازی در سال ۱۲۹۹ استقلال خود را اعلام کردند و در قرن ۱۴-۱۵-۱۶ موفق به تأسیس و تحکیم امپراطوری بنام عثمانی شدند.

اقوام و گروه‌های قومی مختلف ساکن در این امپراتوری با گذشت زمان به علت ساختار سنتی جامعه، فساد سلطان و دستگاه اداری و نیز وجود جریان‌های ملی‌گرا، توانایی همزیستی مسالمت‌آمیز در کنار یکدیگر را از دست می‌دهند. از جمله این گروه‌ها، ارامنه می‌باشند که ملی‌گرایان آن با تحریک روسیه به مخالفت با سلطان پرداخته و دست به جنایات و ترورهای هولناکی در قفقاز و داخل امپراتوری عثمانی می‌زنند تا به نحوی سبب جلب رضایت اروپاییان شوند و بدین وسیله موفق به ایجاد کشوری خودمختار و مستقل گردند.

تنها نکته بسیار مهم که مورد تأکید نویسنده است، مربوط به دوران و تجربه سخت و طاقت‌فرسای اقوام و ملل مختلف از جمله خود ترک‌ها است، زیرا ترک‌های مسلمان نیز مانند سایر اقلیت‌ها دارای امتیازات و حقوق استثنایی نبودند، لذا ادعاهای ارامنه و سایر اقلیت‌ها مبنی بر اینکه منحصراً مورد تبعیض امپراتوری عثمانی قرار گرفته‌اند، نادرست می‌نماید.

ارامنه در امپراتوری عثمانی

رسول سروی

مأخذ:

تاریخ ترکیه و امپراتوری عثمانی،
استانفورد جی. شاو

تاریخ مختصر امپراتوری عثمانی

(۱۹۲۳-۱۲۸۰)

گروهی اندک از سربازان عشایر ترک در اواخر قرن سیزدهم موفق شدند قلمرو خود را از حدّ یک امیرنشین کوچک و دولت محلی در شمال غرب آناتولی واقع در مرزهای امپراتوری بیزانس به صورت یکی از امپراتوری‌های بزرگ سده‌های پانزدهم و شانزدهم اروپا و آسیا توسعه دهند، امپراتوری‌ای که از شمال مجارستان تا جنوب شبه‌جزیره عربستان و از کریمه تا آفریقای شمالی و از آنجا تا اقیانوس اطلس گسترش داشت، که اوج آن در زمان سلطنت «سلیمان باشکوه» بود که شامل تمامی خاک بالکان، شبه‌جزیره آناتولی، جهان عرب و نیز قلمروهای حاشیة دریای سیاه می‌شد و تاریخش فقط منحصر به سرگذشت ترک‌ها و اقلیت ارمنه یا احياناً تقابل آن دو نمی‌شد، بلکه تاریخ و سرگذشت سلسله سلاطینی است که سوار بر اسب‌هایشان و تحت عنوان «غازی» فرمان می‌راندند و قلمروهای وسیعی را تحت حاکمیت خود داشتند که شامل مذاهب گوناگونی چون اسلام، مسیحیت و یهودیت و نیز بسیاری از کشورها و خلق‌های جدید چون یونانیان، تاتارهای کریمه، اعراب، کردها، بلغارها، مجارها، رومانیایی‌ها، آلبانیایی‌ها، صرب‌ها، مونتنگرویی‌ها و ... می‌شد. این اقلیت‌ها و ملل جدید در ساختار اصلی نظام مستحیل می‌شدند و امپراتوری عثمانی در برخورد با آنها معتقد بود که جامعه اسلامی باید آن‌ها را پذیرفته و تحت حمایت خود قرار دهد.

کوتاه سخن آن که چنین مواضع و دیدگاهی سبب‌ساز بسیاری از امتیازات اجتماعی و معافیت از قوانین عثمانی را برای آن‌ها به ارمغان آورد و آن‌ها را در موقعیت ممتازی قرار داد، چنانکه در بسیاری از مقاصد و اهداف خود به صورت «ملت‌هایی در ملت‌ها» و همانند یک امپراتوری مستقل و خودکفا ظاهر شدند که توانایی انجام هر کاری را بدون دخالت اولیای عثمانی داشتند. اما از آنجا که تاریخ فراز و نشیب‌های بسیاری دارد، دو عامل منجر به شکاف بین ملل مختلف و کم‌رنگ شدن احترام متقابل آن‌ها در درون یک کشور واحد شد:

۱- ساختار سنتی جامعه و عملکرد

سلاطین عثمانی: سلاطین عثمانی رفته-رفته دربارنشین شده و تحت جاذبه‌های قدرت و اخلاق آن، یعنی حفظ قدرت به هر قیمت، جوهر جنگجویی و عدالت‌خواهی خود را از دست داده و غافل از امور مملکتی، تنها سرگرم خوشی‌ها و درگیری‌های خانوادگی و گروهی شدند، که نتیجه آن افزایش شکاف و دامنه جدایی هیأت حاکمه با مردم تحت امر خود شده و راه را بر اعمال سلیقه‌ها و سوء مدیریت‌های زیادی در مناطق مختلف امپراتوری توسط حکام محلی گشودند که بالطبع باعث بالا گرفتن نارضایتی‌های عمومی شده و نهایتاً سطح تحمل دیگران و نیز زندگی مسالمت‌آمیز ملل را در کنار هم تحت لوای یک سیستم حکومتی به شدت کاهش دادند.

۲- وجود جریانات ملی‌گرا در میان

اقلیت‌ها: عناصر ملی‌گرا در میان اقلیت‌ها،

آغاز شد. روس‌ها به عنوان یکی از دول مذکور، به علت ناکام ماندن رویاهایشان در تسلط یافتن بر اروپای جنوب شرقی از طریق یکی از اقمار خود یعنی بلغارستان، برای رخنه در امپراتوری عثمانی در پی جایگزین دیگری برآمدند. آنان به یکی از اقلیت‌ها، یعنی ارمنه متوسل شدند که تا آن زمان علیه سلطان نشوریده بودند. پیش از آن هیچ مشکلی دربارهٔ ارمنیان بروز نکرده بود.

ارمنه به طور کامل در جامعهٔ سستی عثمانی جذب و جزیی لاینفک از آن جامعه شده بودند و ملت گریگوری آنان تحت نظارت استانبول، استقلال مذهبی و فرهنگی خود را حفظ کرده بود. ارمنه همواره در تجارت و صنعت عثمانی اهمیت قابل توجهی داشتند و به همان شیوه‌های متداول در خاورمیانه در اموری از قبیل صرافی، زرگری، جواهرفروشی، تجارت خارجی، ساختمان‌سازی، طب و تئاتر تخصص داشتند. این افراد به دلیل آشنایی با زبان‌های خارجی و نیز امور مالی و همچنین تجربه‌ای که در امر تجارت داشتند، در همه شاخه‌های تشکیلات دقیق و پیچیدهٔ تنظیمات، مخصوصاً در وزارتخانه‌های امور مالی، داخلی، خارجی، آموزش و پرورش، دادگستری و امور عام المنفعه و همچنین در سازمان‌های خدماتی پست و تلگراف، سرشماری و راه‌آهن به مشاغل مهمی دست یافتند. برخی از مسافران و مبلغان اروپایی مدعی شدند که در قلمروهای سلطان عثمانی بیش از دو میلیون ارمنی وجود دارد، اما ۱،۱۲۵،۵۰۰ نفر ارمنی در امپراتوری

علی‌الخصوص ارمنه وجود داشت که از سوی روسیه حمایت می‌شدند. آن‌ها خواستار خودمختاری یا استقلال از امپراتوری بودند و بعضاً خواسته‌های خود را با انجام اقدامات تروریستی پراکنده در داخل و تبلیغات و بزرگ‌نمایی‌ها در اروپا و آمریکا تشدید می‌کردند.

بررسی و مطالعهٔ تاریخ و سرگذشت امپراتوری بدون هیچ‌گونه پیش‌داوری و تعصب به سود همهٔ اقوام، ملل، کشورها و گروه‌هاست، چرا که تاریخ عثمانی و ارمنهٔ آن، بارها و به تفصیل بررسی شده، اما بسیاری از این تحلیل‌ها از دیدگاه و موضع تنگ‌نظری بوده و تحت الشعاع تعصبات اروپایی و ارمنی است.

در جای جای مقالهٔ حاضر از اثر ارزندهٔ استنفورد جی شاور به نام «تاریخ ترکیه و امپراتوری عثمانی» (جلد ۱ و ۲) بهره گرفته شده، که در تألیف آن توأمان از منابع و مآخذ عثمانی و اروپایی استفاده و کوشش شده است که از تأثیرات کج‌اندیشی‌ها برکنار مانده و چشم‌اندازی متعادل‌تر در خصوص زمینهٔ مورد بحث ارائه دهد.

مسألهٔ ارمنه در اواخر امپراتوری عثمانی (۱۸۷۸-۱۹۰۸)

بحران بین‌المللی در کنگرهٔ برلین (۱۸۷۸) خاتمه یافت و اروپا محتاطانه در پی ایجاد موازنهٔ جدید قوا در منطقه بود، بنابراین سلسله مداخلات خارجی در امور عثمانی به بهانهٔ کمک به اقلیت‌های تابع سلطان عثمانی

و کمک برخی از ارامنه در امپراتوری عثمانی علیه سلطان، با آنان تماس‌هایی برقرار کردند. با تشویق روس‌ها، بیشتر ملی‌گرایان ارمنی بر مقاصد سیاسی ملی‌گرایان ارمنی تأکید کردند.

بر خلاف موقعیتی که برای صرب‌ها و بلغارها وجود داشت، از آنجا که هیچ قلمرو واحدی وجود نداشت که در آن جمعیت ارامنه اکثریت قاطعی داشته باشد، درخواست‌های آنان صورت جدی نمی‌گرفت. با توجه به این مشکلات، ارامنه هرچه بیشتر به قهر و خشونت متوسل می‌شدند تا با ایجاد فضایی رعب‌انگیز، ارمنیان ثروتمند داخل امپراتوری را به پشتیبانی از آرمان‌های خود وادارند و همچنین مسلمانان را به انتقام‌جویی بکشانند و در نتیجه حکومت‌های بریتانیا و روسیه را مجبور به مداخله کنند.

ملی‌گرایان انقلابی ارمنی، با تشکیل گروه‌های چریکی در شرق آناتولی و امپراتوری به مأموران جمع‌آوری مالیات، پستچی‌های بی‌گناه و قضات حمله می‌کردند و روستاییان را از کوچک و بزرگ قتل عام می‌کردند. این افراد در میان روستاییان و بازرگانان ارمنی ساکن در امپراتوری چنان رعب و وحشتی ایجاد می‌کردند که آنان از بیم مرگ به آنان پناه و آذوقه می‌دادند. اما در این میان، مسلمانان از انجام هرگونه اقدام مقابله به مثل منع می‌شدند، اگرچه حملات پراکنده ارامنه به گونه‌ای فزاینده وضع را آشفته و همزیستی مسالمت‌آمیز مسلمانان و ارامنه را که در طول سال‌های متمادی استمرار یافته بود، دشوار می‌کرد.

زندگی می‌کردند. جمعیت ارامنه تنها ۵٪ کل جمعیت را تشکیل می‌داد. آنان در بیرون شهرهای اصلی در کنار کشاورزان مسلمان و عشایر به صورت پراکنده می‌زیستند، وضع این کشاورزان و عشایری که تبار کردی یا ترکی داشتند، بهتر از ارامنه نبود. مشکلات اقتصادی و اجتماعی نیز وجود داشت، اما این مشکلات از سوء مدیریت کارگزاران دولت و زمین‌داران بزرگ و تمایل دیرینه عشایر به حمله به نواحی کشت‌شده ناشی می‌شد و این شرایط، مسلمانان و مسیحیان را به یک اندازه تحت تأثیر قرار می‌داد.

ارامنه همچون همه اتباع دیگر سلطان آزاد بودند که به شیوه دلخواه خود زندگی کنند و کلیساها، مدارس و بیمارستان‌های آنان به منظور تأمین نیازهای مردم مورد استفاده قرار می‌گرفت و در حفظ آن‌ها کوشش می‌شد. در این میان، ارامنه هیچ‌گونه ناخشنودی قابل توجهی احساس نمی‌کردند.

بعد از خاتمه بحران بین‌المللی در کنگره برلین (۱۸۷۸) در دیدگاه‌های اقلیت ارمنی تغییراتی به وجود آمد. کسب استقلال صربستان و بلغارستان از امپراتوری عثمانی، بسیاری از ارمنیان را برانگیخت که در راه کسب استقلال امید خود را از دست ندهند. حمله روس‌ها به آناتولی شرقی (۱۸۷۷) به تحریک کارگزاران و مدیران ارمنی صورت گرفته بود، به تحریک همان کسانی که از سال‌های اوایل قرن که قفقاز به تصرف تزار درآمد بود، در خدمت بومی به مقام‌های بالایی دست یافته بودند. آنان به منظور جلب حمایت

به زعم خودشان، این تحریکات سبب شود که خارجیان دخالت کنند تا بدین وسیله کمکی برای تشکیل جمهوری مستقل سوسیالیستی شود. این حکومت احتمالاً در شش ولایت شرقی آناتولی که جزو خاک عثمانی بود تشکیل می‌یافت و مسلمانان ساکن در آن قلمروها بیرون رانده شده و یا توسط خودشان به سادگی به قتل می‌رسیدند.

هونچاک‌ها در داخل و خارج امپراتوری در شهرهای ارزروم، خارپوت، ازمیر و حلب، و همچنین در جنوای ایتالیا مراکزی تشکیل دادند. آنان با همکاری سایر گروه‌های ملی علیه عثمانی‌ها به ویژه عثمانی‌های مقدونیه، کُرت و آلبانی شوریدند. بدین ترتیب بمب‌هایی در اماکن عمومی عثمانی توسط هونچاک‌ها منفجر می‌شد، مأموران حکومتی در پشت میزهایشان و پستچی‌ها در راه‌ها و جاده‌ها به قتل می‌رسیدند. آنان در سامسون کودتایی به راه انداختند، بدین ترتیب که زمانی که حکمران محلی می‌کوشید تا مالیات‌های عقب‌مانده را تحصیل کند، هونچاک‌ها کشاورزان را برانگیختند تا از مأموران مالیاتی با تفنگ و شمشیر استقبال کنند. برای برقراری نظم، لشکری به منطقه اعزام شد. شورشیان (هونچاک‌ها) به کوه‌ها گریختند و در حین فرار روستاهای مسلمان‌نشین را چپاول کرده و آن‌ها را قتل عام کردند. سربازان و هنگ‌های حمیدیه عثمانی بعد از مشاهده فجایع آرامنه، بدون کسب اجازه از حکومت مرکزی و تنها با

سزآنجام یا شکست جدائی‌خواهان ارمنی در داخل امپراتوری، تنها گروه‌های خارج از کشور به فعالیت خود ادامه دادند. با انتقال فعالیت‌های تروریستی به خارج از مرزهای امپراتوری، دو گروه در رأس جنبش قرار می‌گرفت، یکی از این گروه‌ها «سازمان دانشجویان ارمنی بل» (هونچاک) تحت رهبری آوریس نظریگیان، پارماز و روبین خانزاد بود که ارگان این حزب تحت عنوان «هونچاک» (ناقوس) از سال ۱۸۸۷ در شهر ژنو سوئیس شروع به انتشار نمود. گروه دوم در سال‌های پایانی قرن نوزدهم تشکیل شد که «فدراسیون انقلابی ارمنی» یا «داشناک» نام داشت که نخستین جلسات آن برای تشکیل حزب از پائیز ۱۸۸۶ در تفلیس آغاز شد و نهایتاً در تابستان ۱۸۹۰ در روسیه توسط رستوم، سیمون زاواریان و کریستاپور میکائیلیان بنیان نهاده شد. ارگان این حزب «دروشاک» (پرچم) نام داشت که در ژنو چاپ می‌شد. عاقبت، این حزب به علت ترور شهردار سابق ایروان در دسامبر سال ۱۹۹۴ و نیز تلاش برای سرنگونی دولت ارمنستان، از طرف دولت این کشور غیرقانونی اعلام شد.

فعالیت‌های تروریستی هونچاک‌ها و داشناک‌ها

برنامه هونچاک‌ها و داشناک‌ها عبارت بود از: تشکیل گروه‌های عملیاتی و تروریستی به منظور ورود به داخل خاک عثمانی و حمله به مأموران حکومتی و آرامنه و همچنین به راه انداختن کشتارهای جمعی، تا بدین صورت و

شاید توجه اروپاییان را به خود جلب کنند. بعد از این واقعه، دومین گروه از این افراد به باب‌عالی حمله کرده و پس از مجروح نمودن چند تن از مقام‌های رسمی، وزیر اعظم را با تیانچه تهدید به قتل کردند. عملیات‌های تروریستی آنان به اینجا ختم نشد، بلکه واحدهای انقلابی در محله‌های قدیمی استانبول به راه افتاده و با پرتاب بمب و تیراندازی‌های نامحدود با تفنگ و تیانچه، شماری از افراد بی‌گناه کوچه و خیابان را به خاک و خون کشیده و مجروح کردند.

آنان بمب دیگری به سوی سلطان که برای شرکت در نماز جمعه عازم مسجد ایاصوفیه شده بود، پرتاب کرده و بیش از ۲۰ تن از محافظان وی را به قتل رساندند. ضمن اینکه آنان خواستار ادارهٔ ولایت شرقی آناتولی که اکثراً ترک‌زبان بودند، توسط حکمرانان و قائم‌مقامان مسیحی و نیز بخشش مالیات‌ها و عفو ارامنه محکوم و ... شدند، که البته با مخالفت و مقاومت سلطان عبدالحمید مواجه شد.

عاقبت هیچ گروه خارجی از جدائی‌خواهان ارمنی حمایت نکرد و این ملی‌گراها دچار منازعات داخلی و تفرقه شدند و بدین ترتیب چندی نپایید که تحریکات خاتمه یافت و روابط بین مسلمان و ارامنه در بیشتر نواحی عادی شد

تصمیم خود دست به انتقام زدند. با این توصیف، مجموعهٔ تبلیغات انقلابی‌ها و تروریست‌های ارمنی نتیجه داد و واکنش عمومی اروپا آغاز شد.

حکومت عثمانی متهم شد که دستور تخریب ۲۵ روستا را در منطقه صادر کرده و بیست هزار تن ارمنی را به قتل رسانده است. اما بعداً با بررسی‌های دقیق‌تری که از سوی کمیسونی مرکب از نمایندگان خارجی و عثمانی صورت گرفت، مشخص شد که در ادعاهای یادشده مبالغه صورت گرفته است. اما با این همه، افکار عمومی اروپا و در پی آن افکار عمومی سیاست‌مدارانش برای باور بدترین چیزها دربارهٔ مسلمانان آماده شده بود.

در زمستان سال ۱۸۹۵-۹۶ با به هم خوردن نظم و امنیت عمومی، قتل‌عام‌های وسیعی در سرتاسر آناتولی توسط جدائی‌خواهان ارمنی اجرا شد، اما تا فرارسیدن فصل بهار که ارتش عثمانی وارد عمل شود، امکان انجام اقدام دفاعی چندانی وجود نداشت. در استانبول، تروریست‌های ارمنی که هنوز امیدوار به مداخلهٔ خارجی‌ان در امور عثمانی بودند، یک بار دیگر حملات خود را آغاز کردند.

در ۲۰ اوت ۱۸۹۶ گروهی از ارامنه بانک اصلی عثمانی در بگ‌اوغلوئی استانبول را در اختیار گرفتند. آنان بانک را بمب‌گذاری کردند و کارمندان آن را گروگان گرفتند و تمهیدات انجام محاصره‌ای طولانی را فراهم آوردند تا

آغقۇيونلو دۇورۆندە تۆرك اتنىك شوّعورو*

شاھىن مصطفى يىف

اليقماميزا كۆچورن: امير عقيقى بنخشايشى

ترتيب و قيساديليش: ابراهيم رفر

اتنو- سياسى تارىخ باخيمىندان ۱۵- جى يۆزايلىك ياخين شارقىن بۇيۆك بىر حيصه سينده تۆرك سياسى حاكيمىتى نىن برپاسى و مدنى يۆكسلىشى دۇورۆدور. سلجوقلاردان سۇنرا مۇغول ايستىلاسى ايله مركزى اسيا چوللىرى نىن درينلىكلرىندان ياخين شرقه تۆرك كۆتلەلىرى نىن گۆجلو كۆچ و آخىنلارى باش وئرمىشىدور. بۇ كۆتلەلىرىن يىنى فتح اندىلميش اراضىلرده يئرلشمەلىرى ايله ياخين شارقىن يالنىز سۇسيال- سياسى دگىل، اتنىك- مدنى منظرهسى ده جىدىى صورتده دىيشمىش، تۆركلر آنادولو و آذربايجاندا آپارىجى اتنو- سياسى عۆنصۆر حالينا گل مىشىدىلر. بعضى اورتاچاغ قايناقلارى نىن يازدىغىنا گۆره، قارقۇيونلو و آغقۇيونلو كىمى گۆجلۆ تۆركمان اولوسلارى دا ائلخاننى حۆكمدارى آرقۇن خانىن زامانىدا قافقاز و شرقى آنادولوىا اورتا اسىيادان كۆچۆب بۇ يۇرهلىرى اۆزلىرىنه وطن ائتمىشىدىلر.^۱ هر حالدا آغقۇيونلو سۇلتانى اوزون حسنىن ۱۴۷۰- جى ايلده عثمانلى شاهزادهسى بايزىده گۆندردىگى مکتوبدا آغقۇيونلو اولوسونون حاكيم بۇيو اولان باياندورلولارىن بايات و اوغوزلارلا بىرلىكده اۇنجهلر مانقىشلاقدا، خوارزم و تۆركۆستان سرحدلىرىنده مسكون اولدوقلارى فيكرى سۇيلىنىلر.^۲ دىقتە آلماق گركدىر كى، تۆركلره نظراً داها آز سايدا اولان و اوزاق وطنلىرى ايله علاقهلىرىنى ايتىرن مۇغول اليتاسى و طايفالارى آذربايجان و ايران شرايطىنده نىسباً قىسا بىر مۆدتده دىل و اتنىك شوّعور باخيمىندان تۆركلشمىش و اصلينده تۆرك اتنو- سياسى و مدنى سىستىمى نىن گۆجلنمەسىنه خىدمت ائتمىشىدىلر.

بۇ زامان آذربايجان و آنادولونون اوغوز- تۆركمان تۇپلوقلارى آراسىندا قديم تۆرك روايت و افسانهلىرى نىن گئنىش بايلىماسى دا، چۇخ گۆمان كى، شرقى تۆركۆستانىن مدنى تاثيرى ايله باغلى اولموشدور. اۆرنك اولاراق، عثمانلى سۇلتانى ايكىنجى مۇرادا (۱۴۵۱-۱۴۲۱) تقدىم اندىلمىش «توارىخ

* آذربايجان مىلى علملر آكادىمىسى نىن «ضيا بۇنادوف» آدىنا شرق شۇناسلىق انستىتوتونون چىخاردىغى «علمى آراشدىرمالار» آدىلى علمى- نظرى مقاله لر تۇپلوسونون ۲۰۰۳- جى ايل تارىخلى ۵- جى بۇراخىلىشىندان ايقىتاس اندىلمىشىدور.

۱ -Yinan. M.H. *Akkoyunlular*, – İslam Ansiklopedisi, I. cilt, s. ۲۵.

۲ -Taci-zade Sadi Çelebi, *Münşeat*. (Hazırlayanlar: N.Lugal ve A.Evzi). İstanbul, ۱۹۵۶, s.۳۴-۳۵.

آل سلجوق»- دا اسكى تۆركلر گىئالوژىك افسانەسى اولان ارگنەقوندان بحث اندىلىر. ۱۵- جى يۈزايلىككە آذربايجاندا تېرىز سارايى نىن كىتابخاناسىندا دا اۇيغور اليقباسى ايله يازىلمىش كىتابلار مۇوجود ايدى. بىلە كى، شىكراللىھىن قارا قۇيونلو جھانشاھ ساراينا ائىلچىلىكى، بۇرادا پادشاھىن حۆصوروندا اۇيغور يازىسى ايله قلمە آلىنىمىش «اوغوزنامە» اۇخونمىسى بۇ فېكرى تصدىقلەين معلوم فاكىتلاردان بېرىدىر. ۲ اۇيغور اليقباسى ايله يازىلمىش «اوغوزنامە» بارەدە على يازىجى اوغلو دا اۇز ائرىندە معلومات وئرىر. ۳

تۆرك تارىخى نىن ھىچ بىر دۇرۇدە ۱۵- جى عصر دەكى قدر «اوغوزنامە»- لىر قلمە آلىنمىشىدىر. بۇ دۇرۇدە آنادۇلو و آذربايجان نىن تۆرك مۇھىپىندە اوغوز خان شۆھرتى، اوغوز چولوغا مىئل اۇ درجەدە گىنىش يايلىمىشىدى كى، حتا فارس سالنامەچىلىرى بىلە بۇندان يان كىچە بېلىمىردىلر. ابوبكر تھرانى نىن «كىتاب دىيارىكرتە»- سى بۇ باخىمدان دېقئەلايىق ائردىر. آغ قۇيونلو تارىخى نىن اساس قايناقلارىندىن اولان بۇ كىتاب اوغوزنامە ايله باشلايىر و مۇئلف اۇزون حسنىن شجرەسىنى باياندور خان و اوغوز خانا قدر آپارىب چىخارىر. ۴ آغ قۇيونلو دۇرۇدە تۆن دېگر سالنامەچىسى فضل الله ابن روزبھان خۇنجى اصفھانى دە «تارىخ عالم آراى امىنى» ائرىندە بىلە يازىر: «گىزلى قالماسىن كى، آغ قۇيونلو حۆكمدارلارى، شانى اۇجا اول، يۆكسك رۆتبەلى باياندور خانىن نسليندىنلر و اۇز حاكىمىتلىرى دۇرۇدە اوغوز خان اولادلارىنى، تۇرمەلرىنى و اولوسونو اۇز سر كرده لىك و خانلىقلارىنا تابع اندىلر. ۵ قارا قۇيونلو جھانشاھىن دا اۇز سۆى خىطىنى «اوغوزنامە»- يە اساسا مۇعىن ائتمەسى يۇخارىدا قئىد اندىلن شىكراللىھىن «بھجت التوارىخ»- ىندن بېلىنىر. عثمانلى سۇلتانلارى نىن آراسىندا، اۇزلىككە ايكىنجى مۇراد و ايكىنجى بايزىد (۱۵۱۲-۱۴۸۱) دۇنملىرىندە «اوغوزنامە»- لرىن يازىلدىغى يازىجى اوغلو على نىن، محمد نىرى نىن و باشقا تارىخچىلر نىن ائىرلىرىندىن معلومدور.

ج. وۇدز- ون قئىدىنە گۇرە، عثمانلى سۇلتانى ايكىنجى مۇراد دۇنمىندە «اوغوزچولوق» جىرانيئا پارالل اولاراق و اۇنونلا عىنىي زاماندا آغ قۇيونلولاردا قارا يۆلۆك عثمان دۇرۇدە دە اوغوز غنەنەلرى نىن جانلانمىسى مۇشاھىدە اندىلر. آرتىق اىلك دفعە قارا عثمانىن ضرب ائىدىردىگى سېككەلر نىن اۇزرىندە اوغوزلار نىن ساغ قولونون آنا طايقاسى اولان باياندورلار نىن دامغاسى حكا اندىلمىشىدىر. چۇخ گۇمان كى، اۇزۇن باياندور خانىن - اوغوز ائلى نىن افسانەوى خانلار خانى نىن سۇيوندان گلىدىگىنى وۇرغولاراق،

۱- يازىجى اوغلو، على، توارىخ آل سلجوق، ناشىرى: نجىب عاصم، تارىخسىز، ص ۱

۲ Şükrüllah. *Behcet-üt-tevârih*. (Türkçeye çeviren: N. Atsız), İstanbul, ۱۹۴۹, s. ۵۱

۳- يازىجى اوغلو، على، توارىخ آل سلجوق، ناشىرى: نجىب عاصم، تارىخسىز، ص ۲

۴ Ebu Bekr-i Tahrani, *Kitab-i Diyarbekriyye* (Yayımlayanlar: N.Lugal, F.Sümer), Ankara, ۱۹۶۲, I cüz, s. ۱۱-۴۰. \ Əbubəkr Tehrani. *Kitabi-Diyarbakriyyə* (Fars dilindən tərcümə edən: R.Şükürova), Bakı, «Elm», ۱۹۹۸, s. ۳۹-۴۹.

۵ Fadlullah B. Ruzbihan Khunji-Isfahani. *Tarikh-i Alam-ara-yi Amini*. Persian text edited by J.E.Woods with the abridged English translation by Vladimir Minorsky «Persia in A.D. ۱۴۷۸-۱۴۹۰» (Turkmenica ۱۲). Revised and augmented by J.E.Woods. Royal Asiatic Society, ۱۹۹۲, p. ۲۱.

آغ قویونلو حوکمداری بۇ یوللا آنادولو، سوریه و آذربایجان تۆرکمانلاری آراسیندا اۆستون نۆفوذ صاحیبی اولماق آرزوسونو نۆماییش ائتدیریردی.^۱

مؤغول دؤورۆنده یاخین شرقین (مملوکلر ایستیتنا اولماقلا) ایجتیماعی فیکرینده سیاسی حاکیمیتین چینگیزیلر نسلینه عایید اولدوغو قبول ائدیلمدیه، ۱۵- جی یوزایللیکده بۇ حق، شکسیز، اوغوز خان سۇیونا شاملیل اولونماقدا ایدی. تۆرکلرین جهانگیرلیگی، تۆرک جهان حاکیمیتی فیکری بۇ دؤنمده گئنیش یاییلمیشدیر. یازیچی اوغلو علی یه گۆره، اوغوز خان اولۆم آياغیندا اوغوللارینا وصیت ائدیپ، او یۆدلرینه اوغول و او روقلاری طرفیندن نسیللرجه ریعایت ائدیلمه سینیی بۇ یورور و دئییر: «اونلار دخی اونولا (اوغوز خانین وصیتی ایله) عمل ائدیپ، زامان دؤندۆکجه اوغول و اوغوللارینا دئیهلر و یتتۆهلر کی، مادام کی، دؤنیادا اولاسیز و او روق و سۇیونوزا یاییلا، بۇ اوگۆتلر بیرله عمل ائدرلرسه، دؤنیا مملکتلرینه پادشاه اولالار، هئچ دۆشمن اونلارا ظفر بولمایا».^۲ اوغوزلارین سیاسی اۆستونلوگو فیکری یالنیز تۆرکلرین آراسیندا یاییلمامیشدی، دیگر قۆوملر طرفیندن ده قبول ائدیلمیشدی. آغ قویونلولارین فارس منشألی سالنامه چیسى ابوبکر تهرانی اوغوز سۇیوندان اولان حوکمدارلار حاقیندا او دؤورده «زمانه اهلی نین» اؤمید و ایناملارینی بئله ایفاده ائدیر: «گیزی مطلبلری بیئلرین و گله جکدن خبر وئرلرین ایشاره لرینه اساساً زمانه اهلی نین دیلینه بئله بیر سۆز دۆشمۆشدۆ کی، «...» ایلده قرآن کریمین ده بۇ یوردوغونا گۆره، روم و شام حۆدودلاریندان، بلکه ده اوغوز نسلیندن جهانگیر، عاغیللی و عدالتلی بیر پادشاه یۆکستله جک و اۆز اهلی نین گۆجۆ ایله ظۆلمکارلارین قۆلونو قاتلا یا جاق».^۳

دیگر بیر فارس تاریخچیسى فضل الله ابن روزبهان خۇنجى اصفهانى آغ قویونلو سۇلطانى باى سونقورا (۱۴۹۲-۱۴۹۰) مدحیهلر سۆیله یهرک اؤنو خیلافتین پناهی، آلاهیین کۆلگه سى و س. آدلاندیرماقلا برابر، اوغوز خان شۆهرتی نین واریشى اولدوغونو قئید ائتمگی لازیم بیلیر.^۴

۱۵- جی یوزایللیکده اوغوز خان آدی نین جاذیبه سى حتا دین آداملارینی، تصوّف شئیخلرینی بئله اۆز سۆی خطلرینی تۆرکلرین افسانه وی اجدادینا باغلاماغا سۆوق ائدیردی. مثلاً، آغ قویونلو دؤورۆنده مشهور خلوتیه شئیخی ابراهیم گلشنی نین اوغوز آتا نسلیندن گلدیگی ایدیعا ائدیلمیردی. اؤنون حیاتی نی تصویر ائدن اثرده دئییلیر کی، «شئیخ ابراهیم گلشنی نین نسب- ظاهیره سى اوغوز آتایا ایریشۆر».^۵

۱ Woods, John. *The Aqqyunlu Clan, Confederation, Empire. Minneapolis – Chicago*, ۱۹۷۶, p. ۷۸.

۲ - یازیچی اوغلو، علی، تواریخ آل سلجوق، ناشیری: نجیب عاصم، تاریخسبز، ص ۱۸.

۳ Əbubəkr Tehrani. *Kitabi-Diyarbəkriyyə*, s. ۲۱۵.

۴ Woods, John. *The Aqqyunlu....*, p. ۱۵۲

۵ Muhyi-i Gülşeni. *Menâkıb-i İbrahim Gülşeni ve Şemleli-zâde Ahmed Efendi. Şive-i Tarikat-ı Gülşeniyye.* (Yayınlayan: T.Yazıcı). Ankara, ۱۹۸۲, s. ۱۳.

تۆرکلرین دیگر میلتلردن اۆستون اولماسی فیکری، اۆزلیکله اۇنلارین حربی قابیلیتلیرى و قهرمانلیقلارینا اۇلان اینام اۇ قدر جلب اندیجی ایدی کی، ایلک نۆویهده محض تۆرکلرین پادشاهی، حۆکمداری اولماق خۆصوصی شرف سایلیردی. بئله کی، آخ قۆیونلو امیرلریندن بیرى عثمانلی والیسی شرابدار حمزه پاشایا ۱۴۷۲- جی ایلده گۆندردیگی مکتوبدا اوزون حسنین بۆتون دیگر حۆکمدارلاردان داها اۆستون مۆقعده اولدوغونو تۆبوت ائتمک اۆچۆن امیر تیمورون بیر زرگر اۇغلو، اوزون حسنین ایسه عالی نسب و «بۆتون تۆرکلرین پادشاهلیغی» («پادشاهی تمام اتراک») مۆقعینه لاییق اولدوغونو یازیردی.^۱

آخ قۆیونلو تۆرکمان مۆحیطینده تۆرک «فخری»، تۆرکلۆکلە ایفتیخار ائتمه حیسی حتا سۇلطان حرماناسینا بئله سیرایت ائتمیشدی. مثلاً، معلوم اولدوغو کیمی، اوزون حسنین دۆرد اۇرادیندان ایکیسى كۆرد منشالی ایدی (دۆولت شاه بیگ بولدوکانی نین و عمر بیگ زیرقی نین قیزلاری)، بیرى یونان (ترابزون ایمپراتورونو نسلیندن فنؤدورا کۆمنن و یا دسپینه خاتون) و یالنیز بیر اۇرادى، شاهزاده خلیل و یعقوبون آناسى سلجوقشاه بگیم تۆرک اصیللى ایدی. گۆجلۆ ایرادهیه و انرژیه صاحب اۇلان سلجوقشاه بگیم خاندان ایشلرینه فعال شکیلده قاریشمیش و تۆرک کۆکۆندن گلدیگی اۆچۆن اوزونۆ دیگر سۇلطان خاتونلاریندان اۆستون سایمیشدیر. و. مینۆرسکى نین قئیدینه گۆره، بۇ خاتون «تۆرک منشالی اولماق شرفی نین دۆوقونۆ یاشاییردی»^۲.

۱۵- جى یۆزایللیکده قارقۆیونلو و آخ قۆیونلو دۆورۆنده اسكى ائلخاننى دۆولتچیلیک عنعنه لری نین داوام ائتمه سی معلوم دور. ایستر دۆولت قۇرولوشوندا، ایستر اوردونون تشکیکنده، ایستر عۆنونلارین و ایداره چیلیک ترمینلری نین ایشلنمه سینده سلجوقلارلا باشلایب ائلخانلرله گۆجلنن خطین تأثیرى بۆتون ۱۵- جى عصر بۇیو مۆشاهیده ائدیلیلر. آخ قۆیونلولاردا «یارلیغ»- ین دۆولت داخیلی مۆعامیله لده ایشلنمه سی بۇ نۆوع سندلرین آخ قۆیونلو ایداره چیلیک پراکتیکاسى نین بیر حیصّه سی اولدوغونو گۆستیرر. قئید ائدیلمه لیدیر کی، محض بو دۆورده- ۱۴۷۳- جۆ ایله عایید عثمانلى سۇلطانى محمد فاتحین ده «یارلیغ»- ى مۆوجودور. ذ. و. توغانین فیکرینجه، بۇ یارلیغین، گۆرۆنۆر، آخ قۆیونلو بیگلرینه گۆندریلمه سی نظرده تۆتولدوغونا گۆره او، اۇیغور حرفلری ایله و شرق (اۇیغور) تۆرکجه سینده یازیلیمیشدیر.^۳

۱۵- جى عصرده تۆرک دىلى نین نۆفوذو اسلام عالمى نین هر گوشه سینده اۇنجه لر گۆرۆلمه ین درجه ده یۆکسلیمیشدی. طبیعى کی، بۇ، ایلک نۆویهده، بالکانلاردان باشلامیش چین سرحدلرینه قدر گئیش اراضیده تۆرک سیاسى ایقتیدارى نین برقرار اولماسى ایله باغلى ایدی. آنجاق بۇنونلا بئله اولکی

۱ Baykal B.S. *Uzun Hasan'ın Osmanlılara karşı kati mücadelede hazırlıkları ve Osmanlı-Akkoyunlu harbinin başlaması*. TTKB, XXI, s. ۲۷۶.

۲ Minorsky, V. *A Civil and Military Review in Fars in ۸۸۱/۱۴۷۶*. BSOAS. vol. X, ۱۹۴۰-۱۹۴۲, p. ۱۴۳.

۳ Toğan, Z.V. *Umumî Türk Tarihine Giriş*. I cilt (II baskı), İstanbul, ۱۹۷۰, s. ۳۸۱.

دۇرورلرە مۇقايىسەدە تۆرك دىلى نىن اينكىشافى، تۆركچە چۇخ شاخەلى ادبىياتىن يايىلماسى، چۇخ سايلى ترچۆمە اثرلىرى نىن اورتايا چىخماسى دا بۇ پروۋىسەدە اۋنملى رۇل اۋننامىشىدىر. عرب و فارس دىللىرى ايله مۇقايىسەدە تۆركچە نىن بدىعى - فىلسفى ايفادە ايمكانلارنى نىن محدود اولماسىندان شىكايت اندن اثركن مۇكىلفردن فرقىلى اۇلاراق، ۱۵- جى يۇزايلىلىگىن سۇنۇندا نوانى بۇ دىلن بۇيۇك ايمكانلارنى مدح اندىر، حتا تۆركچە نىن فارس دىلىندىن داھا اۋستون مۇوقعدە اۋلدوغونو ئۇبوت ائتمىگە جسارت گۇستىرىر.^۱ بۇ، شۆبەسىز، همىن دۇوردە تۆرك اتنىك شۆعورونون يۆكسلىشى، عۆمومىلىكەدە تۆرك مدنېتى نىن ىشتكىنلىشمەسى، اۋزۇنۇ ايناملا تصدىق ائتمەسى پروۋىسى ايله علاقلەلى ايدى. تصادۇفى دگىل كى، محض ۱۵- جى يۇزايلىلىكەدە بۇيۇك ادبىيات ياراتمىش خۇروفىلىك جىرمانى، ع. گۇل پىنارلى نىن ايفادەسىنە گۇرە، فارسجادان تۆرك دىلىنە كئىچمىگە باشلامىشىدىر.^۲

آغقۇيونلو دۇولتىندە تۆرك مدنى يۆكسلىشى خۆصوصىلە سۇلطان يعقوبون حاكىمىتى ايللىرىندە داھا چۇخ نظره چارپىردى. بۇ باخىمدان ۱۵- جى يۇزايلىلىكەدە تۆرك ادبىياتى نىن ذىروەسى اۋلان نوانى نىن بۇ خۇكىمدار حاقىندا دئدىگى سۇزلر سىجە وىدىر: «تۆركمان سۇلطانلارلى اراسىندا اۋنون تك بېئىلىمىش شىخسىنە و تعريفەلايىق كئىفېتىلرە صاحب اولانلار چۇخ آز تاپىلار»^۳

سۇلطان يعقوبون دۇئىمىندە تۆرك دىللى ادبىياتىن اينكىشافى اولدوقچا گئىنىش وۆسعت آلمىشىدىر. بۇ زامان «دار الملك تركمان» آدلانان تىرىز شىهرى ادبى يارادىچىلىغىن قاينار مركزىنە چئورىلمىش و حتا اۋز مدنى اۋئىمىنە گۇرە طمطراغى ايله شۆهرت قازانمىش تىمورى سۇلطان حسين بايقارانىن هرات مركزى ايله رقابت آپارماغا باشلامىشىدىر. تصادۇفى دگىل كى، نوانى نىن نظرىندە تىمورى دۇولتىندە سمرقند و هراتىن، غربدە دە آغقۇيونلو تۆركمان دۇولتى نىن ادبى مۆحىطىندىن باشقا مدنى باخىمدان دىگر دىقتەلايىق بىر ىثر يۇخ ايدى.^۴ معلومدور كى، محض سۇلطان يعقوبون دۇئىمىندە بىر سىرا گۇركملى ادىب و شاعىرلر اۋز يارادىچىلىق طالعلرىنى تىرىز سارايى ايله باغلامىشىدىلار. اۋنلارن بىر چۇخو تۆركچە گۇزل بدىعى اثرلرىن مۇكىفى ايدىلر. حبىبى، هدايت، كشورى، گلشنى و باشقالارلى محض بۇ دۇوردە ىتتىشمىش و ياراتمىش صنعتكارلاردىر. آذربايجان تۆرك ادبىياتىندا جىدى اىز قۇيموش و «ملك الشعرا» مقامىنا يۆكسلىمىش حبىبى نىن ساراي حىياتىنا و ادبىياتا سۇلطان يعقوب طرفىندىن جلب اندىلمەسى تذكىرهلردن معلوم بىر فاكتدىر. سۇلطان يعقوبون اۋزۇنۇن دە فارس دىوانى ايله برابر، تۆركچە لىرىك شىعرلر يازماسى بللىدىر.^۵

تىرىز ساراىىندا سۇلطان يعقوبون اطرافىندا جمىلشنى ادبى مۆحىطىن شاعىرلر اۋچۇن نە قدر مۆهۆم و دۆزلى اولماسى كشورى نىن يارادىچىلىغىندىن معلوم اولور. خۇكىمدارىن اۋنون شىعراىاتىنا لايىقلى دىقت ىتتىرمەمەسىندىن شىكايتلىكن شاعىر:

۱ Ali Şir Nevai. *Mühakemetü'l-lugateyn* (hazırlayan: S. Sema Barutçu Özönder), Ankara, ۱۹۹۶, s. ۱۶۹-۱۷۰.

۲ Gölpınarlı A. ۱۰۰ *Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*. İstanbul, ۱۹۶۹, s. ۱۵۱.

۳ Бартольд В.В. *Мир Али-Шир и политическая жизнь...*, с. ۲۱۱.

۵ Toğan Z.V. *Umumi Türk Tarihine Giriş...*, s. ۳۸۱.

قلندر کشوریدۆر بیر سخندان،
سخن گویدور اۆشته گوی و میندان،
آنون هر بیئتیدۆر بیر در غلطان،
قۇلاق آسماز اۇنا یعقوب- سۇلطان،
منی بو قایغو اۇلدۆردو، مدد هئی!

- دئییر و بختیندن ناراضیلیق اندهرک اؤز یارادیجیلیغینی نوائی شعرى ایله، آغقویونلو پادشاهی یعقوب ایسه دۇلایى یۇللا تنقید ائتمک اۆچون سخاوتی ایله مشهور اولان حسین بايقارا ایله مۇقاییسه اندیر:

کشوری شعرى نوائی شعریدن اکسۆک ایمس،
بختینه دۆشسه یدی بیر سۇلطان حسین بايقره.^۲

بیلدیگیم قدر، ایلك دفعه اۇلاراق محض کشوری غزلرینده تۆرکمان گۆزلی، تۆرکمان معشوقه سی وصف اندیلیر. آذربایجانین «ممالک ترکمان» و یا «تۆرکمان ائلی» آدلاندیریلدیغی بیر دؤورده آشاغیداکى بئیتلرین یارانماسی، گۆرۆنۆز، طبیعیدیر:

مهربانلار تک سۆز کۆنلۆم بیر اؤنو، وای کیم،
بیر قۇلاغی حلقه لیجه تۆرکیماندور سئودیکیم.

... کیمدیر اول تۆرک- خۆتن دئمیش فیلانین سئودیکى،
بیر قۇلاغی حلقه لیجه تۆرکیماندور سئودیکیم.^۳

آغقویونلو دؤورو آذربایجان تۆرکجه سی ایله یازیلیمیش بدیعی ادبیاتین گۆجلۆ اینکیشافی ایله برابر، بۇ دیلده قلمه آلینمیش ایلك تاریخ اثرلرینین ده مئیدانا گلمه سی دؤنمیدیر. آذربایجان- تۆرک دیلینده نثرله ایلك تاریخ اثری محض آغقویونلو دؤولتینده یازیلیمیشدیر. «تاریخ- ختای» آدلانان بۇ کیتاب ۱۴۹۴- جۆ ایلهده فارسجادان ساده و فصیح تۆرک دیلینه ترجمه اندیلیمیشدیر. ترجمه چی نین قئیدینه گۆره، بیر گۆن اردستان شهرى نین دارغاسی اولان آغقویونلو امیری زین الدین نورعلی بگ محمودلونون مجلسینده تیموری سۇلطانى شاهرخ میرزانین ۱۴۲۰- جى ایلهده چینه گۆندردیگی

۱ - کشوری. اثرلری، باکی، ۱۹۸۴، ص. ۱۳۳.

۲ - یئنه اورادا، ص ۱۰۴.

۳ - یئنه اورادا، ص ۶۰-۵۹.

اٹلچیلیگین فارسجا گۆنده لیگی اؤخونموشدور. آنجاق «هرچند کی اول بگ ساواد اؤخویا بیلور ایدی، ایلا پارسیجه بیلمز ایدی»، اونا گۆره بۇ کیتابی تۆرک دیلینه چئویرمگی امر ائتمیشدیر. بۇ ایشی عۆده سینه گۆتۆرمه لی اولان حاجی بن محمد اردستانلی یازیر کی، «ایستعدادیم قدرینجه جهد ائتدیم و اول بگ دؤولتینده [کیتابی] تۆرکی یه چئوۆردۆم. چۆن تامام اولدی، خئیلی بگندی و بنده یه چۆخ نوازش و احسان ائتدی.»^۱ بۇ اؤرنک آغ قۆیونلو دؤولتینده دیل ایله باغلی دۇرومو گۆزل سرگیله بیر. حتا ایتلکتوآل چئوره لرین دۆشونجه سینه گۆره، فارسجا بیلیمک ساوادلی اولماغین مۆطلق شرطی دگیلدی، یۆکسک رۆتبه لی آغ قۆیونلو امیری کیمی یالنیز تۆرکجه یه واقیف اولماق دا «ساواد اؤخویا بیلیمک» اۆچۆن کیفایت ایدی. عئینی زاماندا، ایرانین تۆرک اهاالیسی نین مسکون اولمادیغی خالیص فارس بؤلگه سینده شهر دارغاسی تعیین ائدیلن بیر شخصین فارسجا بیلیمه ییب تۆرک دیلی ایله کیفایتلنه بیلیمه سی، هر حالدا آغ قۆیونلو دؤولتینده بۇ ایکی دیلین ایشلنمه داییره سی و استاتوسو باره ده فیکیر یۆرۆتمگه ایمکان وئریر.

۱۵- جی یۆزایللیکده تۆرک مدنیتی نین عۆمومی یۆکسلیشی ایله تۆرک دیلی ایسلام عالمینده عربجه نین «اینحصاریندا» اولان دینی ساحه یه ده سیرایت ائتمگه باشلامیشدیر. یاخین شرقده سیاسی حاکیمی آئرلینده تۆتان تۆرکلره دین و شریعت قاید- قانونلاری، ایسلامی ایداره چیلیک پرنسیپلری و فیه علمی حاقیندا دؤلغون معلومات وئرمک مقصدیله دینی ماهیتلی اثرلر تۆرکجه یه چئوریلیمگه باشلامیشدیر. بۇ ساحه ده هله ۱۴- جۆ عصرده گئیش وؤسعت آلمیش ترجمه چیلیک فعالیتی نین اؤنمینى آنلاماق اۆچۆن بیر اؤرنگه مۆراجیعت ائتمک کیفایتدیر. بئله کی، هله ۱۴- جۆ عصرده آنادولویا سیاحت ائتمیش ابن بطوطه شریعت قانونلارینی گۆنده لیک ایشلرینده رهبر تۆتمالی اولان، بونا باخمایارق، قطعاً عرب دیلینی بیلیمه ین تۆرک قاضیسینا راست گلمیشدیر.^۲ حتا عثمانلی سؤلطانلی ایلدیریم بایزیدین (۱۴۰۲-۱۳۸۹) جمعیتده قاضیلارین رؤلونا لازیمینجا اهمیت وئرهمه سی، اؤنلارین مدرسه لرده ساواد اؤیرندیکلرینی بئله بیلیمه سی و روشوت آلدیققلاری اۆچۆن هامیسینی بیر یئره تۆپلاییب اعدام ائتدیرمک فیکرینه دۆشمه سی ایله علاقه دار «تاریخ- آل- عثمان»- دا بیر روایت سؤیلنیلیر.^۳

اونا گۆره، ۱۵-۱۴- جی یۆزایللیکلرده تۆرکلرین حاکیم اولدوققلاری بۆتۆن بؤلگه لرده- میصیره (قیپچاق تۆرکجه سی)، سوریه ده، آنادولودا دینی مضمونلو، اؤزلیکلک فیهه عایید اثرلرین گئیش صورتده تۆرکجه یه چئوریلیمه سی تصادوفی دگیل. مثلاً، ۱۲- جی عصره عایید عربجه منظوم فیهه کیتابینی ۱۳۳۲- جی ایله شامدا (سوریه ده) اؤغوز تۆرکجه سینه ترجمه ائتمیش حما شهری نین قاضیسی ابراهیم بن

- ۱ A History of Cathay. A Translation and Linguistic Analysis of a Fifteenth-Century Turkic Manuscript by Ildiko Beller-Hann. Bloomington, Indiana, ۱۹۹۵, p. ۱۵۵.
- ۲ The Travels of Ibn Battuta, A.D. ۱۳۲۵-۱۳۵۴. vol II, London, The Hakluyt Society, ۱۹۵۹, p. ۴۵۵.
- ۳ Mehmet Neşri. *Kitab-ı Cihan-nüma*. (Yayınlayanlar: F.R.Unat, M.A.Köymen), I cilt, II baskı, Ankara, ۱۹۸۷, s. ۳۳۶-۳۳۹ / *Die Altosmanischen Anonymen Chroniken*. In Text und Übersetzung Herausgegeben von Dr. Friedrich Giese. Breslau, ۱۹۲۲, p. ۳۱.

مصطفی بن علی شیر الملیفدوی (المولی فذوی) گوردوگوو ایشین سببی و اونمی بارهده بئله یازیردی: «بۇ ضعیف، منظومهیی تۆرک دېلینجه ائیلدوگینون سببی اولدور: هیمتلر تحصیل - عولومدان قاصیر اولدی، عربیته رغبتلر فاطیر اولدی. هم بیر شخص کیم، علم اوقیماغا هوسی چوق ایدی، عربجه اوقیماق الیندن گلمه سیدی، بۇ ضعیفدن ایسته دی کیم، تۆرک دېلینجه طاقت قدری آنا معلوم ائیله یه و هم تۆرکلره یادیگار قالا، بۇ شریف کیتابون مسائیلیندن، لطائفیندن محروم قالما یالار.»^۱ گوردوگوو کیمی، تۆرکلری دؤرون گرکلی دینی بیلیگینه قووشدورماق قایغیسی مؤلفین ایشینه تکان وئرن باشلیجا سبب اولموشدور.

آذربایجانین تۆرکمان مۆحیطینده قارقویونلولارین، اؤزلیکله آغقویونلولارین دؤورونده دینی مضمونلو اثرلرین تۆرک دېلینده قلمه آلیندیغی نین شاهیدی اولوروق. بیر قایدا اولراق، عرب، چوخ زامان هم ده فارس دېلیرینی بیلمه یین آنادولو و آذربایجانین تۆرکمان بیگلری قرآنا و دینی مۆوضوعلارا مۆراجعت اندرکن ترجومه چیلرین خیدمتیندن ایستفاده ائتمیشدیلر. مثلاً، آیدین بیگی ایله گوردوگوو تصویر اندن ابن بطوطه، بیگین اوندان بیر نچه حدیث یازماسینی خواهیش ائتدیگینی بیلدیریر. عرب سیاحی حدیثلری یازیب حؤکمدارا تقدیم ائتدیگه آیدین بیگی درحال اولارین تۆرک دېلینه چئوریلیب اونون اوچون یازیلماسینی یاخینلارینا امر اندیر.^۲ ایلك دفعه قرآنین قارقویونلو حؤکمداری قارا یوسف دؤنمینده تۆرکجه یه چئوریلدیگی حاقدا بیر حؤروفی اثری خبر وئیریر. بۇ منبعین یازدیغینا گۆره، قارا یوسف «قرآنی تۆرکجه روان اوخویوردو.»^۳

قرآنین آغقویونلو اوزون حسنین امری ایله ده تۆرک دېلینه ترجومه ائیلدیگی بارهده ۱۶- جی عصرین تاریخچسی لاری معلومات وئیریر.^۴ میصیر امیری یاش بیگین خوصوصی تاپشیریغی ایله تبریزه آغقویونلو ساریینا ائلچلیکله گلیمش محمد الحیب ایسه شخصاً اوزون حسن طرفیندن قبول ائیلیمیشدیر. مؤلفین یازدیغینا گۆره، آغقویونلو حؤکمداری هر جومعه آخشامی تبریزین عولمالارینی تۇپلا ییردی و بۇ مجلسلرده ایمام البخاری نین «الجمیع الصحیح» اثریندن حدیثلر اوخونوردو. میصیر ائلچسی نین قئیدینه گۆره، اوخونان حدیثلر پادشاهین آنلاماسی اوچون تۆرکجه یه ترجومه ائیلیردی. اوزون حسنین بۇ بارهده عولمالارا وئردیگی سؤللاردان گوردوگوو کی، اونون دین حاقیندا معلوماتی مۆکمل دگیلیدی. بئله کی، صؤحبت ائناسیندا او، میصیر سفیریندن «انصار» سؤزونون معناسینی سوروشور و الحیبی انصارلارین محمد پیغمبرین مدینه لی طرفدارلارینا دئیلدیگینی ایضاح ائتمه لی اولور.^۵

۱ Nazmü'l-Hilafiyat Tercümesi. (Hazırlayan: A.Bilgin). Ankara, ۱۹۹۶, s. ۲۴۸, ۳۰۴.

۲ The Travels of Ibn Battuta..., p. ۴۴۱.

۳ هلموت ریتز، آغاز فرقه حروفیه، «فرهنگ ایران زمین»، جلد دوم، تهران ۱۳۴۱، ص ۳۶۳ / حسین فیض اللهی وحید، حروفیه و نسیمی، - دیوان نسیمی، سچیلیمیش اثرلر، تبریز، تاریخسین، ص ۳۲

۴ Toğan Z.V. Umumi Türk Tarihine Giriş..., s. ۳۸۱.

۵ Мухаммед ал-Халаби. Поход эмира Иашбека. Перевод с арабского языка акад. З.М. Буниязова и канд. ист. наук Г.Б.Гасанова. Баку, Изд-во «Элм», ۱۹۸۵, с. ۵۱-۵۳.

آغ قویونلو دۇنمىندە تۆرك دىلىندە دىنى ادبىياتىن گىنىش يايىلماسى، حتا دىنى تحصيلين بئله عربجه ايله برابر، تۆركجه تفسيرلر و حدیثلر اساسیندا وئریلمەسى بارەدە بعضى معلوماتلارلا راست گلمک مۆمکۆندور. بئله کی، شئیخ ابراهیم گلشنى نین گنجلیک ایللرینی تصویر ائدن «مناقیب»- ده اؤنون قرآنى اوخویوب بیتیردیکن سؤنرا «تۆرکی کیتابلاردان تفسیر و حدیث» اوخودوغو معلوم اولور.^۱

۱۵- جی یوزایللیکده آغ قویونلو تۆرکمانلاری نین اؤز اتنیک دیرلرینه باغلی قالمالارینی اساسلانديران باشلیجا عامللردن بیرى ده اؤنلارین عنعنەوی حیات طرزینی داوام ائتدیرمەلری ایدی. گۆرۆنۆر، عثمانلی دۆولتی نین داها چۆخ مرکزleşمیش و اینستیتوسیوناللاشمیش حیاتى ايله مۆقاییسهده آغ قویونلو تۆرکمان مۆحیطى نین اتنیک کۆکلر و کۆچرى عنعنەلرله علاقهلری داها گۆجلۆ ایدی. عثمانی سولطانلاریندان فرقلی اولاراق باياندور سؤلالەسى کۆچرى تۆرکمان کۆتلەلری، اؤنلارین حیات طرزى و مدنیتییه داها باغلی ایدی. آغ قویونلولاردا سیراوی تۆرکمان طایفالاری ايله برابر سولطان سارایى نین دا حیاتى کۆچ مۆسۆملری نین طلبلرینه تابع اولوردو. باياندور سولطانلاری دده- بابا عنعنەلرینه اویغون اولاراق یایلاق- قیشلاق حیاتى یاشایردیلار.

حۆکمدار سارایى نین بیر چۆخ مراسیملری «اوغوزنامه» و یا قدیم تۆرک خاقانلاری نین حیاتیندان صحنەلری خاطرلادیردی. اسکی تۆرک دۆولت پراکتیکاسى نین اؤنملى حیصهسى اولان و شهرلردن کناردا جانلی طبیعت قۆینوندا کئچیریلن تۆیلار و شۆنلر تۆرکمان بیگلری نین ده سئوملى بايراملاری ایدی. مثلاً، اوزون حسنین اوغلو زینال اۆچۆن طبیعتین گۆزل بیر گۆشه سینده - بیر یایلاقدا تشکیل ائتدیگی تۆی مجلسینی «کتاب دیاربکریه» مۆلیفی بئله تصویر ائدیر: «بهیشت گۆلشنینه بنزه یین بیر یایلاقدا اننى ایکی اۆخ مسافهسى، اوزونلوغو تقریباً آلتى فرسخ اولان بیر یرى سچدیلر کی، امیرلر و دۆولتین دایاقلاری همن یرده چادیرلارینی قۇروب، اوز آداملاری ايله بیرلیکده آیلشسینلر.

او [یایلاق] بۆسبۆتۆن داشدان، چیتیلدان تمیز ایدی،

اؤرادا رنگارنگ چیچکلر آچمیشدی،

اؤرادا سۇ بدنە کی جان کیمی آخیردی،

اؤرادا چمنلیک باغداکی سرو تک یام یاشیل ایدی،

اؤنون هر طرفینده قوشلار اوخویوردو،

داغلاردا و تپه لرده بۇلاقلار قاینایردی...»^۲

بۇرادا «کیتاب دده قورقود» قهرمانلاری باياندور خان و سالور قازانین اوغوز بیگلری اۆچۆن تشکیل ائتدیکلری تۆی و شۆنلرله بیر بنزریک وار.

۱ Muhyi-i Gülşeni. *Menâkıb-i İbrahim Gülşeni ...*, s. ۲۳.

۲ Əbubəkr Tehrani. *Kitabi-Diyarbəkriyyə ...*, s. ۲۱۱.

غرب تۆركلرى آراسىندا اتىك شوغورون يۆكسلىشى و تۆرك مدنيتى نىن جانلانماسى نىن بىر گۆستريجىسى ده شخص آدلارنىندا، اۆزلىكله سۆلاله نۆمایندهلرینه وئریلن آدلاردا گۆزه چارىان مئیل ایدی. بئله كى، بۇ دؤورده قديم تۆرك آدلارینا ماراغین آرتماسى اؤنملى بىر فاكتدیر. آنجاق ۱۵- جى عصر عثمانلى مۆحیطینده بۇ مارق الیتار و ابتلكتوأل چئورهلر آراسیندا هاراداسا صؤنعى بىر دب حالینا گلیمشیدیر. تصادوفى دگیل كى، خاندان نۆمایندهلرى آراسیندا اسكى تۆرك اساطیر و داستانلاریندان آدلار داشیيان شاهزادهلر گۆرۆرۆك. مثلاً جم سولطانین اوغلو اوغوزخان و یا ایكینجى بايزیدین اوغلو شاهزاده قۇرقد كیمی. آكادمیک و. قۇردلوسكى نین قئیدینه گۆره، بۇ دؤورده «تۆرك ایدنآسى نین داشى ییجىسى اولان عثمانلى سولطانلاری سلجوقلارا یاخینلیقلارینی حیسّ اندیر و هر وجهله بۇنو گۆسترمگه چالیشیردیلار. مثلاً، بیرینجى محمد اۆز قیزینا سلجوق خاتون آدینی وئرمیشدیر: سلجوق آن سئوملى قادین آدى ایدی.»^۱ گۆرۆنۆر، بۇ مئیل عثمانلى تۆركلرى نین دیگر طبقهلىرى آراسیندا دا مۆوجود ایدی. بۇرسادا اؤمور بیگ مسجیدی نین ۱۴۶۱- جى ایل وقف یازیسیندا حاجى علی ابن اوغوز آدینا راست گلینیر.^۲

عثمانلیلاردان فرقلی اولراق، آغ قویونلو سۆلالهسى نین تۆركمان عادت- عنعنهلىرى و خالق مدنيتى ایله داها سیخ و عوضوی باغلیلیغینی باياندور بیگلری نین آد و لقبلىرى ده تصدیق اندیر. نصرت الدین ابوالنصر حسن باهادر تاریخده داها چۆخ اۆزون حسن لقبی ایله تانییر. اونون اوغلانلاری دا تۆركمانلارا خاص لقبلىر داشى بیردیلار، مثلاً «اوغورلو محمد» و «كۆر زینال» كیمی. آغ قویونلو تاریخینده آلتی آیلیق حاکیمیتی ایله شؤهرت قازانمیش اۆزون حسنین نوهسى احمد بیگ ده «گۆدک احمد» آدى ایله تانییردی. باياندور نسلینه منسوب دیگر بیگلرین ده تۆركمان لقبلىرى معلومدور- اۆزون حسنین عمیسی اوغلو دانا خلیل، اونون اوغلو گۆزل احمد، آیه سولطانین قارداشى، ماراغا حاکیمی کيچیک احمد كیمی و. س. قئید ائتمک لازیمدیر كى، آغ قویونلولارین قونشولاری اولان ذوالقدرلى تۆركمانلاریندا دا بۇ دؤورده ایسلام عنعنهسى ایله اۆزلاشمايان و كۆكۆ اسكى تۆرك تاریخینه اۆزانان تۆتمیست قاینقلی آدلارا راست گلینیر. مثلاً اورتا چاغ تۆرك تاریخینده قانوننامهسى ایله مشهورلاشمیش ذوالقدر بیگی بۇزقۇرد علاءالدوله، اونون اوغلو ساری قاپلان و. س. آغ قویونلو تۆركمانلاری آراسیندا دا تۆتمیست منشألى آدلارا راست گلیمک مۆمکۆندور - باياندورلولاردان قیلیچ آسلان، بۆزناک طايفاسیندان خلیل آى توغان كیمی. باياندور بیگلری نین سیراوی تۆركمانلار كیمی (مثلاً، آدلاری «کتاب دیاربکریه»- ده کئچن قارا کيساک، کۆر اَمْت، تۇپال عبّاس، آریق محمد و. س.) لقبلىرى

۱ Гордлевский Вл. *Государство Сельджукидов Малой Азии.*, Изд-во АН СССР, ۱۹۴۱, с. ۹.

۲ Аграрный строй Османской империи XV-XVII. вв. Документы и материалы. Сост. пер. и коммент. А.С.Тверитиновой. Москва, Изд. вост. лит., ۱۹۷۳, с. ۱۷۰.

داشیماسی ۱۵- جی عصرده آغقویونلو مۆحیطینده یوکسک حربی- کۆچری الیتانین تۆرکمان خالق مدنیّتیندن و عادتلربندن قویمادیغینی، اونلارا یاخین اولدوغونو تصدیقله یین فاکتدیر.

قئید ائتمک گۆرکدیر کی، آغقویونلولارین اتیک منشایی و سیماسی ۱۵- جی یۆزایللیکده اوروپالیلار اوچون ده سیرّ دگیلدی. اساس دۆشمئلری سایدیقلاری عثمانلی سولطانی محمد فاتحی «بویوک تۆرک» آدلاندیران اوروپالیلار اونا قارشى مۆباریزهده اؤمیدلر بسله دیکلری اوزون حسنی ده «کیچیک تۆرک» آدی ایله تانی ییردیلار.

حتّا شیروانشاهلار بئله ۱۵- جی عصرده عۆمومی تۆرک مدنیّتینی جانلانماسی پروؤسسیندن کناردا قالا بیللمه میشدیلر. معلومدور کی، ایلك شیروانشاه سۆلاله سی اولان عرب منشالی مزیدیلر ۱۱- ۱۰- جی عصرلرده ایران- فارس مدنیّتینه آلوده اولموشلار و یا و. مینورسکی نین ایفاده سیله دنسک، «ایران فخرینه تۆتولموشلار» و اۆزلری نین ساسانی شاهلاری نین سۆیوندان گلدیکلرینی ایدیعا ائتمگه باشلامیشدیلار.^۱ محض بۇ باغلیلیغی گۆسترک ایستگینی نتیجه سیدیر کی، اخسیتان، فرییز، منوچهر و. س. کیمی قدیم ایران آدلاری شیروانشاهلار تاریخینده آن چۆخ راستلانان آدلادیر. آنجاق ۱۵- جی یۆزایللیکده وضعیت دیشمیش، قونشولاری اولان و اییله علاقه لرلی ایله باغلی اولدوقلاری آغقویونلو تۆرکمان مۆحیطی نین تأثیری ایله شیروانشاهلار آراسیندا دا «ایران فخری» تدریجاً سولاراق تۆرک مدنیّتینه مثیله عوض ائدیلمگه باشلامیشدیر. تصادؤفی دگیل کی، شیروانشاه فرخ یسارین اوغوللاری آراسیندا آرتیق تۆرک و یا تۆرکلشمیش آدلار اورتایا چیخیر- بایرام بگ و غازی بگ کیمی.

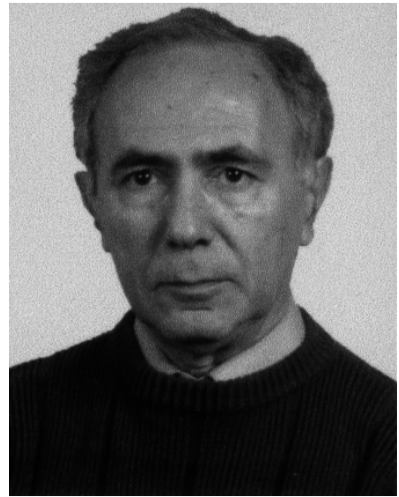
بئله لیکله، آغقویونلو دۆنمینده تۆرک اتیک شۆعورونون یۆکستلیشی، ایجتیماعی فیکیرده اوغوز- تۆرکمان دۆزلری نین جانلانماسی تصادؤفی، لؤکال، آذربایجان و شرقی آنادولو اراضیلری ایله محدودلاشان بیر حادیه دگیلدی. بۇ، عۆمومیته، ۱۵- جی یۆزایللیکده تۆرکلرین مسکون و سیاسی باخیمدان حاکیم اولدوقلاری یاخین شرقین و مرکزی آسیانین گئنیش اراضیلرینده باش وئرن تۆرک مدنیّتینی ییتکینلشمه و اینکیشاف پروؤسسینی بیر حیصه سی ایدی. آغقویونلو تۆرکمان مۆحیطی نین بۇ پروؤسسه آپاریجی مۇوقع تۇتماسی، قونشو تۆرک تۆپولوقلارینا خئیلی تأثیر گۆچۆنه مالیک اولماسی شکسیزدیر. تصادؤفی دگیل کی، اوغوز تاریخی نین تانینمیش مۆتخصیصی پروفوسور ف. سۆمر ۱۵- جی یۆزایللیکده عثمانلی دۆولتینده تۆرک قۆومی حیسلری نین و شۆعورونون جانلانماسیندا آغقویونلو تأثیرینی اساس عامللردن بیری کیمی قئید ائدیر.^۲ اوغوز روحونون و یارادیجیلیغی نین شاه اثری اولان «کیتاب- دده قورقود»- ون سۆن واریانتی نین محض آغقویونلو مۆحیطینده مثیدانا گلمه سی فاکتی دا آغقویونلولارین عۆمومی تۆرک مدنیّتینی اینکیشافیندا اؤینادیقلاری رولو گۆستریر.

۱ Минорский В.М. История Ширвана и Дербента X-XI веков. Москва, ۱۹۶۳, с. ۱۷۷.

۲ Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanlar, İlavelerle* v. baskı, İstanbul, ANA yayınları, ۱۹۸۰, s. ۱۴۹.

پست‌های انقلابی*

دکتر فریدون عبدلی‌فرد

پیش‌گفتار

در بررسی تاریخ پست ایران از بدو تأسیس تا کنون، متوجه می‌شویم در برش‌هایی از این تاریخ به علت پیدایش جریان‌هایی سیاسی یا اجتماعی چون جنبش‌های مختلف ملی یا مذهبی، اشغال شدن قسمتی از ایران توسط بیگانگان، یاغی‌گری‌ها یا سرکشی‌ها، خودمختاری‌ها و بالاخره انقلاب‌ها، تشکیلات اداری منطقه مربوط به علت قطع ارتباط با اداره مربوط در مرکز، مجبور به ایجاد تشکیلات جدید با مسئولی محلی و مستقل از مرکز می‌شدند، مثل قیام ستارخان یا خیابانی. حتی در برخی از این جریان‌ها به جای مسئول، از رئیس یا وزیر و تشکیلات دولتی مستقل از مرکز استفاده می‌شد، مشابه تشکیلات قیام و جمهوری جنگل و یا تشکیلات فرقه دموکرات آذربایجان و ...

در بین این تشکیلات دولتی خودمختار، تشکیلات و اداره پست خود دارای داستان جداگانه و جالب‌تری بود. چون این اداره در همان زمان مجبور به داشتن ارتباط دائم با ایالت‌ها و استان‌های دیگر و پایتخت بود، در حالی که تشکیلات مرکزی در پایتخت معمولاً وجود آن را فاقد وجهت قانونی می‌دانست و از تأیید آن خودداری می‌کرد.

موضوع این نوشته نیز بررسی تشکیلات پستی مانند اداره، افراد مسئول و فعالیت‌های پستی همچون انتشار تمبر مخصوص در جریان پیدایش جنبش انقلابی ستارخان در زمان محمدعلی شاه و دوره استبداد صغیر است.

ستارخانلیق^۱

در اواخر سلطنت مظفرالدین شاه به دنبال درگیری‌هایی که از اوایل سال ۱۳۲۳ هـ. ق به اوج خود رسیده بود، علمای تهران به عنوان اعتراض، به قم مهاجرت نمودند و عده‌ای از رجال و مردم مخالف نیز در سفارت انگلیس متحصن شدند تا بالاخره شاه را مجبور نمودند به خواسته‌هایشان تن داده و با اعطای مشروطیت موافقت نماید.

این موافقت به صورت فرمانی در روز چهاردهم جمادی الثانی ۱۳۲۴ هـ. ق برابر با ۱۴ مرداد ۱۲۸۵ شمسی از طرف مظفرالدین شاه صادر شد و به دنبال آن در روز ۲۷ جمادی الثانی مجلسی مرکب از علماء، رجال و شاهزادگان تشکیل و نظام‌نامه مجلس تدوین گردید و به دنبال آن در ۲۳ رجب انتخابات انجام شد و در ۱۸ شعبان برابر با ۱۴ مهر همان سال مجلس افتتاح و بعد از تهیه و تصویب نظام‌نامه انتخابات به تدوین قانون اساسی و قانون انجمن‌های ایالتی مشغول گردید، ولی با مرگ زود هنگام مظفرالدین شاه در ۲۴ ذی‌القعدة ۱۳۲۴ هـ. ق/ ۱۸ دی‌ماه ۱۲۸۵ شمسی و جانشینی محمدعلی میرزا ولیعهد در ۴ ذی‌الحجه/ ۲۸ دی‌ماه همان سال به جای وی، جریان کارهای مجلس و مشروطه متوقف گردید.

محمدعلی شاه به علت مخالفتی که از روزهای اول زمامداری خود با مشروطه‌خواهان و برقراری مجلس داشت، تصمیم گرفته بود که با انحلال مجلس این مانع را از سر راه حکومت خود بردارد، چنانکه در مجلس تاجگذاری خود از دعوت نمایندگان مجلس خودداری کرد و به این ترتیب عدم رضایت خود را از حکومت مشروطه نشان داد. شاهزادگان و مستبدان درباری و رجال طرفدار محمدعلی شاه نیز همراه با تأیید و موافقت بعضی علمای طرفدار مشروعه، تشکیل جبهه واحدی داده، به مقابله با آزادی‌خواهان و موافقان مشروطه پرداختند. این مخالفت‌ها به تدریج شدت پیدا کرد و به دنبال ترور میرزا علی اصغر خان اتابک در ۲۲ رجب ۱۳۲۵ هـ. ق و سوء قصد به محمدعلی شاه در ۲۵ محرم ۱۳۲۶ هـ. ق، شاه دستور بستن مجلس و توقیف آزادی‌خواهان و وکلای مجلس را صادر کرد.

به دنبال صدور این فرمان، قزاق‌های دولتی به فرماندهی لیاخوف روسی در تاریخ ۲۳ جمادی الاول ۱۳۲۶ هـ. ق/ سه‌شنبه ۲ تیرماه ۱۲۸۷ هـ. ش، به مجلس حمله کرده، آن را به توپ بستند و تعدادی از نمایندگان مجلس و آزادی‌خواهان را دستگیر و به باغشاه منتقل و در آنجا آنان را اعدام

۱ از سالهای گذشته اتفاقات مهم برای مردم عامی مبدأ تاریخ بود و رسم چنین بود که وقتی به شرح خاطرات گذشته و حوادث قبلی زندگی خود می‌پرداختند، برای روشن نمودن زمان واقعه، سال مبدأ معروفی را که همزمان با خاطره یا حادثه مورد اشاره آنها بود، ذکر می‌کردند. این رسم کم و بیش، در حال حاضر نیز بین مردم جاری است. در تهران سال‌هایی که به عنوان مبدأ به کار برده می‌شد، شامل سال ویاپی، سال قحطی، سال دم پختگی یا سال جنگی و غیره بودند. این رسم در سایر نقاط ایران از جمله آذربایجان نیز مرسوم بود، مثل: اوج توژمنلیک (سال قحطی و گرسنگی که نان و گندم یک من سه تومان شد)، بیش توژمنلیک (سال گرانی که یک من نان پنج تومان بود)، ستارخانلیق (سال قیام ستارخان)، شیخ محمدلیک (سال قیام خیابانی)، و بالاخره ژاندارمالیق (سال قیام لاهوتی).

کردند. پس از این واقعه، محمدعلی شاه با تعطیل کردن و برچیدن انجمن‌ها و توقیف روزنامه‌ها، حکومتی خودکامه را شروع کرد که بعدها به دوره «استبداد صغیر» موسوم گردید. به دنبال اقدامات ضدمشروطه محمدعلی شاه که با مقاومت و مخالفت مردم تهران همراه بود، اولین شهری که همگام با تهران، شاید هم زودتر به اقدامات شاه معترض گردید، تبریز در آذربایجان بود.

اغتشاش در تبریز از روز بیستم ذی‌الحجه ۱۳۲۴ هـ. ق با بستن بازارها آغاز گردید. علت آن نیز فعالیت‌های انجمنی بود به نام «انجمن اسلامی» که توسط مستبدان و علمای مخالف مشروطه و مأموران دولتی و خان‌های طرفدار محمدعلی شاه درست شده بود و همراه با تبلیغات وسیع به نفع محمدعلی شاه، به مقابله با مشروطه‌خواهان برخاسته بودند. به همین دلیل بود که مخبرالسلطنه والی آذربایجان از سمت خود استعفا داد، به اروپا رفت و از تاریخ ۲۶ جمادی الاول ۱۳۲۶ هـ. ق عین الدوله به سمت فرماندهی کل و والی آذربایجان انتخاب و به منطقه اعزام شد.

به تدریج با بالا گرفتن درگیری‌ها که تبدیل به کشتار مردم و غارت اموال آن‌ها شده بود، آزادی‌خواهان با کمک وکلای خود و مشروطه‌خواهان به سرکردگی ستارخان^۱ و باقرخان^۲ که انجمن حقیقت را تشکیل داده بودند، به مقابله با مستبدان و انجمن اسلامی و عین الدوله والی جدید آذربایجان و خان‌های محلی مثل رحیم خان چلبیانلو، شجاع نظام مرندی و صمدخان شجاع‌الدوله مراغه‌ای برخاستند.

یکی از بهانه‌های شروع مخالفت مردم آذربایجان، تعدی و سوء استفاده‌های مالی رئیس گمرک و پست آذربایجان، مسیو لاورس بلژیکی^۳ بود که وکلای آذربایجان ضمن ارایه خواست‌های مردم مثل استقرار مشروطه واقعی، تشکیل مجلس، تشکیل انجمن‌های ایالتی و غیره، عزل و اخراج وی از آذربایجان را نیز از دولت خواستند.

۱ ستارخان (سردار ملی) فرزند حاج حسن قراجه‌داغی، از مردم ارسباران بود که در محله امیرخیز تبریز می‌زیست. وی مردی عامی و از جوانمردان تبریز و کارش خرید و فروش اسب بود. از نظر عقیدتی پیرو فرقه شیخیه بود و به میرزا علی آقا تقه الاسلام ارادتی ویژه داشت. وی که در کار انقلاب مشروطه پرشور و نستوه بود، پس از پیروزی انقلاب به تهران آمد و چندی در پارک اتابک (محل فعلی سفارت روسیه) به سر برد و در همان‌جا بود که بر سر خلع سلاح بین او و یارانش با نیروهای دولتی ناسازگاری افتاد و میان آن‌ها جنگی در گرفت و پای ستارخان زخمی و سرانجام تسلیم شد. ستارخان در آبان ماه ۱۲۹۳ شمسی در تهران درگذشت و در باغ طوطی (شهرری) به خاک سپرده شد. (برگرفته از کتاب نازنجی، جلد اول، ص ۲۴۹).

۲ باقرخان (سالار ملی) از اهالی تبریز و شغلش بنایی بود. وی از جوانمردان محله خیابان و مدتی هم کدخدای محله مزبور بود. زمانی نیز جزو فرارش‌های مظفرالدین میرزا ولیعهد بود. در قیام تبریز همکار و همراه نزدیک ستارخان بود. در جریان مهاجرت ملیون از تهران به کرمانشاه نیز جزو مهاجران بود. در اواخر سال ۱۳۳۵ هـ. ق در نزدیکی قصرشیرین وی و یارانش توسط عدای از کردها که طمع در اموال ایشان کرده بودند، سر بریده شدند.

۳ لاورس (Lavers) بلژیکی در فوریه ۱۹۰۰ میلادی به ایران آمد و به استخدام دولت درآمد و در وزارت گمرک و پست به عنوان منشی مسیو نوز مشغول به کار شد. چندی بعد به علت درگیری با نوز به آذربایجان منتقل گردید و ریاست گمرک و پست تبریز را بر عهده گرفت، ولی در جریان انقلاب تبریز از آذربایجان اخراج گردید و بالاخره در سال ۱۹۰۷ میلادی (پانزدهم آوریل) ایران را ترک گفت.

به دنبال اعتصابات کارمندان پست و گمرک که منجر به تعطیلی ادارات مربوطه گردید، سرانجام با مذاکراتی که بین انجمن حقیقت و کارمندان اعتصابی انجام شد، کارمندان موافقت کردند بعد از اخراج «لاورس» به سر کار خود برگردند و تا فرستادن رئیس جدید پست و گمرک از تهران، مشیرالممالک^۱ که قبلاً نیز مسئولیت اداره پست آذربایجان را بر عهده داشت، به اداره امور پست و گمرک آذربایجان بپردازد.

با پیش آمدن وقایع روز ۲۳ جمادی الاول ۱۳۲۶ هـ. ق. (به توپ بستن مجلس و آغاز دوره استبداد صغیر) که خبر آن به سرعت به تبریز رسید، درگیری‌های دو گروه شدت گرفت و عین الدوله و خان‌های آذربایجان که از تهران دستور می‌گرفتند، مجبور به شدت عمل شدند. به همین دلیل ستارخان نیز که در آن موقع در باسمنج بود، به محض شنیدن اخبار تبریز، دوباره به مجاهدان و مشروطه‌خواهان پیوست و به مقابله با مخالفان مشروطه برخاست.

نیروهای دولتی و مستبدان بعد از محاصره تبریز به کمک افراد تحت فرماندهی خان‌ها به نبردهای خیابانی و محله به محله با انقلابیون و آزادی‌خواهان پرداختند و به تدریج شهر تبریز به دو منطقه جدا از هم که هر کدام تحت نظارت یکی از گروه‌های اسلامی و حقیقت بود، درآمد.

از روز ۲۹ جمادی الثانی به دنبال تصمیم تهران، تمام تلگرافخانه‌های ولایات از جمله شهرهای ایالت آذربایجان و در رأس آن‌ها، تبریز، بسته و تحت نظارت دولت قرار گرفت و با استقرار مأمور در هر یک از پستخانه‌های شهرها به تفتیش و سانسور نوشته‌ها و مراسلات مردم پرداختند و طبق دستوری که به آنان داده شده بود، غیر از امور تجاری و اقتصادی، بقیه مراسلات و مکاتبات ضبط می‌شد. به همین جهت در تاریخ ۲۴ رجب، هیأتی از طرف انجمن حقیقت نزد عین الدوله رفته، ضمن ارایه خواست‌های مردم، درخواست بازگشایی پستخانه‌ها و تلگرافخانه‌های آذربایجان را می‌نماید، ولی بدون نتیجه به تبریز مراجعت می‌کند.

ستارخان و باقرخان به یاری مجاهدان اعزامی از قفقاز که حیدرخان عمواغلی نیز جزو آنان بود، با تهییج و سازماندهی مردم به نبردی بی‌امان با قوای دولتی و خان‌ها پرداخته، توانستند دلیرانه در مقابل آنان و محاصره‌شان مقاومت نمایند.

در منطقه تحت نظارت مجاهدان، انجمن حقیقت برای تنظیم امور مالی و حساب دخل و خرج مجاهدان، کمیته‌ای مرکب از نمایندگان هر محله و دوازده نفر از تجار تشکیل داد که بعدها به انجمن غیبی معروف شد. این کمیته برای گرفتن کمک مالی از ثروتمندان فرم‌هایی درست کرد که با مهر ستارخان و باقرخان مهور شده بود و با ارسال آن‌ها برای متمولان که حالت اختطاریه نیز داشت، از کمک‌های مالی ارسالی‌شان برای تأمین مخارج مجاهدان استفاده می‌کرد.

پیشنهاد این برنامه و تهیه فرم‌های آن توسط مجاهدان قفقاز انجام شد و به طور کلی مجاهدان قفقاز که تعداد آنان بنا به برآوردهایی که کرده‌اند، به حدود یکصد و پنجاه نفر می‌رسید، بیشتر نقش

^۱ مشیرالممالک از رجال خوش‌نام آذربایجان بود که قبل از آمدن لاورس ریاست گمرک و پست تبریز را داشت. با آمدن لاورس، وی کنار گذاشته شد، ولی با اخراج لاورس از تبریز دوباره بنا به درخواست انقلابیون، ریاست گمرک و پست آذربایجان به وی محول شد.

آموزش‌دهنده و هماهنگ‌کننده و برنامه‌ریز را داشتند و بعدها نیز با پیروز شدن مجاهدان، تشکیلات دولتی موجود و ادارات تبریز توسط آنان بازسازی و راه‌اندازی شد.

از کارهای دیگر که به انقلابیون قفقاز نسبت می‌دهند، تهیهٔ اوراق تبلیغاتی، تراکت‌ها و اعلامیه‌های سازمان‌های انقلابی خطاب به مردم ایران بود که در ماوراء قفقاز به چاپ می‌رسید و در آذربایجان و سایر نقاط ایران پخش می‌شد.

در زمینهٔ همین فعالیت‌های مطبوعاتی بود که فرم‌هایی برای ادارات مختلف تبریز طرح‌ریزی و چاپ شد که در مکاتبات اداری از آن‌ها استفاده می‌گردید. در بالای این فرم، جملهٔ «ایالت جلیلهٔ آذربایجان» چاپ شده بود.

از اقدامات دیگر که به قفقازی‌ها نسبت می‌دهند، این بود که آنان برای تهییج مردم از اواسط شهریور (۲۲ شعبان) «کارت پستال»هایی با تصویر ستارخان چاپ کرده، در شهر به فروش می‌رسانیدند و از این راه نیز کمک به بودجهٔ انقلابیون می‌کردند. در زیر عکس کارت پستال مزبور، جملهٔ «قهرمان تبریزی، مبارز راه مشروطه و مدافع شرف و حیثیت ملت ایران» درج شده بود.

بالاخره وظیفه‌ای دیگر که بر عهدهٔ انقلابیون و مجاهدان قفقازی در تبریز بود، تهیهٔ اسلحه، از راه وارد کردن آن از منطقهٔ قفقاز به آذربایجان و همچنین تعلیم دادن دسته‌های فدایی در استفاده از این سلاح‌ها، ایجاد کارگاه بمب و نارنجک‌سازی و سرانجام شرکت مستقیم در جنگ با مستبدان و دولتی‌ها را می‌توان نام برد.

سرانجام به دنبال جنگ‌هایی دلیرانه و حماسی که از حوصلهٔ این بحث خارج است، مجاهدان و مشروطه‌خواهان در تاریخ ۱۷ رمضان ۱۳۲۶ هـ. ق. / ۲۱ مهرماه ۱۲۸۷ شمسی / ۱۳ اکتبر ۱۹۰۸ موفق شدند قوای دولتی و طرفداران محمدعلی شاه را شکست دهند، آنان را از شهر بیرون و تار و مار نمایند و خود به طور مستقیم زمام ادارهٔ امور شهر تبریز را بر عهده بگیرند. مخبرالسلطنه هدایت در کتاب «گزارش ایران» اوضاع آن روزهای تبریز را این طور تصویر می‌کند: «پسر رحیم خان و شجاع نظام که بر تبریز غالب شدند، دست به چپاول و تعدی گذاردند. مردم حال خودشان را در صلح و جنگ یکسان دیده در ثانی دست به اسلحه یازیدند و هر روز از قفقاز به ایشان مدد می‌رسید و کار به جنگ کشید. ستارخان پهلوان میدان بود و الحق انصاف توان داد که داد مردانگی و تهور بداد. عنوان اعادهٔ مشروطیت بود... انجمن اسلامیه بر هم خورد. شهر به دست مجاهدان افتاد. اهالی، انجمن ایالتی دایر کردند و مطیع آن انجمن شدند.»^۱

به دنبال پیروزی مجاهدان در ۱۷ رمضان ۱۳۲۶ هـ. ق. و فرار اعضای انجمن اسلامی و متلاشی شدن تشکیلات آن، شهر به دست یاران ستارخان افتاد و بلافاصله سران انقلاب با همفکری مجاهدان قفقازی شروع به اصلاحات، بازگشایی و بازسازی ادارات تبریز مثل بلدیه (شهرداری)، نظمی (شهرداری)، عدلیه (دادگستری)، معارف و ادارهٔ پست و تلگراف کردند و از اقداماتی دیگر که در جهت

رفاه مردم انجام دادند، تهیه مقدمات برای ایجاد یک بیمارستان مجهز بود. در رأس هر یک از این تشکیلات نیز یکی از مجاهدان و فداییان را قرار دادند. از همین زمان بود که مستبدان و عوامل دولتی و سفارتخانه‌های روس و انگلیس برای بدنام کردن انقلابیون عنوان جدایی طلب به آنان دادند.

در کتاب نارنجی، گزارش ارسالی سفارت روسیه مورخه ۲۴ رمضان / ۲۷ مهرماه به دولت روسیه حوادث فوق را به این شرح منعکس کرده است: «انجمن محل سرگرم تشکیل نیروی پلیس مرکب از ۴۰۰ تن، قشون سوار مرکب از ۵۰۰ تن و میلیشیایی پیاده مرکب از ۱۰۰۰ تن می‌باشد که تحت فرمان ستار و باقر بوده و مخارجشان از محل کمک‌های مردم تأمین می‌شود. در شهر شایع شده است که تبریز شهر آزادی اعلام شده و دارای گمرکات، تلگراف و پست مستقلی می‌باشد.»^۱

بعد از این که مجاهدان در ۱۷ رمضان ۱۳۲۶ هـ. ق. / ۲۱ مهر ۱۲۸۷ / ۱۳ اکتبر ۱۹۰۸ موفق به تسخیر تبریز و کنترل شهر و بازگشایی ادارات دولتی شدند، در اداره پست نیز تغییراتی به وجود آوردند، به این صورت که کلیه تمبرهای موجود با تصویر محمدعلی شاه را که در انبار پست موجود بود، از رده خارج اعلام نموده و اجازه مصرف آن‌ها را فقط تا رسیدن تمبرهای سفارش داده شده توسط انقلابیون مجاز دانستند.

مشخصات تمبرهای ستارخان: این تمبرها که توسط مجاهدان گرجی و قفقازی طرح‌ریزی و تهیه شده و به تصویب سران انقلاب و انجمن تبریز رسیده بود، شامل چهار قطعه تمبر به ارزش‌های پنجاه دینار (یک شاهی)، صد دینار (دو شاهی)، دویست دینار (چهارشاهی) و بالاخره پانصد دینار (ده‌شاهی) بود.

طرح زمینه هر چهار تمبر یک جور و نشان‌دهنده پرچم سه‌رنگ ایران بود. (ترتیب رنگ از بالا به پایین: سبز، سفید و قرمز بود).

اندازه کادر تمبر $24 \text{ mm} \times 36 \text{ mm}$ و عرض حاشیه سفید تمبرها نامنظم و از صفر تا ۱۰ میلی‌متر است. کاغذ تمبرها کلفت و به رنگ نخودی است و در بعضی تمبرها نقش کاغذ «فیلیگران» که مربوط به مارک کاغذ است، نیز وجود دارد.

دندان تمبرها ۱۱/۵ و در بعضی نمونه‌ها یک یا دو طرف بی‌دندانه است. چسب تمبرها نیز به رنگ زرد روشن است.

بعد از اینکه تمبرها تهیه و به انبار پست تحویل داده شد، به علت تحولاتی که بر اثر ورود سپاه روسیه به شهر و پنهان شدن فداییان و مجاهدان به وجود آمد، فرصت استفاده از آن‌ها در مکاتبات پیش نیامد و به همان صورت در انبار پست شهر تبریز باقی ماند.

به دنبال تسخیر شهر تبریز و همزمان با بازگشایی ادارات، در جلسات انجمن تصمیم به آزادسازی سایر شهرهای آذربایجان گرفته شد و اولین شهری که مورد نظر انقلابیون قرار گرفت، شهر مرند بود که شجاع نظام و فرزندانش آنجا را تحت اختیار و سلطه خود داشتند.

پیشهاد حیدر عمواغلی مورد تصویب قرار گرفت و آنان یک بسته پستی حاوی بمب را که در ظاهر شامل نامه و نمونه‌هایی از یک کالا از طرف یکی از همکاران شجاع نظام بود، برای وی ارسال

کردند. با باز کردن بسته، بمب منفجر شد و شجاع نظام و یکی از فرزنداناش (شجاع لشکر) و چند نفر دیگر از اطرافیان در دم کشته شدند.

به دنبال این اقدام، با حمله فداییان و مجاهدان، مرند تسخیر و راه جلفا- تبریز باز شد و در جلفا اداره پست دوباره تشکیل گردید و برای ارباب‌های پستی که در رفت و آمد بودند، مالیات عبور و مرور وضع گردید.

بعد از مرند، به تدریج شهرهای ارونق و انزاب، جلفا، زنوز، سلماس، خوی، مراغه، علمدار و حتی ساوجبلاغ مکری (مهاباد) طی هشت ماه تا اوایل ربیع الثانی سال ۱۳۲۷ هجری قمری، تحت کنترل و اطاعت و فرمان ستارخان و یاران وی درآمد و انجمن برای اداره امور هر یک از شهرهای تسخیرشده نیز یکی از انقلابیون را تعیین کرد. در همین زمان دولت روسیه به دنبال بهانه‌ای برای دخالت در منطقه و سرکوبی مجاهدان می‌گشت و این بهانه را توسط عوامل نفوذی خود با شایع کردن این مطلب در بین عوام، مبنی بر قصد آینده انجمن تبریز بر اعلام هر چه زودتر استقلال آذربایجان به دست آورد و سپاه خود را در سوم ربیع الثانی ۱۳۲۷ هـ. ق. به بهانه حفظ جان اتباع خارجی و مردم تبریز، وارد آذربایجان کرده و به سرعت تبریز را اشغال کرد و اعضای انجمن را مورد تعقیب قرار داد، بعد از دستگیری تعدادی از آنان اقدام به آزار و شکنجه آنان کرده، شماری از سران انجمن و انقلابیون را نیز اعدام کرد. به دنبال جریان قیام تبریز و رسیدن اخبار آن به سایر شهرهای ایران، صدای اعتراض و مخالفت مردم از گوشه و کنار در ایالات مختلف مثل فارس، اصفهان، گیلان و ... بلند شده، به تدریج گسترش یافت، به طوری که در چهاردهم ربیع الثانی ۱۳۲۷ هـ. ق. محمدعلی شاه مجبور شد طی دستخطی که به همه ولایات نیز مخابره شد، موافقت مجدد خود را با برقراری نظام مشروطه و انجام یافتن انتخابات مجلس در اولین فرصت اعلام و در بیستم ربیع الثانی نیز عفو عمومی بدهد، ولی انقلابیون به این اقدام شاه اهمیت نداد، به طور جمعی از ایالت‌های مختلف به تهران حرکت کرده، بعد از فتح شهرهای سر راه در تاریخ ۱۳ ژوئیه ۱۹۰۹ / ۲۴ جمادی الاخر ۱۳۲۷ به تهران رسیدند و کنترل پایتخت را در دست گرفتند و بعد از سه روز در ۲۷ جمادی الثانی / ۲۴ تیرماه / ۱۶ ژوئیه ۱۹۰۹، محمدعلی شاه همراه با خانواده خود به سفارت روسیه در زرگنده پناهنده شد.

سران ملیون فاتح تهران نیز به دنبال تشکیل مجلسی به نام «مجلس عالی فوق‌العاده» محمدعلی شاه را از سلطنت خلع کرده، فرزند دوازده ساله او احمد میرزای ولیعهد را به پادشاهی ایران انتخاب کردند و بدین ترتیب دوره یک سال و بیست و دو روزه استبداد صغیر پایان یافت.

تمبر خوی

در قیام ستارخان در سال ۱۳۲۶ هـ. ق. بعد از این که تبریز فتح شد، سایر ولایات آذربایجان نیز یکی پس از دیگری به دست انقلابیون افتاد.

بعد از فتح مرند انقلابیون به سرکردگی حیدرخان عمواغلی روانه خوی شدند و شهر در تاریخ ۲۶ ذی‌القعدة ۱۳۲۶ هـ. ق. تقریباً بدون خونریزی فتح شد. حیدرخان وارد شهر شده، به اهالی تأمین داد و به سرعت بازار و مغازه‌ها باز و وضع شهر عادی گردید.

حیدرخان بلافاصله ضمن برقراری امنیت و آسایش، ادارات شهر مثل عدلیه، نظمیه و مالیه را دایر نمود و برای اداره شهر نیز شورایی به نام انجمن خوی تشکیل داد و به دنبال آن به انجام دادن کارهای

عمرانی و فرهنگی پرداخت. از جمله دبستانی تأسیس نمود و روزنامه‌ای نیز به نام «مکافات» منتشر کرد.

بعد از مدتی انجمن ایالتی آذربایجان، امیر حشمت نیساری را به حکومت خوی فرستاد و عمواغلی از آن به بعد تا اواخر محرم در خوی بود و به تجهیز و سامان دادن سپاه آنجا ادامه داد. حیدر خان در زمان اقامت در خوی به علت قحطی و گرانی که نتیجه حوادث آن روزهای آذربایجان بود، به مبارزه‌ای سخت با محترمان برخاست و به داد گرسنگان رسید. به همین جهت، در آن زمان بین مردم خوی محبوبیتی زیاد به دست آورد و مردم یاد وی را در تصنیفی جاودان کردند:

عمواغلو گله خویا،

خویلولارا قرار قویا،

یتیملر قارنی دویا،

یاشاسین گؤزل عمواغلو!

(عمواغلی به خوی بیاید/ تا به خویی‌ها قرار و قاعده بگذارد/ شکم یتیم‌ها سیر شود/ زنده باد عمواغلی محبوب!).

عمواغلو مینیب فایتونا،

تومار وئریب اوژ آتینا،

چورک یتیب یوز آتینا،

یاشاسین گؤزل عمواغلو!

(عمواغلی سوار درشکه شده است/ اسب خود را تیمار داده است/ قیمت نان زیر صد دینار نزول کرده/ زنده باد عمواغلی محبوب!).

راستا بازارلار راستاسی،

گلیر موجهید دسته‌سی،

عمواغلودور سرکرده‌سی،

یاشاسین گؤزل عمواغلو!

(راسته راسته بازارها/ می‌آید دسته مجاهد‌ها/ عمواغلی سرکرده آن‌هاست/ زنده باد عمواغلی محبوب!).

باقال بازارا چیراق قویدو،

کاسیب باخیب قارنی دویدو،

هر بیر ایشه قانون قویدو،

یاشاسین گؤزل عمواغلو!

(بقال چراغ بازار را روشن کرد/ فقیر نگاه کرد و سیر شد/ برای هر کاری قانونی گذاشت/ زنده باد عمواغلی محبوب!).

تمبرهای خوی که به عنوان خیریه چاپ و در پست مصرف شده، شاید یادگاری از این تشکیلات است که توسط عمواغلی پایه‌ریزی شد.

شعر

واقیف صمد اوغلودان بیر نئچه شعر

واقیف صمد اوغلو ۱۹۳۹- جو ایلده باکیدا
صمد وۇرغونون عایله سینده دۇنیایا گل میشدیر.
حال- حاضیردا او، آذربایجان میکی مجلسی نین
اوروپا پارلامنتلر آراسی آسامبلیاسیندا آذربایجان
نۆماینده هئیأتی نین عۆضودور. واقیف صمد
اوغلو مشهور «بئددی اوغول ایسترم» فیلمی نین
سناریوسو و بیر چۆخ شعر کیتابلاری نین
مؤلفیدیر. بۆیوک قارداشی مشهور یازیچی
یوسف صمد اوغلو (۱۹۳۵-۱۹۹۸)
«آذربایجان» ژورنالی نین رداکتورو و میکی
مجلسین نۆماینده سی اولموش و آذربایجان
یازیچیلار ایتیفاقی نین کاتبی و وظیفه سینده
چالیشمیشدیر. اونون «قتل گۆنو» اثری دۇنیانین
بیر چۆخ دیل لرینه ترجمه اندیلرک مؤختلیف
اۆلکه لرده نشر اولونموشدور. باجیسی آی بنیز
خانیم وکیلوا صمد وۇرغون ائو مۇزه سینده
چالیشیر و «آذربایجان امکدار مدنیت خادیمی»
آدینا لایق گۆرولموشدور. عۆمومیتله صمد
وۇرغونون اوزو و اوغوللاری مؤختلیف
دۆررلرده آذربایجان پارلامنتی نین نۆماینده سی
اولموشدور.

- ابراهیم رفر

اوتوروب یئر اۆزونون قاپیسیندا،
کاروانیمی گۆزله دیم،
کاروانیمین یولوندا،
کسیلیدی مشه لریم،
یۆخ اولدو.
بۆلودلاریم گۆز لریمین قاباغیندا،
مین شکیل آلدی،
قۇروماغا باشلادی دنیزیم،
تۇرپاغیمدا،
بیر یاندان اتولر تیکیلدی،
بیر یاندان سۆکولدو.
پرده آسدیلار،
گۆندوزومون قاباغیندا،

كاروانىمدان بىر جە گىجەم،
ساغ- سالامات گىلدى- چىنخىدى،
يانىما.
ايتىر مەيىم دئىە گىجەمى دە،
اۋزومو گىجەمە باغلادىم،
گۆنلر يىمىن قاندا لىيلا...

رن گىلنىب تۇزلا،
پىنجەرە نىن شۆشەسى،
كىمىسە آدىنى يازىب شۆشە دە،
بار ماغىيلا تۇزۇ يارا- يارا.
كىمىسە تۇز اىچىندە والس اۋىنايىب،
بارماق اۋستە، اۋزا- بۇزا،
اينسان وار، تۇز وار، نىلە مەك؟
سېلىنە جەك كىرلى اسكىيلە،
پىنجەرە يە پايىشان تۇز،
اينسان آدى،
بىر دە تۇز اۋستە والس...
آخى،
پىنجەرە تىمىز اۋلما لىدىر،
آخى،
«دۆنيا بىر پىنجەرە دىر،
ھەر گىلن باخىب گىلەر...».

كۆلكلى پايىز گۆنۈندە،
آتىلمىش باغ اتۇرى نىن قايىسى نەك،
آچىلىر- اۋرتولۇر اۋر گىم.
بار ماغىيلا،
گۆنلر يىمىن پىرۇفېلىنى چەكىرەم،
دۆنيا پىنجەرەسى نىن،
تۇز باسمىش شۆشەسىندە.

آى آلا،

ھىچ اۋلما سا،

باشىمى سىغاللا

ياغىش بۆتون مريدان^۱ بۇيو،
ايسلا دىر وىترىنلر،
داغىتماق، يۇيۇب- آپارماق اىستە بىر،
بىر دىقەلەك كۆچەلر يىمىزى، اتۇلر يىمىزى،
شەرلر يىمىزى.

ياغىش كىمەسە ساتىر بىزى،
آبىر بىر- بىر يىمىزدن.

پىنجەرە قارشىسىندا دىر يىلر يىمىزدن اۋزاق،
اۋلۇر يىمىزدن سە

اۋزاق اۋلماق اىستە دىگىمىز آندا،
سكىدن- سكىيە قاچان اينسانلار،
اتشىد يىرەك يىنە.

معناسىز، ايسلانمىش
اسكى پارچالار ينا چىتور يىلەر،
كۆچە بۇيو اسىلمىش بايراقلار.
ياغىشسا ياغىر،
ياغىشسا نە وار...

اىلدىر يىم چاخىر،
ايشىقلانير بىر آنلىق
بۆتون دۆنيا مۇز ئىلر يىندەكى
باتاليا صىحنەلر.

معناسىز اۋلۇر اۋزگە دىلپىندە اۋخونان
دۇعالار يىن اۋمىدى،
مىنارەلر يىن ھۆندورلوگو،
كانستىتوسىيانىن بىش- اۋن مادەسى،
سئو يىملى قادىن اىيى.

گر كسىز اۋلۇر اتالار سۇزۇ،
ايندىكى ياغىشىن اۋزۇ،
كۆچەلردن گىلن نەم و تەپ تىزە ھاوا.
بۆتون مريدان بۇيو ايسلانير وىترىنلر...
ايسلانير دىنيز، كۆچەلر، سىسلر، بىز.
بىر گۆن ياشاماغا دا قۇيما باجاق بىزى
تەجرۇبە يىمىز...

مۆقدّس آرزولو

دوكتور حسين دۆزگون

سن منيم شعريمين رۇخونا دۇندون،

مۆقدّس آرزولو تېرىزيم منيم!

سېلىنمىر كۆنلۈمدن قهرمان آدين،

مۆقدّس آرزولو تېرىزيم منيم!

عشقىنى آلمىشام اۆرگيمه بيل،

من كى يانيندايام، گۆزلىرىنى سېل،

دانىش بېر، هاردا بس دادلى - دۆزلۈ ديل،

مۆقدّس آرزولو تېرىزيم منيم!

من سنده تاپمىشام بابك عىنادين،

باھار گۆنلىرىن قۇخوسون - دادين،

چېخماز خاھىرمدن ھىچ زامان آدين،

مۆقدّس آرزولو تېرىزيم منيم!

انى منيم حياتيم، بۆيۈك آمالىم،

عشقىم، ايغىنخاريم، جاھ و جلاليم،

سندن آيريلمازدير فيكريم - خيالىم،

مۆقدّس آرزولو تېرىزيم منيم!

شاعيريم

حسن مجيدزاده (ساوالان)

شاعيريم، گل سۆز آچ، شعردن دانىش،

قۇي عۇمور بىزنسېن، صفالى اولسون،

ياراشماز بېزىلرە دۇرغو - دايانىش،

قۇي كۆنۈل آچىلسېن، سما دۇرولسون.

شعرلە سۆزلىرى سن يازا - يازا،

قۇجامان حېستلر يىنە جان تاپير،

دۇيغودان آيرىلىر، قۇنور كاغىدا،

دانىشىر، دېرچلىر، دۇروب آت چاپير.

ھر شعير يارانير، معنالار داشير،

اۆز ائلىندىن گىتىر باشقا ائلە دە،

شعريت اۆجالير، ذىروھلر آشير،

يۆنگۈل قانادلا باش وۇرور گۆلە دە.

دۇلاشىر ھريانى، اۆز تۆتۈر گۆيە،

ھۆنر اولور، ھۆنر قانان آختارير،

گىتىر عارىقلر قاپىسىن دۆيە،

اۆلدوزلاردان كىچىر، سمالر يارير.

شاعيريم، حياتدان حيات آلپيسان،

بۇرجلوسان، دېرىلىك وئره سن گرگا!

اۆلمكلە بۇرجونو اۆدەمە آسان،

ياز كى قۇي اۆجالسىن سۆز، خيال، امك.

ھامى گۆزلىگى شعرينە چاغير،

اينچىلر تىك ساپا دۆزمە كى، دولسون،

اسير يۇخ، قۇرتولوش سىسىلە باغير،

شعر دۆز، دۇرنا تىك قۇي قاتار اولسون.

گۆزلىك آختارېب، گۆزل آراسان،

دۇغما ائلىنە باخ، گۆر نىچە بۇلدو،

تېرىز، ۱۳۴۷

ايسته سن ائلىنى تانيتدیراسان،
بۇ ايش نه مۆقتەس، نه ياخشى يۆلدو.

جواد هيئت

گۆركملى جراح، «وارلىق» ژورنالى نين باش
رداكتورو جواد هيئت
اغالار ميرزه*

نشچه مينه يىنى فۆرصت،
جواد هيئت...

بۇ دۆنيانى چۆخ دۆلاشدى،
چۆخ دۆلاشدى، چۆخ يۆل آچدى،
بۇ دۆنيادا چۆخ طبيب وار،
جمعى طبيبلره باشدى،
آذربايجان آدلى حثيرت،
جواد هيئت...

جواد هيئت!

يارالارى ياران ايشيق،
بلالارى يازان عاشيق،
گۆرن كيمي تانيميشيق،
باخيشلاردا دوغان حثيرت،
جواد هيئت...

غزل

محمد رضا ملك پور (ناظر شرفخانه‌ای)

قانلى كيرپيكلريمى ائيله ميشم شانە گۆزل،
گل وۆروم شانە او گيسوى- پريشانە گۆزل.
سۆپوروب جان اتويمى سيلميشم اتى مۆتيس- جان
گل كى قۇرياندى جانيم سن كيمي جانانه گۆزل.
گل قدم قويمى گۆزومه، چۆنكى سنين خاطيرينه،
بزنيب قيرمیزی مرجانلا بۇ كاشانه گۆزل.
سئومه سن گۆزلىرىمى، خلوت- سینه مله اوتور،
بۇ عيمارتده نه ياد وار، نه ده بيگانه گۆزل.
مين كره ياندى پریم شوق- ووصاليندا سنين،
سن كيمي شمع هانى، من كيمي پروانه گۆزل؟
ايتنيظارين ائله دى ناظر- بيچاره نى زار،
كل، داها يۆخ دۆزوموم مۇحنت- هيجرانه گۆزل.

گاه ايراندا، گاه تۇرانددا،
آدى داستان بۇ جاھاندا،
ايمداد دئييب چاغيراندا،
حاتم سخالى محبت،
جواد هيئت...

چۆخ ائللرين قوناغيدير،
چۆخ آللرين چيراغيدير،
گۆننى- قۇزنى گۆيلرينده،
آذربايجان بايراغيدير
جواد هيئت...

بيچاغيندا نۇر ياشاير،
غملى آراز- كۆر ياشاير،
نشچه مين عۆمۆر ياشاير،

* - آذربايجان دؤولت تلويزيونون باش رداكتورو،
شاعير.

زامانىن يىندن تۇتماق

پروفىسور صادق تۇرال

آنكارا، دۇردۇنچۆ چاپ

«زامانىن يىندن تۇتماق»، تۈركىيە نىن جاھان شۆمۈل و گۇركملى مۆتفكېر، بۇيۆك تنقىدچى و ادىيات شۆناسى پروفىسور صادق تۇرال طرفىندىن آنكارا شھرىندە نىشرا ئىدىلن چۆخ قىمتلى، دۆرلى و اۋنملى كىتابلارداندىر. بۇ كىتابدا ادىيات نظرىيەلىرى، ادبى تنقىد نۆمۈنەلىرى و ئىزلىيدىر. «زامانىن يىندن تۇتماق» يالنىز ايچى بۇش بىر عىبارە دگىل، جورا تله دئيه بىلگم كى، بۇ كىچىك حجملى كىتابدا، صنعتىن، ھۆنرىن، ادىياتىن، شىرىن حقىقى معناسى، درىن مۇحتواسى بۇيۆك دراكە و مھارتله قلمە آلنىمىشىدىر. بۇ كىتاب و اۋنون مۆلىفى حاقىندا بۇيۆك و نھنگ عالم و ادىيات شۆناسلار طرفىندىن يۆزلىرجه درىن معنالى، تنقىدى مقالهلر يازىلمىشىدىر. بۇ كىتابدا بۇ بۇيۆك عالمىن، ادىيات، صنعت، شىر و ادبى تنقىد بارەدە دۇنيا گۇرۇشۇندىن قىسا نۆمۈنەلر و ئىزلىيدىر. بۇ كىتاب، ۱۹۸۲- جى ايلدىن بۇ گۆنەدك دۇردۇر دفعە يۆكسك تىراژلاردا چاپ و نىشرا اولونوبدور. پروفىسور دۆكتور جواد ھىت بۇ بۇيۆك و قۇدرتلى عالمىن حىيات و يارادىجىلىغى بارەدە درگىمىزىن كىچىن سايندا لازىمى معلوماتى و ئىزىلر. بۇ سىطىرلىرى يازان، عالمىن مۇختىلىف نظىرلىرىنى قىسا بىر صورتدە اۋخوجولارىمىزىن دىقتىنە چاندىرماق اىستەيىر. «اۋ طرفدىن يۆكسكلىن ھاراي: شىر» باشلىغى ايله يازىلان مقاله نىن قىسا بىر حىصە سىندە بئله دئىيلىر:

«دامارلار، زنجىرلر، دىوارلار... اىنسان دئىيلىن وارلىق، و وجود و زامان قفسىندە محكوم اولان

يىنى نىشرا

عزىز محسنى

ایکی ایمکاندیر.»

عالیم ادبی اثرلر باره ده بئله یازیر: «هر ادبی اثر بحث اتدیگی جمعیت، استتیک (علم الجمال) جهتی بیلین دویغو و مؤدارا اتمک دؤنیاسینی اؤز داخیلینده عکس اتدیریر. بؤ عکس اتدیرمه ایجتیماعی واحیدلر و یاخود ایستحصال قودرتی نتیجه سینده قۇرولان تالیف عؤنصۇرلریندن بیرینی و یا بیر قیسمینی مۇباحیثه شکلینده آرایا قۇیور.»

صنعتکار ایله، اؤرتایا قۇیدوغو و یا یاراتدیگی اثر و اونا گۆره ده بحث اتدیلن، خیطاب اتدیگی جمعیت و جمعیت آراسینداکی مۇناسیبت، ادبیات علمی نین تمّل مسأله لریندندیر. ادبیات اثرلرینی حاضیرلایان و اونا شکل و ثرن عامللر بؤ شکلده سیرالانا بیلر: صنعتکار، جمعیت، ادبیات دؤنیاسی، میلی مدنیت، مدنیت دیشمه لری، چاپ، نشر و ساتیش مسأله لری، اؤخوجو کۆتله سی. ادبیات آراشدیریجیسینی بیرباشا علاقه لندیرنلره یؤنلتدیگیمیز سؤأللار بیزیم متؤدوموزو ایضاح انده جک و بؤ آرادا ادبیات تئوریمیزی تشکیل انده جکدیر. آنجاق هر شئیدن اول بؤ مفهوملار آراسینداکی ایرتیباط و باغلیلق سیستمینی ایضاح اتمک ایسته بیرم:

۱- ادبی اثر: اثر ایستر نظم، ایستره نشر اولسون، من اونون نئجه اولمالی و نه باره ده دانیشماغی حاقیندا دئمک ایسته بیرم. ادبی اثرده کی دلیل، اؤسلوب، یازیلما، موضوع، آنا فیکیر و آنا جیزگیلر ایله حادیشه، تکنیک، حکایه اتمک، شخصیتلر و تیپلر و قهرمانلار، آنا مؤوضوعدا ترکیبلر یاراتماق، آهنگ، شکللره عاید عؤنصۇرلر و آلینان ایجتیماعی، مدنی میقیاسلار، ایجتیماعی، ایقتیصادی بؤلۆملر، دویغو، دؤشؤنجه، تعبیر و یوزوملار ایله چاغیریش، اینسان، طبیعت، مکان و زمان ایله باغلیلق، اثرین میلی مدنیت و مدنیت

بیر قۇش... بدن و زامان بؤ قفسین ایکی اصیل تلاطۆملۆ دیواری یاخود قیفیلیدیر... بؤ قۇشو قفسدن آزاد اتمک همان، یثیلیب آرادان گتمک همان. آن آزی یارادیلشینا اویغون ووجودوندان اوزاقلاشدیرماغا یؤل آچان اؤنۆنده دؤرور. قفسه راضی اولسون، قفسه محکوم اولسون، اؤزۆنۆ اوجالارا چاتدیرا بیلمه سین، انله جه قالسین، نه دئمک گرکدیر؟ «اینسان، ایدراکی ایله، کایناتین آغاسی، آلاهیین خلیفه سیدیر... خلیفه بؤ قفسدن قۇرتولا بیلدیگی اولچوده بیر گۆن گله جک، بؤ گۆنۆن رۇیاسینی گۆرمه دیگیمیز، تۆرلو- تۆرلو بیلگیلر اینسان حیاتینا داخیل اولاجاقدیر.

علملر، بیلگیلر چئشیدلیلشدیکجه، یاخشی نیتلر، اوزون- اوزادی مسافه لری ایاق آلتیندا قۇیوب کئچمک سیناقلاری مؤثبت بیر نهایته قاتیلدیقجا، رۇحون بدنه محکومیتی آزالاجاق. ایندیلیکده اؤته نین (اؤ طرفین) قاپسینا وارید اولان ایمکانلاردان، شعر و رۇیا ایله بۇنلارین حاضیرلایجی ایلهامیندان ایستیفاده انده بیلریک... «شعر و رۇیا، بدن و زامان دیوارلارینی آشان

ایله کیتابلاردان ایستیفاده ائدیملر. چوخ اوخونان کیتابلار، چوخ مۆطالعه ائدیلن و بۆتۆن کیتابلاردان آرتیق اوخوجونو ماراقلاندیران. اوخوجولارین نشریات صاحیبی و یازیچیلارلا دانیشیق و صۆحبت یۆل ایله و ...

۵- ادبیات دۆنیاسی: تألیف حاققاری، ادبیات درگیلری و اونلارین سای، تیرازی، تأثیر و نۆفوذلاری، ادبی تنقید و تأثیرلری، یاریشمالار، ایضا گۆنلری، ادبی جریانلار، ادبی ییغینجاقلار، ترجومه لر و اونلارین تأثیر، ادبیات آراشدیرانلار و صنعتکارلارین باغلیلیغی، صنعتکارلار، هۆنرمندلر و ییغینجاقلار آراسیندا بیر- بیرلری ایله مۆباحیثه لری، چاپ و نشر و بازار تاپیب ساتماقاری، دۆغورولان ایمكان و ایمكانسزلیقلار، حۆكومتین ادبیات دۆنیاسینا نتهجه یاخینلاشیب و یاخینلاشماسی و ...

۶- میلی مدنیّت: مدنیّت، میلت دنییلن جانلی بیر وارلیغین یاشادیغی و یاشاتماغا چالیشدیغی هر جۆر مادی و معنوی ایناملار، اعتقادلار، دۆنلر، عادتلر، قبول ائتمه و گندیشات شکیللریندن عبارتدیر. یۆخاریدا صادالادیغیمیز عۆنصۆرلر، او جمعیت باغلی اولانلارین چۆخوندا مۆشترک و خۆصوصی بیر حیات طرزى آلدّه ائتمکدیر. بو عۆنصۆرلرین صنعتکار، تنقیدچی و تدقیقچی ایله ادبیات شۆناسلار طرفیندن بیلینمه سی و شۆبّه سیز، ادبی اثر، میلی مدنیّتین ایضاح و آشکار ائتمه سیدیر.

ادبی اثر، ادبی اثری یارادان و ادبیات دۆنیاسی ایله علاقه دار اولان سؤاللارا اؤستونلوق و نرملکه و کیفایت قَدَر باشقا مسأله و بیلگیلره یاخینلاشماسی، هدفلی اولماق بیر لازیملی ایشدیر. ادبیات علمی، تاریخی، سوسیولوژی، ایجتیماعی پسیکولوژی، نین،

دیشمه لری مۆوضوعونداکی دیشیلمه طرزى، اثرین اصیللیگی و تأثیرى و ... بۆنلارین هامیسی گرک بیر ادبی اثرده نظرده تۆتولسون.

۲- یازار: رسمی و شخصی حیات، عایله سی نین و اؤزۆنۆن منسوب اولدوغو ایجتیماعی واحید، اطرافینداکی ایجتیماعی مۆحیط و چؤره، هندۆزینده اولان قاینقلار، اونون ساغلاملیق دۆرومو، کتچمیش حیات یۆلو، یازیب- یاراتدیغی اثرلری ایله کتچینیب- کتچینمه دیگی، باشقا مسلکلر و یازیلی اثرلرده نۆفوذ و تأثیر، مدنیّت و مدنیّت دیشمه لری مۆوضوعو، گۆزۆشلری، ادبی جریان و جمعیتلر ایله باغلیلیغی و سایر...

۳- جمعیت: ایجتیماعی جمعیتلرین یاراتدیغی ایجتیماعی- مدنی واحیدلر، عایله، کند، شهر، منطقه، میلت و سایر... ایجتیماعی ایش بۆلگوسوندن یارانان سۆسیال- ایقتیصادی ساحلر: کندلی، ایشچی، دۆولت قۇللوچوسو، اصناف، صنایع ایشچیلری، آزاد کسب صاحیلری، ایجتیماعی رفاه اؤچۆن ایستحصال و ایستهلکین قۇدرتی، ضیالیلق، ایش چؤره لری نین و سرمایه نین تأثیرى و غلبه سی، عسکری تأثیر و اؤستۆنلۆکلر، نشریه لرین واسیطه لیگی، خاریجی ایشچی و توریستلر و سایر... بو ایجتیماعی تملى ایضاح ائدن و اونلارا شکل و نرن مۆختلیف عۆنصۆرلر، جمعیتین شۆعورلاری نین دۆنر و قیمتى ایله یاشادیغی زامانا عایید ایقلم و اؤستۆنلۆکلری آراسینداکی چاتیشما زمینه سی، عۆمومی نظرده تۆتساق صنایع و خۆصوصی نظرده تۆتساق ادبیات، جمعیتین اساس و تملى ایله سیخ بیر شکیلده باغلیدیر.

۴- اوخوجو: اوخوجو کۆتله سی یعنی کیتاب و درگیلره پۆل و نریب آلانلار، کیرایه و یا بۆرج ایله کیتاب آلما و یا کیتابخانالاردا اوخوما یۆلو

حتا اىقتىسادىن و ... متودلارىندىن گرگ فايدالانسىن و بىلە علمىلىشمىكەدە اولان ادىيات، علم اوڭرىنى، اول، نەلر و نە اندازەدە بىلمىك اىستەدىگىنى، سۇنرا سۇلاللارنى مۆكۈللىشىدىرمەسى، اساس و بىنئورەنى، معنا و مسألەلرى شۆعورلو بىر شىكىلدە قابارىقلاشدىرراق، ھەم علمىلىشمەسىنى آسانلاشدىرراق، ھەم دە دىگر علملردن نە قدر فايدالانماغىنى اورتايا چىخاراجاقدىر. بۇيۆك عالم و مۆتفكىر صادىق تۇرال مۆختىلىف كىتابلارنى مۆلىفىدىر. نۆمونه اۆچۈن آشاغىدا اۇنلارنى بعضىسى نىن عۆنۈنلارنى قىئىد ائدىرىك:

- ۱- تۆركجە كۆمپوزىسيون (تركيب و اينشاء).
- ۲- مدنى كىملىك اۆزىنە دۆشۈنچەلر.
- ۳- سۇلاللار، جاوابلارلا مدنيت، ادىيات، دىل.
- ۴- شىخىتىلر و اثرلر.
- ۵- ادىيات علمىنە علاولر.
- ۶- قىلاووز: تۆرك دۇنياسى نىن ادىيات تارىخى.

و بىر چۆخ باشقا درىن معنالى و مۆحتوالى اثرلر. صادق تۇرال، يۇخارىدا آدلارنى آپاردىغىم كىتابلاردان علاولر، باشقا درىن معنالى كىتابلارنى و مقالهلرلىن يارادىچىسىدىر. اۇ، بىر نىچە آذربايجان شاعىرلىرى و ادىبلرى بارەدە، نىبى خىزرى و باشقالارنى نىن حاقيئىدا دۆرلى و درىن مۆحتوالى مقالهلر يازىدىر. يىرى وار كى، عالم و ادىيات شۆناسىن اثرلرىندىن مۆختىصر صورتدە دە اولموش اولسا، آذربايجان تۆركجەسىنە چئورىلە و بىزىم شاعىر، يازىچى و ادىبلرىمىز اۇنلاردان فايدالانا...

يارايله صۇحبت

عليرضا تىانى خىيابانى

فخر آذر نىشرياتى، تىبرىز ۱۳۸۲

خطاط: رسول جديداالاسلام

«يارايله صۇحبت» آذربايجانىن اىستعدادلى غزل شاعىرى عليرضا بىگ خىيابانى نىن اىلك اثرى نىن آدىدىر. شاعىرىن ۵۰ غزلىنى اىچىنە آلان بۇ اثر ۱۰۱ صحىفەدە و سۇن درجە كىفئىلى ياغلى كاغىذ اۆزىندە، اۇستاد جديداالاسلام- نىن گۆزل خطى ايله يايىنلانمىشىدىر. چاغداش شاعىرىمىز اۇستاد يحيى شيدا كىتابا يازدىغى اۇن سۆزدە شاعىرى گۆزلىكلر وۇرغونو و گۆچىكلر مەفتونو آدلاندىرراق اۇنون آيدىن بىر گلەجگە صاحىب اولدوغونو وۇرغولاماقدا و شاعىرى اىلك اثرى مۇناسىبىتەلە اۆركدن تىرىك ائتمىكەدەير.

كىتابداكى غزللر اولدوقچا دۇيغولو و صىمىي بىر دىللە قلمە آلىنمىشىدىر. ذاتا شاعىرىن ان بۇيوك اۆزلىگى دە اۆرگىندىن گلنى ھىچ بىر مۇبالىغە و آبارتىيا يول وئرمەدن، اولدوغو كىمى، فقط شعر صنعتى ايله بزەبەرك اينجە بىر شىكىلدە ايفادە ائتمەسىدىر. شاعىرى ياخىندىن تانىدىغىم اۆچون جسارتلە دئىە بىلرم كى، اۇ، ياخىندىن لمس ائتمەدىگى، ياشامادىغى دۇيغولارى يازماقدان چكىنىن و يازدىقلارنى دا اۆزل حياتىندا اۇيقولاماغا و تطبىق ائتمىگە چالىشان بىر شاعىردىر.

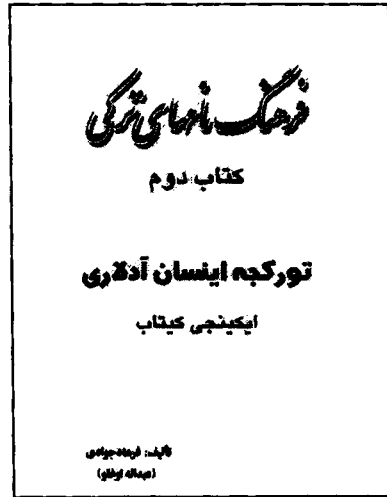
يئتەنكىلى شاعىرىن داھا دۇلغون و داھا يئنى مضمونلارى اىچون اىكىنجى كىتابى نىن دا بۇ ياخىنلاردا يايىنلانماغا مۇژدەسىنى وئەرك، ھەر اىكى كىتابىن دا اۇخونماسىنى بۇتون غزل سئورلرە تۇوصىە ائدىر، شاعىرە تۇتدوغو يۇلدا يئنى- يئنى باشارىلار دىلە بىرىك.

تۆرکلرده آد، تۆرکلرده کیشی و قادین آدلاری، تۆرکلرده یئر آدلاری، آد مذهبی آناملاردا، ایسلام دۆشونجه لرینده آد، ایلکین آدلار و سونکو آدلار حاقیندا دۆرلری فیکیرلر ایفاده اندیر. کیتابا بیر داها منصور جعفری طرفیندن «اتنوجو جرافی باخیمدان آدلارین اهمیتی» باشلیغی آلتیندا باشقا بیر مۆقدیمه یازیلیمشدر. فیلولوگیا علملری نامزدی عدالت طاهرزاده ده اؤز فیکیرلرینی و کیتابا مۆناسیبینی بیر مۆقدیمه شکلینده قلمه آلمیش و کیتابا بۆکسک دۆر وئرمیشدر. نهایت مۆکیفین اؤز قلمی ایله باشقا بیر مۆقدیمه نین شاهیدی اولوروق. بۇرادا حاقلی اولاراق مۆکیف آدلارین دانیلماسی حادیشه سیننی بۆوک کدر حیسسی ایله قلمه آلیر و «آدلاری دانماق تانری نین آیتلرینه قارشى چیخماقدیر»- دئییه مدینتین بۇ ساحه سی نین زنگینلیگینی قۇروماغی بیر وظیفه بۇرجو کیمی قارشیا قۇبور. کیتاب باشدان سونا قدر اۆرگه باتیملی آذربایجان رۇحلو آدلارلا زنگیندیر، میثال اۆچون: آخارسو، آیدان، آیدین، دۇرنا، چیچک، دینز، سئویل، سئوینج، کؤنول، تکین، دۇغان، ماناس، یاشام و. س.

کیتابین ایلک صحیفه لرینده مۆکیفین قلمیندن بئله بیر ایفاده ایله قارشیا شیریق: مجموعه نامها و نامهای خانوادگی از لهجه های مختلف: ترکی باستان: سومری، عیلامی، کاسی، اورارتونی، لولویی، قوتی هوری، مغولی و ... ترکی معاصر: ترکمنی، قشقائی، آناتولی، اویغوری، اوزبکی، باشقیرتی، بلغاری، تاتاری، قزاقی، مجاری و آذربایجانى. کیتابدا دبلرین باغلانتیسی حاقیندا ایرلی سؤزلرن بۇ کیمی بعضی فیکیرلره بۆزده بۆز راضیلاشماق مۆمکون اولماسا دا، بۇ کیتابین دۆریندن اسکیلمز. مۆکیفه اؤز علمی چالیشمالاریندا بۇندان دا آرتیق باشاریلار دیله بیریک.

- ابراهیم رفرف

تۆرکجه اینسان آدلاری
فرهاد جوادى (عبدالله اوغلو)
اختر نشریاتی، تبریز ۱۳۸۲
هر میلتین وارلیغینی، تاریخینی، عادت-

عنعنه لرینی یالنیز آدلار واسیطه سی ایله تانیماق مۆمکوندور، بۇنونلا دا آد مۆوضوعسو ایجتیماعی- سیاسی یاشاییشدا تام دخالت اندهرک، اؤز اهمیتی ادبیاتدا، مدنیتده و باشقا ساحه لرده قۇرویوب- ساخلایر. ایران چرچیوه سینده یاشایان آذربایجان خالقینا گلدیکده، آد مسأله سینده باشقا گۆزلوکدن باخماق گرکدیر.

بۇ سؤزلری کیتابین مۆقدیمه سینده قلمه آلان بهروز ایمانی آد قویمانین فۆلکلوردا کۆکلری حاقیندا سؤزلرینه دوام اتمیش و داها سونرا آد و آتالار سؤزو، ائل نۆماییشلری و آد مۆوضوعسو، آذربایجان شاعیرلری و آد، و آدلارین دیشدیره سیاستی ایله علاقه دار مۆختلیف اهمتملی نۆکتهلری قلمه آلمیشدیر. بهرام اسدی ایسه کیتابا یازدیغی مۆقدیمه ده بعضی مسأله لر، اؤ جۆمله دن تاریخی آدلار،

وارلىق خىبر بۆلتىنى

مىسۇل رداكتور: محمدرضا ھىيت

وارلىق درگىسى نىن تۆركىيە تىمىلچىسى طرفىدىن بۇراخىلماغا باشلامىش بۇ خىبر بۆلتىنى نىن بىرىنجى سايىسىدا (ماي ۲۰۰۴) بۆلتىنىنن آماجى حاقىندا درج اولونان يازىدان علاوه بۇ باشلىقلار گۆزە چارىپىر: وارلىق درگىسى نىن سۇن سايلىرى (وارلىقدا چىخىش ائىدىن مقاله لر حاقىندا عۆمومى معلومات)، چاغداش تۆركلوك آراشدىرمالارى سمپوزيومو (۷-۴ ماي آنكارادا كىچىرىلنن سمپوزيوم)، لۇندوندا ايران خالقلارى حاقىندا سمىنار (لۇندون، ماي ۱۶)، تىرىز اولنورسىتەسىندە تۆرك دىلى و ادبىياتى بۆلومونونن آچىلماسى، پروفىسور دۆكتور جواد ھىيتە اۆدول (آذر جمعىتى، سۇند)، اردىبىل اولنورسىتەسىندە شىرىار آدىنا كۆلتور اوجاغى نىن آچىلىشى، كىتاب تانىتىمى، دىل و ادبىيات آراشدىرمالارى سمپوزيومو (آنكارا، ۲۶-۲۴ ماي ۲۰۰۴)، ۲۸ ماي قۇتلامالارى (آذربايجان جۆمهورىتى نىن مۆستقىلىك بايرامى)، ۵-جى اولوسلار آراسى تۆرك دىلى قۇرولتايى (۲۶-۲۰ انىلول ۲۰۰۴) و ساىرە. اىكى صحىفەدن عىبارت وارلىق خىبر بۆلتىنى چالىشقان گىنج امكداشىمىز محمدرضا ھىيتىن امگى نىن نىتجەسىندە نشر اولونور و سۇن درجەدە دولغون بىر خىبر بۆلتىنى سايىلماغا لايىقدىر.

- ابراهيم رفر

باللى باياتىلار

نصير پاىگزار

فروغ آزادى نشرىياتى - تىرىز

۲۰۰۰ نۆسخە، ۱۲۰۰۰ رىيال

بۇخارىدا آدىنىنن آپاردىغىم كىتابدا بۇ باشلىقلار گۆزە چارىپىر: باللى باياتىلار كىتابىنا بىر باخىش.

شاعىرىن باشامى. جىناس باياتىلار، لايلايلار، باياتىلار، سۆزلۆك. بۇ اثرى ياراتماقدا، مەرىبان آناسىندان اىلھام آلان شاعىر بىلە يازىر: آنانىن سىحراندىجى لايلايلارىنا ازل گۆندن لاپ اوشاقلىق چاغىندان وۇرولموشدوم. ياشا دولدوقدان سۇنرا دا ھىمىشە آنامدان خواهىش اندردىم منىم اۆچۆن اۆ لايلايلاردان اۆخوسون. اۆ لايلايلار، وطن عشقىنى و ائىل - اۇبا محبتىنى منىم قانىما قاتمىشىدى. بىز بۇرادا بۇ اۆرگى سىغاللایان، گۆزل، خىيال انگىز، لطافت و اينجەلىكلەرە دولغون اولان باياتىلاردان بىر نۆمونه نقل اندىپ، عزيز اۆخوجولارىمىز بۇ معنالى، اۆخومالى، فايدالانمالى اثردن اىستىفادە ائتمىگى تاپشىرىرىق:

آغلار گۆز ياشسىز قالار،

دۆزگون يول داشسىز قالار.

عنىسىز دوست آختاران،

بىر گۆن يولداشسىز قالار.

ايىك خياللار

نصير پاىگزار

فروغ آزادى - تىرىز

۲۰۰۰ نۆسخە، ۱۲۰۰۰ رىيال

بۇ كىتاب تۆركچە شعر مجموعەسىدەر. شاعىر، قطعەلر، غزللر، دۇردلۆكلر، بشلىكلر، جىناسلار، جىناس تكلر اىلە بۇ كىتابى ھم بزەبىب، ھم زنگىنلىشىدىرىپ. حقىقتە كىتاب ھر بىر باخىمدان گۆزل، دۆرلىدىر. بىلە كى، شاعىر اولمايان دا بۇ كىتابى الە آلىپ اۆخويا، سۆز يۇخ كى، درىن - شىرىن خياللارا دالاجاقدىر. كىتاب دۇغما آنا دىلىمىزدە ھر بىر اۆخوجونو حىرتلندىرىجى درجەدە والە اندىر. اىكى بىتلى جىناسدان بىر نۆمونه:

آینا کیمی - چون آینه

عمران صلاحی

نگاه امروز نشریاتی

۲۰۰۰ نۆسخه، ۵۰۰ تۆمن

عمران صلاحی، بیزیم چاغداش بویۆک طنز یازان شاعیر و یازیچیلاریمیزداندیر. او، ایکی دیلده، فارسجا و اؤز آنادیلی آذربایجان تۆرکجه سینده بیر چۆخ درگی و روزنامه لرده قلم چالیر. شاعیر بۇ کیتابین ایلک صحیفه سینده بئله یازیر: «چون قرار است کارهای مردم به دست خودشان سپرده شود، یعنی خودشان ترتیب کار خودشان را بدهند، ما هم دست به «خودگردانی» زدیم و خودمان شعرهای خودمان را از ترکی به فارسی برگردانده ایم که چند تا از آنها را در این مجموعه می خوانید.»

نتجه کی، مؤلف اؤزۆ یازیر، بۇ کیتاب ایکی دیلده یازیلیب، یازانی و ترجمه اندنی عمران صلاحی اؤزلریدیرلر. بیز بۇرادا اؤرنک اؤلاراق اؤنون «آینا کیمی» اؤز دوغما آنادیلینده یازیب یاراتدیغی بۇ مؤحتوالی و معنالی شعرى اؤخوجولاریمیز اؤچون گتیریریک:

پارچالاندیق، سینمادیق.

داش آتانلار بیلمه دیلر، پارچالانمیش آینادا

بیر آیدان مین آی چیخار.

بیر گۆنشدن مین گۆنش،

بیر اؤلدوردان مین اؤلدوز.

پارچالاندیق آینا کیمی، چۆخالدیق آینا کیمی،

چۆخالدریق، چۆخالدریق ایشیغی.

حقیقتده انله بئله دیر: پارچالاندیق، آما

سینمادیق. ایشیغی چۆخالداجاغیق. بۇندان

گۆزل و یۆکسک سویه ده بۇ باره ده سۆز دنمک

بۇ ظرافت و دؤلغونلوقلا چتیندیر.

ساناز

بۇ قدر دۆزلوسان نازلی اول، ساناز،

ماراقلیدیر، اورتالیقدا اولسا ناز.

بیر عؤمۆر ده سنه باخسام دؤیمارام،

سئومرم گۆل کیمی یازدا اولسان آز.

کیتاب چۆخ گۆزل و اؤرگه یاتاندیر. آغ کاغید اؤزره یاخشی ناخیشلی قاییق ایله چاپ و نشر اولونوب. بۇ قۆدرتلی و احساسلی شاعیریمیزه آلین- قؤلون، آچیق ذهنین و آخار طبعین وار اولسون دئییب، بۇ کیتابلارین اؤخوماغینی عزیز اؤخوجولاریمیزا تۆوصیه اندیریک.

قارتال قاینای

گۆلدورلو ولی

۱۳۸۲، ۲۰۰۰ نۆسخه

۱۵۰۰ تۆمن

بۇ کیتاب، گۆلدورلو ولی نین ایکینجی کیتابیدیر کی، بۇ نچه آی عرضینده گۆن اؤزۆ گۆرور. کیتابا دوکتور صدیق و جناب ح. م. گۆنئیلی مؤقدیمه یازیب و کیتابی تانیدیلار. شاعیر کیتابدا مؤختلیف مؤوضوعلار باره ده طبعینی سیناییب و شعرلر لطافتلی، گۆزل و اؤرگه یاتاندیر. کیتاب آغ کاغید و گۆزل ناخیشلی قاییق ایله چاپدان چیخیب. بیز بۇرادا «آذربایجان» باشلیقلى شعریندن نچه بئیت نقل اندیریک:

آنانین بطنینه دۆشن زاماندا،

سس گلدی آذربایجان دا سنیندیر.

... هر کیم سنی داندی، اؤزۆنۆ داندی،

جیسمی، روحو سؤنمز اودا قالاندی.

گۆلدورلو ولی نین صداقت آندی،

داماریندا گزن قان دا سنیندیر.

بۇ ساده، گۆزل و لطافتلی شعرله بزنمیش

کیتابین اؤخوماسینی تۆوصیه اندیریک.

دۇغما كىرىمىن ياد آدلارى

مىنا خانىم تكلەلى *

آرتىق ۱۷- جى عصرىن سۇنلارىندىن قارا دىزىه چىخماق اىستەين تزار حۇكومتىن كىرىما صاحب اولماق اۇغروندا مۇبارىزه سى باشلادى. بۇ پلان تارىخىن آغىر مۇحارىبه لىرىنى دۇغوردو. نىھایت، اوزون سۆرن رۇس- تۆرك مۇحارىبه لىرىندىن سۇنرا ۱۹ آورىل ۱۷۸۴- جۆ اىلدە رۇس تزارى اىكىنجى يشكاترىنا «تاتار دۆولتىن سىربستلىگىنە سۇن قۇبولدوغو بارەدە» بىانات وئردى. بۇ بىانات آرتىق ماى آيىندا رۇسىيا دۆست اولان بۆتۆن حۇكومتلرە گۇندىرىلمىشىدى. يشكاترىنانىن و اۇنون سئومىلى آدمى اولان ژنرال پۇتومكىن- ين بىرلىكدە كىرىم بارەدە چۇخدان قۇردوقلارى پلان- كىرىمى خرىستىيانلاشدىرماق پلانى حىاتا كىچمگە باشلادى.

كىرىم تۇرپاقلارى اىستىلا اولدوغو آندان يونانلار، ارمىلر و رۇسلار بۇرادا يترلشدىرىلمگە، كىرىمىن يتر آدلارى دىيشدىرىلمگە باشلادى. كىرىمدا آق مچىد شىرىنىن آدى سىمفروپۇل، كافا شىرى- فنۇدۇسىيا، آقىار شىرىنىن آدى سواستوپۇل و. س. يونان آدلارى اىلە عوض اولوندو.

نىھایت، اىكىنجى دۇنيا مۇحارىبه سى گىندىشىندە تاتارلارى بىردفعەلىك كىرىمدان قۇوماق اۆچۆن ۱۹۴۴- جۆ اىلىن ماى آيىندا اونلارى بىر نفر كىمى آنا وطنلىرىندىن سىبىرە سۆرگۆن ائىدىلر. درحال بۇشالمىش كىرىم كىندلرىنە رۇسىيادان، اۇكرانىدان، اهالى بۆتۆو كىندلرى اىلە كۇچۇرولوب مسكونلاشدىرىلدى. كىرىمىن مىنلرە كىندىنىن تۆرك آدى حۇكومت فرمانى اىلە بىر گۆندە دىيشدىرىلدى.

گۆزلەو- ايندى يشوپا تۇزىيا، كىرىمدا كۇرۇرت شىرى

قىدىم تارىخلردە شۇهرتلى اىسكىف اولكەسىنىن شىرى كىمى اوندان بحث ائىدىلر. مىلاددان سۇنرا ۲- جى عصردن گۆزلەو آدى اىلە يازىلى منبلردە راست گلىنىر. گۆزلەو شىرىندە اولموش اوليا چلبى «شىرىن گۆزلۆ ائو قالاسى، گۆزلجە شىرى» دئە اوندان بحث ائىدىر: «گۆزلەو قالاسى

یۈنۈلمۈش داشلاردان ياپىلمىش ۲۴ قۆلەلى بىر ساواش قالاسىدۇر. بىش دىمىر قاپىسى باردۇر. آن بۇيۈك قاپىسى آق مۇللا قاپىسى، آن كىچىك قاپىسى آت قاپىسىدۇر كى، يالنىز بىر آتلى آدم كىچن ائىسىز قاپىدۇر. گۈزلەو كىرىمدا آن بۇيۈك لىمان اولوب گۈمرۈگۈ واردۇر. «اۋوليا چلبى گۈزلەو آدى نىن گۈزلۈ + ائو سۈزلىرىندىن عملە گلدىگىنى گۈستىر، بۇنو اۋزۈنەمخسوص طرزده اىضاح ائىدۇر: «تۇختامىش گراى خان واختى بۇرادا گۈزلۈ (پنجرهلى) ائولر تىكىلدىگىندىن، «گۈزلۈ ائو» آدلانىمىشۇر. سولطان بايزىد زامانى گدىك احمد پاشانىن سرانجامى ايله كىرىمىن قۇدرتلى خانى منگلى گراى گۈزلەو شەرىنى داها دا آبادلاشدىرمىشۇدۇ. ۱ اۋوليا آتا شەرى گزركن بۇرادا ايرىلى- خىردالى ۲۴ جامع اولدوغونو- آن گۈزلىنى ايسه معمار قۇجا سىنانىن ياپىسى اولان باهادىر خان جامعى اولدوغونو گۈستىر. «قالا ديوارلارى اىكى قاتلىدۇر- بايىر قات درىن خندكله احاطه اولونموشدۇر.» دئيه اۋوليا چلبى شرحىنه داوام ائىدۇر. شەرى اھالىسى نىن دىن اينانجىنا گلدىكدە چلبى خئىر صاحىبلىرى نىن شەرىن اىچىندە احسان چشمەلىرى «سبىللىر» ياپدىرىب شەرى سۇ وئردىكلرىنى، بۇتۇن شەرى اھلى نىن كرىلا شەيدلىرى نىن رۇحلارىنى آندىقلارىنى خبر وئىرىر.

گۈزلەو وارلى شەرى اولموشدۇر. كىرىمىن هله رۇسلار طرفىندىن اىلك اىستىلاسى زامانى (۱۷۳۶) ژنرال مېنىخ گۈزلەو نىن زىنگىنلر شەرى اولدوغونو بىلدىگىندىن شەرى اۋزىنە گئىدىب اۋنو تالان ائتمىش، سارايلىرى، گۈزل عىمارتلىرى، سلیم گراى خانىن بۇيۈك كىتابخانا سىنى ياندىرمىشۇدۇ.^۲ قدىم گۈزلەو آدىنى كىرىمىن تام اىستىلاسى زامانى (۱۷۸۴) دىشىدىرىب يئوپاتۇرىا آدلاندىرمىشۇدىلار. يئوپاتۇرىا يۇنان سۇزۈ اولوب «اشرافلار، اصىلزادەلر تۇرپاغى» دىمكىدۇر. شەرىن آدى بئله جه دىشىدىرىلدىكدن هله اۋزون اىللىر سۇنرا اسكى اصىل آدى اىشلىنىش، حتا كىرىمدا اولان رۇس مأمورلارى، يازىچىلارى اۋنو رۇس تىلفۇظۈنە اۋىغون طرزده «كۈزلۈف» دئيه بنزرى بىر شكىلدە اىشلىتمىشلر.

اۋر قاپى قالاسى، ايندىكى آدى «پركۈپ»

اۋر قاپى قالاسى. ايندىكى پركۈپ شەرى نىن اسكى آدى اۋر قاپى اولموشدۇر. تارىخىن شانلى، لاكىن اۋزاق كئچمىشىندە كىرىم يارىم آداسىنى ماترىكلە بىرلشدىرن قۇرو زۇلاقد، اهمىتلى بىر كئچىدە (بۇ بۇغاز اۋزۈ دە تارىخا اۋر قاپى بۇغازى آدلانىردى) تاتار مۇدافىعه قالاسى اۋر قاپى قالاسى دۇروردۇ. ۱۱-۱۵- جى عصرلردە تۈركلر مۇدافىعه مقصدىلە بۇ بۇغازدا قۇرو ساحه بۇبو بندلر چكىمىش، ائىلى و درىن سنگرلر قازمىشۇدىلار. قالانىن آدى اۋر قاپى (اۋر- خندك، قاپى- كئچىد، داروازا دىمكىدۇر) بۇراداندىر. كىرىم يارىم آداسى آچىق اراضىدن بۇ ائىلى خندكلە آيرىلمىشۇدۇر. بۇ خندگىن اۋستونده داش قاپا اۋجالىردى. قاپادا داشدان اينشا ائىدىلن ۶ بۇرجلۇ اىستىحكامىن آرخاسىندا اۋر قاپى قالاسى دۇروردۇ

۱ - اۋوليا چلبى، سياحتنامه، ۷- جى جىلد، ص ۳۶۱-۳۶۰

۲ - هامر، بۇيۈك عثمانلى تارىخى، ۷- جى جىلد، ص ۴۵۴

كى، بۇ قالا كىرىم يارىم آداسىنى بۆتۈن ايستىلالاردان قۇرۇمالي ايدى. تاتارلار اۇر قاپى ايستىلكاملارنى غۇرورلا «كالىنجاك» ايستىلكاملارى آدلاندىرىدىلار.^۱

اۋوليا چلبى كىرىمدا دفعەلرلە اولموشدو. «سياحتنامە» سىندە يازىردى: «چىنگىز خان اۇغلو چۇچى خان كىرىم آداسى نىن تۇرپاقلا- قىپچاك چۇلو ايلە باغلانان حىصە سىندە اۇر (خندك) قازدىردىغىندان بۇ قالايا اۇر قالاسى (خندك قالاسى) دىئىرلر. بۇ قازىلان خندك آزاكلا قارا دنيزى بىرلىشىدىر، كىرىمى آدا شكلىنە سالمىشىدى. بۇ خندك ائلە درىندىر كى، اينسان اىچىنە باخماغا جسارت ائتمز. ايكى دنيزى بىرلىشىدىن خندك ايكى ساعاتلىق يۇلدور. سۇنرا چىنگىز اۇغوللارىندان صاحىب گراى بۇ قالانى تىملىندىن باشلاياراق يىنىدىن قۇردوردو. آدىنى دا اۇغورلا «فرخ كىرمان» قويدو. تاتار تارىخچىلرى داها چۇخ فرخ كىرمان دىئىرلر. سۇنرا مۇمىد گراى دنيزدن- دنيزە بۇ خندك اۋزونو قالا ديوارلارى ياپدىردى. اۇر قالاسى ايكى قات ديوارلى بىش گوشەلى قالا اولوب، ۲۰ عدد اۇجا بۇرجلرى واردىر كى، بۇ قۇلەرلر هئىيات صحراسى نىن (قىپچاق چۇلو) هر طرفىندىن ۵ قۇناق (منزىل) مسافەدە گۇرۇنۇر. بۆتۈن گىجەلرى و گۇندۇزلرى قاپى و ديوارلار اۋستوندى قالا نغرلرى كىشىك چكىر. اۇر قالاسىندا صاحىب گراى جامعى، آنبارلار، جىبە خانالار و سۇ قۇيولارى واردىر. آك كازاكلار و كالمىكلار هۇجوما فۇرست گزىلرسە دە، قالا مۇحكىم، اىچىندە كىلر امىن ايدى. هلە كى اۇر قاپى كىرىمىن سرحد كىلىدىدىر. لاكىن بۇنلار هامىسى كىچمىشىدە قالمىشىدىر.»

هئىچ بىر قالا ديوارلارى نىن دۇزە بىلمە يەجگى فىرتىنالار قاباقدا ايدى.

كىرىمدا اىلك گىرن رۇس ژنالى ا. مىنىخ اۋزونۇن كىشفاىت خاراكترلى قىدىلرىندە يازىردى: «كىرىم بوغازىنى كىسن، اۋزونلۇغو ۷ ورسىت و يا ۱ آلمان مىلى اولان بۇ قۇرۇ خندك قارا دنيزدن آزوف دنيزىدەك اۋزانىر. بۇ خندگىن ائنى ۱۲، درىنلىگى ۷ ساژندىر. بۇنۇن اۋزرىندە تك بىرجه داش كۇرپۇ وار كى، اۇ اۋزوندى اۇر قالاسى- باشقا جۇر آدلاندىرساق، پركوپ يىرلىشىر. اۇ زامانلار اۋچۇن بۇ گۇجلۇ مۇهندىس قۇرغوسو ايدى. بۆتۈن بوغاز تۇكمە سىد و مۇحكىملىدىرىلمىش قۇلەرلە حاصارلانمىشىدى.»

۱۷۳۶- جى ايلدە رۇسىا تۇركىيە مۇحارىبە اعلان ائتىدى. پىۇترون قارداشى قىزى اىمپراترىچە آنا ژنرال مىنىخە بۇ مۇحارىبەدە تام سربىستلىك وئردى. مىنىخ دە آنا ايوانۇونانىن سئومىلىسى بىرۇنا مۇحارىبەنى دۇرد ايلە غلبە ايلە باشا چاتدىرماق و بايراقلارنى كۇنستانتىنۇپۇل (اىستانبول) اۋزرىندە سانجماغا سۇز وئردى.^۲ لۇمۇنۇسۇف دا اۋز مدحىە سىندە آنا ايوانۇونايىا كۇنستانتىنۇپۇل مۇشكولونو حل ائتمگى تۇوصىە ائدىر. بۇ بۇيۇك نىتلر يۇلۇندا اساس، هم دە اىلك هدف كىرىم ايدى. ۱۷ مايدا رۇس قۇشونلارى اساساً كازاك و كالمىك قۇتۇلر ايلە اۋر كاپى ايستىلكاملارنىا ياخىنلاشدىلار. رۇسلار اۋركاپىنى آشىب كىرىمدا گىردىلر.

۱۷۳۵-۳۹- جو ايللر رۇس- تۇرك مۇحارىبەسى رۇسىانىن قارا دنيزە چىخماق اۇغروندا بۇيۇك مۇبارىزەسى نىن باشلانغىچى ايدى.

۱ - هامر، بۇيۇك عثمانلى تارىخى، ۷- جى جىلد، ص ۴۵۵

۲ Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIII веке. Москва, ۱۹۵۸, с. ۱۴۷.

حیات و مدیتیت

ابراهیم رفرف

روشنفکران ترک‌زبان همدانی در نامه‌ای خطاب به رهبر معظم انقلاب خواستار به رسمیت شناخته شدن زبان ترکی آذربایجانی شدند.

امضا کنندگان این نامه که متعلق به صنوف روزنامه‌نگاران، نویسندگان، محققین، شاعران، فرهنگیان، کارمندان، بخشداران، شهرداران، روسای ادارات، حقوقدانان و اعضای شوراهای شهر استان همدان می‌باشند، در مطلع نامه خود ضمن اشاره به یک بیت از غزل فضولی:

**ذوق- دیدار یله دیلدارین یوخ ائتدیم واریمی،
دؤلت- باقی کی دئرلر، دؤلت- دیدار ایمیش،**

ماهیت «حرکت جوهری» انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ را مورد تأکید قرار داده، گوناگونی نژادها و اقوام را امری الهی شناخته و دیدگاه اسلامی را با دیدگاه ریاکارانه بعضی محافل مقایسه کرده‌اند که دم از پلورالیزم فرهنگی می‌زنند، اما ظرفیت پذیرش آن را از خود نشان نمی‌دهند. امضا کنندگان نامه همچنین دوران عظمت اسلامی را که شخصیت‌هایی چون ابوذر و محی‌الدین و ابن رشد و فارابی و شهرستانی و زمخشری و میرداماد و ملاصدرا را از میان اقوام و قبائل گوناگون پرورش می‌دهد، مورد استناد قرار داده، اظهار داشته‌اند که می‌توان با نفی استیلاهی فرهنگی و به رسمیت شناختن گوناگونی فرهنگ‌ها مجد و عظمت دنیای اسلام را تکرار کرد و شعار وحدت اسلامی را عینیت بخشید. تدوین کنندگان نامه همچنین ضمن اشاره به بیانات رهبر معظم انقلاب در موارد متعدد از جمله در دیدار با مسئولین و کارگزاران نظام در تاریخ ۷۹/۴/۱۹ مبنی بر این که «زبان فارسی عامل وحدت ملی ایرانیان نیست، بلکه دین اسلام است»، خواستار توجه جدی به موقعیت زبان ترکی در ایران شده‌اند. تدوین کنندگان نامه اندیشه گفتگوی تمدن‌ها را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده، تأکید نموده‌اند که بعضی‌ها می‌کوشند، گفتگوی تمدن‌ها را مثلا در چهارچوب «گفتگوی تمدن ایران پیش از اسلام با تمدن یونان و ایتالیا» درک کنند، حال آن که چراغ گفتگوی فرهنگ‌ها ابتدا باید در میهن خودمان برافروخته شود. تدوین کنندگان نامه در پایان تقاضا نموده‌اند که رهبر معظم انقلاب در خصوص موارد زیر دستورات لازم را به نهادهای مربوطه صادر فرمایند:

۱- اجرای اصول ۱۵ و ۱۹ قانون اساسی.

۲- به رسمیت شناختن هویت ترکی ۳۰ میلیون ترک آذربایجانی و پرهیز از به کارگیری اصطلاح

کسروی ساخته و دو پهلوی «آذری» به جای «ترکی».

۳- استفاده از زبان ترکی در کلیه مقاطع تحصیلی.

۴- تأسیس فرهنگستان زبان ترکی و شبکه تلویزیون سراسری ترکی.

۵- منع اهانت‌های قومی.

۶- رفع تضییق از نام‌گذاری‌های ترکی.

امید است نامه روشن‌فکران همدانی نقطه عطفی در رفع محدودیت‌های گسترش فرهنگ ترکی ایرانی بوده و شکوفائی هر چه بیشتر فرهنگ ترکی و همبستگی اقوام مختلف کشورمان را به دنبال داشته باشد. بی‌تردید قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران ظرفیت‌های نیرومندی برای حمایت از زبان‌های اقوام مختلف ایران داشته و تکیه‌گاه نیرومندی را برای انسیت اقوام ایرانی تشکیل می‌دهد.

تدوین کنندگان نامه با خلوص فراوان به مسائل و تضییقات مختلف موجود بر سر راه توسعه زبان و فرهنگ ترکی کشورمان پرداخته‌اند که در جای خود نیاز به تجزیه و تحلیل و بحث و بررسی برای تنویر افکار عمومی دارد، اما آنچه که نیاز به تأکید جدی دارد، عبارت از آن است که توسعه فرهنگی تنها از طریق مدیریت دولتی و با تکیه بر درآمد ملی امکان پذیر است، چنان که توسعه زبان فارسی مان از بدو امر به برکت درآمدهای ملی و مالیات‌های مردمی صورت گرفته است. لذا تعهدات مالی و معنوی دولت و اعمال مدیریت‌های دولتی رکن اصلی توسعه فرهنگ‌های کشور را تشکیل می‌دهد. از سوی دیگر توسعه زبان در محدوده یک کشور امری است که در چهارچوب معیارهای انضباطی خاصی صورت می‌گیرد، چنانکه آموزش زبان فارسی در مدارس ما نه بر اساس میل و رغبت دانش آموزان و معلمین، بلکه در چهارچوب ضوابط و ضمن اعمال تشویقات و تنبیهات مقتضی صورت می‌گیرد و درستش هم همین است. حال اگر بگوئیم، در خصوص آموزش زبان‌های سایر اقوام وظیفه دولت صرفاً عبارت از آن است که «مانع‌تراشی» نکند و تعلیم و تعلم آن را «مجاز» بشمارد، مرتکب بی‌عدالتی بزرگی شده‌ایم. حتی با کمی دقت مشاهده می‌کنیم که گسترش زبان فارسی تا حدود زیادی وابسته به فرصت‌های شغلی است که با فراگیری این زبان پیش روی هر شهروند ایرانی باز می‌شود، لذا برای تشویق شهروندان جهت فراگیری گسترده زبان ترکی بایستی فرصت‌های مشابهی نیز برای زبان‌آموختگان ترکی فراهم شود.

نکته پر اهمیت دیگری که جلب توجه می‌کند عبارت از آن است که ضرورت یادگیری زبان ترکی فقط مخصوص ترک‌زبانان نیست. آشنائی اقوام مختلف یک کشور کثیرالقوم از فرهنگ‌های متقابل امری حیاتی محسوب می‌شود. در کشور ما متأسفانه به علت بی‌اعتنائی مطلق نهادهای فرهنگی نسبت به زبان‌های قومی، نه تنها اقوام مختلف از توسعه فرهنگ خود محروم شده و محکوم به ذوب شدن در فرهنگ غالب گشته‌اند، هموطنان فارسی زبان ما نیز از شناخت فرهنگ‌های قومی کشور به طور کامل محروم شده‌اند، به طوری که با آن که در بین ملل مختلف عالم دانشی به نام «تورکولوژی» وجود دارد و تورکولوگ‌های متعددی از میان ملل اروپائی و آسیائی و آمریکا برخاسته و این حوزه وسیع دانش را غنا بخشیده‌اند، تاریخ متأسفانه حتی یک نفر تورکولوگ برخاسته از میان فارسی‌زبانان را به یاد ندارد و این

نقیصه بزرگی محسوب می‌شود و این حقیقت تلخ را گواهی می‌دهد که فارسی‌زبانان کشور ما نسبت به فرهنگ کشور خودشان در ناآگاهی کامل به سر می‌برند که نقیصه‌ای بسیار جدی است. مسأله بی‌هیچ مبالغه‌ای بدان می‌ماند که یک ملت به عنوان مثال رشته فیزیک را به طور کامل از حوزه‌های علمی خود حذف نموده و ضمن «بیگانه» شمردن آن، خود را از فراگیری این رشته از علوم و پرورش متخصصین مربوطه مطلقاً بی‌نیاز بداند! حقیقت امر آن است که بی‌اعتنائی کامل به علم فیزیک در میان یک ملت، با آن که غیر عادی است، نسبت به مسأله‌ای که ما مواجهیم، تا حدودی موجه می‌نماید، زیرا فیزیک رشته‌ای بین‌المللی است، در حالی که تورکولوژی بخشی از ایران‌شناسی است. قضیه هنگامی تفکر برانگیزتر می‌شود که ملل مختلف عالم تورکوزی را به عنوان یک علم پذیرفته و متخصصین خود را در این زمینه به جهان عرضه می‌کنند، اما خودمان نسبت به این بخش از علم ایران‌شناسی در غفلت مطلق به سر می‌بریم و احساس کمبود هم نمی‌کنیم. این مسأله را از منظر دیگری نیز می‌توان مورد تأمل قرار داد که در آن صورت با حقیقت بسیار تلخ‌تری مواجه خواهیم شد. تصور کنید که نهادهای آموزشی و رسانه‌های همگانی ایران نسبت به زبان فارسی کاملاً بی‌اعتنا باشند و زبان فارسی صرفاً به برکت فارسی پژوهی کشورهای بیگانه به زندگی خود ادامه دهد. آیا در چنین شرائطی مجاز خواهیم بود که خود را غیور و وطن‌پرست بشماریم؟

کشور ما ایران در طول تاریخ طولانی خود همواره نخستین کشور ترک زبان جهان به لحاظ کمی بوده و اکنون نیز از همین منظر دومین کشور ترک‌زبان جهان محسوب می‌شود. پذیرفتنی نیست که، این دومین کشور ترک‌زبان جهان حتی دیناری هم بودجه ملی برای حمایت از زبان مردم خویش نداشته و وظیفه پاسداری از این زبان را به طور کامل از مخیله خود خارج نموده و تداوم حیات این زبان تنها به برکت ترکی پژوهی کشورهای دیگر میسر گردد.

در خصوص به کارگیری اصطلاح «آذری» به جای ترکی نیز یادآوری چند نکته از جمله یک نکته از منظر زبان‌شناسی اجتماعی ضروری است. این اصطلاح که در گذشته توسط احمد کسروی برای نفی نام و ماهیت زبان ترکی آذربایجان به کار گرفته شده است، متأسفانه در داخل و خارج و حتی در کشورهای ترک‌زبان رایج گشته، اما مفاهیم متعددی را بیان می‌دارد که آشنائی با تفاوت‌های آنها تا حدودی راهگشای مسأله می‌تواند باشد. در کشورهای ترک‌زبان اعم از ترکیه و جمهوری آذربایجان و غیره این عبارت به مفهوم «ترکی آذربایجان» و یا «شهروند آذربایجان» به کار می‌رود. این اصطلاح در کشورهای اروپائی و آمریکائی نیز به تبعیت از کشورهای ترک زبان به همین معنی به کار می‌رود و علاوه بر این چون اروپائی‌ها و آمریکائی‌ها و سایر کشورهای عالم در گذشته کلمه «ترک» و «ترکی» را صرفاً در رابطه با کشور ترکیه به کار گرفته‌اند، اینک برای احتراز از تداخل مفاهیم، شهروندان و زبان ترکی آذربایجان را «آذری» می‌نامند و شاید هم اجتناب ناپذیر باشد.

اما در کشور ما ایران و ادبیات مکتوب ما و حتی ادبیات فارسی بعد از اسلام، کلمه «ترک» قدمتی با بیش از هزار سال دارد و این اصطلاح برای بیان زبان و مردم آذربایجان به دفعات در منابع قدیمی

نظیر تاریخ طبری، تاریخ بلعمی، تاریخ یعقوبی، شاهنامه فردوسی، آثار نظامی و ... به کار گرفته شده است. همچنین لغت کبیر یعنی دیوان لغات‌الترک محمود کاشغری در خصوص زبان ترکی آذربایجان اطلاعات موثق داده و زبان آنجا را جزء زبان‌های ترکی به حساب آورده است. حال چگونه می‌توانیم با این همه سبقت علمی در خصوص نام زبان خود، به تقلید از بیگانگان زبان خود را به جای «ترکی» با کلمه بی هویت «آذری» مشخص کنیم که برای هیچ‌یک از هموطنان آذربایجانی ما مانوس نیست؟

از سوی دیگر وقتی شخصی در ایران اصرار بر «آذری» نامیدن زبان ما دارد، مراد وی «ترکی آذری» نیست، مراد وی آن است که از کلمه «ترکی» احتراز کند و به نحوی آن را انکار نماید. از این رو استفاده از این کلمه در جغرافیای ایران هیچگونه وجهه قانونی و اخلاقی نداشته و بدان می‌ماند که زبان فارسی را مثلاً «تاتی» بنامیم تا از اهمیت آن کاسته شود. ممکن است پرسیده شود که این همه جار و جنجال برای نامگذاری به خاطر چیست؟ مگر با نامگذاری ماهیت مسأله فرق می‌کند؟ البته همه نام‌ها معصوم‌اند و نام‌گذاری باعث تغییر ماهیت اشیاء نمی‌شود، چنان که شکسپیر در تراژدی رومئو و ژولیت به زبان شاعرانه بیان می‌دارد:

در کلمه چه چیزی مستطر است، گل سرخ اگر با نام دیگری نامیده شود، مگر از عطر و بوی آن چیزی کاسته می‌شود؟ اگر رومئو را با نام دیگری بنامیم، همان قدر عزیز خواهد بود که هست.

حقیقت امر آن است که انسان معشوقه خود را با هر اسمی بخواند، آن اسم مقدس می‌شود. اما نام‌گذاری‌ها در آذربایجان متأسفانه نه از روی عشق و محبت، بلکه از روی بغض و کینه صورت می‌گیرد، که نام زبان ما و نام‌های جغرافیائی سرزمین ما قربانی این بغض‌ها و کینه‌ها گشته است. عوامل نفوذی رژیم نژادپرست پهلوی سابق و فریب‌خوردگان آن‌ها که برای ابداع چند کلمه مجعول و خنده‌دار ظاهراً فارسی مانند خودرو، رایانه، گوشتواره (استیکا)، چالش، یارانه، دورنویس (فاکس) و نظایر آن میلیون‌ها تومان از سرمایه‌های کشور را تحت عنوان پاسداری از زبان فارسی به هدر داده و باعث خنده و مزاح مردم (اعم از فارس و ترک) می‌شوند، این همه اسامی جغرافیائی اصیل و تاریخی را به جرم فارسی نبودن با خیال آسوده محکوم به مرگ می‌کنند و به جای آن‌ها کلمات بی‌هویت مورد علاقه خود را می‌نشانند، نظیر ساروقیه (ساری‌قایا)، دمشقیه (گوموش‌قایا)، متعلق (موتاللی) و ...

از این رو پاسداری از اسامی اصیل تاریخی که شناسنامه قومی ما را تشکیل می‌دهند، به هیچوجه جنبه تفنی نداشته و برای ما وظیفه‌ای مقدس محسوب می‌شود و لذا ما باید به جای سخن شکسپیر در خصوص نام گل سرخ، به یک سخن حکمت‌آمیز چین استناد کنیم که بیان آن چنین است:

نامیدن اشیاء با نام حقیقی آغاز عقل است.

حیات و مدنیت

آذربایجان اونیورسیتته سی طرفیندن ع. محسنی و م. ه. حصاریه فخری دؤکتورا وئریلدی.

کچن مای آیی نین ۱۲- سینده ۵۰ ایلدن آرتیق دیلیمیز و ادبیاتیمیز اوغروندا یورولمادان چالیشیب، اثرلر یازدان گؤرکملی یازیچی، شاعیر و تدقیقاتچی **میرهدایت حصاری** و حؤرمتلی تنقیدچی، شاعیر و یازیچیمیز عزیز محسنی باکی نین آذربایجان دانشگاهی طرفیندن فخری دؤکتورا عونوانینا لاییق گؤرؤلهرک، دانشگاهین علمی شوراسی نین «۵ مای» تاریخلی قراری اؤزره عالیملریمیزه دؤکتورا دیپلومو اهدا اولونموشدور.

میر هدایت حصاری ۱۹۲۹- جو ایلین اؤکتیابر آیی نین ۲- سینده آراز کنارینداکی جولفا شهرینده آنادان اولموش، ۱۹۵۲- جی (هیجری ۱۳۳۱) ایلده ایران حربیه مکتبینی بیتیره رک اوردو خیدمتینه داخل اولموش و ۱۹۸۲- جی ایلده ۳۳ ایل خیدمت اتدیکن سونرا سرهنگ روتبه سی ایله تقاعدده چیخیمیشدیر. او، بو مۆدته لوندون اونیورسیتته لری نین بیرینده (I.C.S.) غیابی حالدا تحصیل آلاق یول و تیکیتی شوعبه سیندن مۆهندیسلیک لسانسی آلمیش و هابله اؤردونون اینگیلیس دیلی فاکولته سینین قوزتارمیش و خیدمتی نین سون ۱۱ ایلینی اؤردونون عالی حربی کورسلاریندا اؤستادلیق مقامیندا تدریس اتمیشدیر.

میر هدایت حصاری نین ایندی یه دک ۸ کیتابی مۆستقیل حالدا و ۲۰ کیتابی مطبوعاتدا آردیجیل حالدا چاپ اولونموش و ایکی میندن آرتیق چشیدلی تحقیقی مقاله لری ده ایران، آذربایجان رسپوبلیکاسی، تۆرکیه و سوند مطبوعاتیندا چاپ اولونموشدور. او، هابله ایران تلویزیونوندا، ایراندا اولان تۆرکجه اسکای الیازمالار (و ساییر مۆوضوعلار) باره ده دفعه لرله چیخیش اتمیش و گرگان رادیوسوندا نچه ایللر علمی پروقرامین حاضر لایانی و ایجراچیسی اولموشدور. او، عینی - حالدا بیر ژورنالیست و فولکلور شؤناس کیمی ده فعالیت گؤستمیشدیر.

عزیز محسنی ۱۹۲۵- جی (هیجری ۱۳۰۴- جو) ایلده اردبیل شهرینده دؤنیایا گؤز آچمیش، ایبتیدایی و اورتا تحصیلینی اوزادا آلمیش و ۱۹۴۲- جی (هیجری ۱۳۲۱- جی) ایلده تهرانا گلمیش و مطبوعاتچیلیق ایشلرینده فعالیتیه باشلامیشدیر. عینی- حالدا مۆختلیف نشریه لرده علمی و ادبی مقاله لرین ترجمه سی و نشری ایله مشغول اولموشدور.

۱۹۵۳- جو (هیجری ۱۳۳۲- جی) ایلده اولکه نین جنوب بؤلگه لرینه (کرمان، یزد، سیرجان و بم) شهرلرینه گنده رک یول و تیکیتی ایشلرینده چالیشمیش و نهایتده یثیندن تهرانا قایتمیشدیر.

عزیز محسنی دیپلوم آلدیقدان سونرا موکاتیبه یولو ایله لوندون ICS دانشگاهیندان اینشانات اؤزره مۆهندیسلیک لسانسی و ۱۹۷۳- جو (هیجری ۱۳۵۲- جی) ایلده تهران اونیورسیتته سیندن ایقتیصاد مۆدیریتی ساحه سینده اؤزل دیپلوم آماغا مۆوفق اولموشدور.

عزیز محسنی ۳۶ ایلدن آرتیق مۆختلیف اینشانات شیرکتلرینده مۆدورلر هیأتی نین رئیس و مسؤل مۆدور وظیفه سینده چالیشمیشدیر. لاکین بونونلا بله ادبیات ساحه سینده ده قلم چالماقدان واز کتچمه میش و ایران ایسلام اینقیلابیندان سونرا تۆرک دیللی مطبوعاتلار نشر ایمکانی تاپدیقدان آنادیلینده یازدیغی مقاله لر و شعرلری نشریه لرده چاپ اولونموشدور.

عزیز محسنی نین ایندی یه دک ۱۰ جیلدن آرتیق مۆختلیف مۆوضوعلاردا یازدیغی ویا ترجمه اتدیگی کیتابلاری دا مۆستقیل حالدا نشر اولونموشدور.

عزیز محسنی خیریه ایشلرینده ده قاباقجیل اولموش، او جۆمله دن دؤغما شهری اردبیلین یۆخسول بیر محله سینده اؤز خرجی ایله بیر قیز مکتبی تیکدیرمیشدیر.

وارلیق درگیسی یازیچیلار هیأتی نین فعال عۆضولری اولان عالیملریمیزی بو باشاریلارینا گۆره تبریک اندیر و اونلارا جان ساغلیغی آرزو اندیریک. - وارلیق

حیات و مدنیت

آذربایجان یازچیلار بیرلیگی نین

گۆرکملی شاعیریمیز کریم مشروطه چی (سۆنمز) - ین

۷۵ ایللیک حیات یولونون آغیرلاماسی مۆناسیبتیله گۆندریدیگی تبریک مکتوبو

حۆرمتملی قلم دۆستوموز، کریم مشروطه چی، سۆنمز!

سیزی، قوزنیللی - گۆنئیلی عۆموم آذربایجان ادبیاتیمیزین گۆرکملی نۆماینده سینی آنادان اولماغینیزین ۷۵ ایللیگی مۆناسیبتیله صمیم - قلبدن تبریک اندیریک!

ادبی ایجتیماعیتیمیز و چوخ ساییلی اوخوجولار یارادیجیلیغینیزین ایندیکی ذیروه سینه چاتانا قدر کئچدیگینیز داشلی - کسکلی، بۆرانی - شاختالی یارادیجیلیق یوللاری ایله یاخشى تانیشدیرلار. بۇ یول ۱۹۴۵ - جی ایله گۆنئیده جانلانا و اوزونون ذیروه سینه چاتان خالق حرکاتی نین اولدو - اولولو قویونندان کئچمیش، جمعی بیرجه ایل داوام اندن آذربایجان میلی حۆکومتی نین بختور گۆنلری نین، ۱۹۴۶ - جی ایله انله بشیکده جه بۇغولان خالق حاکیمیتی علئیهنه پهلو درباری نین تۇرتدیگی فاجیعه لرین شاهیدی اولموشدور. یارادیجیلیقدا آندیغینیز ایلك آدیملارین باش شوّعاری بۇ اولموشدور: «آچیل سحر، اویان گۆنر!»

ایناملا دئمک اولار کی، بۆتون یارادیجیلیغینیز بۇبو منسوب اولدوغونوز خالق اوچون ایشیقلى سحرین، دۇغاجاق گۆنشی نین اینتظاریندا اولموسونوز. بۇ ایثال ایلك نشرینیز اولان «آغیر ایلر» ادلی کیتابینیزدان باشلایاراق سونرالار ایشیق اوزون گۆن «قارانقوش یازی گۆزلر»، «شبه مۆنجوغو»، «آمان، داغلار»، «حسرت چلنگی»، «عیسانین سون شامی» و دیگر کیتابلارینیزین آپاریجی مۆتیونینی تشکیل ائتمیشدیر.

اؤستاد سۆنمزین صنعت کروانی یاریم عصره یاخیندیر کی، اونون مۆدریک و ذکالی ساربانی نین گۆز سسله دۇنیایا اعلان ائدیگی بۇ نغمه نین ملودیالاری نین مۆشایعتی ایله اوز یولونو داوام ائتدیریر:

او گۆندن کی، دلیلم «لهجه» ساییلدی،
یاتمیش طبعیم بیر دیسکینیب آیلدی...
حقیقتده بۇ دلیل منیم جانیمدیر،
ایلیگیمدیر، سۆمۆگومدور، قانیمدیر.

حۆرمتملی دۆستوموز! بیز سیزین قلمینیزین قۆدرتی ایله یارانان غزلر، دۆردۆکلر، بایاتیلار، تجنیسلر، مۆختمسلری، رنگارنگ مۆوضوعلو لیریک شعرلرینیزی درین ماراقلا اوخوموش، مضمون و ادبی - بدعی سۆیه باخیمیندان اونلاری مۆعاصیر آذربایجان پۆنزیاسی نین گۆزل نۆمونه لری حساب ائتمیشیک. بۆتون فۆرمالاردا قلمه آلدیغینیز پۆنتیک نۆمونه لرین باش مۆتیونینی دۇغما اولادین وطنه محبتی تشکیل ائتمیشدیر. سیز اوز مۆلکونون عدالتلی حاکیمی کیمی اوز دیاریندان «وطنسیزلشمگی» هر بیر وطن اولادی اوچون آن دۆزۆلمز بیر محرومیت حساب ائتمیسینیز.

عزیز قلم دوستوموز، بیز سیزی موضوع و صنعتکارلیق باخیمیدان هم ده گۆزل پونمالارین یارادیجیسی کیمی تانی ییریق. قلمینیزه مخصوص اولان «ایتین وفاسی»، «آلی بوش گتتمه»، «بویوک درد»، «یئنی یول»، «بابام اوزو گله جکدیر» کیمی پونمالارینیز حاقلی اولاراق موعاصیر پونزیامیزین قیمتلی اینجیلری سیراسینا داخیل اولموشلار.

سیزین یارادیجیلیغیزدا میلی و بشری غایه لرینین قوووشدوغو بیر اینجی ده واردیر. اونون عونوانی بئله دیر: «عیسانین سون شامی».

سیز حاقلی اولاراق بۇ نادیر پونتیق قلم محصولونوزدا اینسان و اونون طالعی ایله باغلی اولان پروبلملرین میلی چرچیوه ده حل ائدیلمه سینین صنعتکار اوچون محدودیت حساب ائتمیر سینیز. او بۆکبو و مقبول حساب ائدیله جک بیر تریسدیر: حقیقی میلی اثرلر هم ده عوموم بشری کئیفتیلره مالیک اولورلار. بۇ پونمانی سیزین یارادیجیلیق ساحه سینده آپاردیغینیز آختاریشلارین اوغورلو تاپینتیسی حساب ائتمک اوچون توتارلی علمی - نظری و ادبی - بدیعی آرقومتلر موجوددور. عوموم آذربایجان ادبیاتیندا همین اثرین چوخ سامباللی یرى واردیر. بۇ چکی اوچون اعتبارلی اوزول داشینی سیزین اوغورلا بدیعی حلینی وئردیغینیز بشری پروبلم تشکیل ائدیر. اونون قیساجا عونوانی بئله سسلنیز: ایجتیماعی موحیط اینسانی اصل وطنداش کیمی ده یتیشدیره بیلر، عادى بیر جانی کیمی ده. آذربایجان ادبیات شوناسلیغیندا پونما باره ده یوکسک فیکیر سؤیله ینلر سیراسیندا خالق یازیچیسى میرزه ایبراهیموف، پروفیسور عباس زامانوف، خالق شاعیرلری بختیار و اهابزاده، نبی خزرینین ده ایضالاری واردیر.

سیزین فارس دیلینده قلمه آلدیغینیز اثرلرین شوهرتی چوخدان آذربایجان سرحدلرینی آشیب کئچمیشدیر. بۇ باخیمدان اوستاد شهریارین فارسجا چئویردیغینیز «حئیدر بابایا سلام» پونماسی ایرانین ادبی ایجتیماعی و گئنیش اوخوجولاری طرفیندن درین رغبت حیسی ایله قارشیلانمیشدیر.

سیزین ۲۵ ایلدن بری دونیا شوهرتلی «وارلیق» مجموعه سی ایله یارادیجیلیق امکداشلیغینیز، اونون صحیفه لرینده ایشیق اوزو گورن یوکسک علمی - عملی دیرلی قلم محصوللارینیز حاقلی اولاراق همیشه ایفتیخار حیسلری ایله قارشیلانان بیر ادبی - بدیعی ثروت کیمی قارشیلانمیشدیر. بۇ باخیمدان گورکملی دیلچی عالیم، مرحوم حمید نطقى ایله یاخیندان امکداشلیق شراییطینده دیلیمیزین ایملاسی پروبلملری باره ده یاراتدیغینیز اثرلر قیمتلی علمی - نظری اهمیته مالیکدیرلر.

سیزین نثر و ادبی تنقید ساحه سینده یاراتدیغینیز یوکسک سویه لی یازیلارینیز قدریلن اوخوجولار و ادبیات بیلجیلری طرفیندن همیشه ممنونیت حیسلری ایله قارشیلانمیشدیر. بۇ باخیمدان بویوک احتیراض و دوغما آذربایجانا اولاد محبتی حیسلری ایله قلمه آلدیغینیز «حسرت چلنگی» ادلی خاطیره - مموار اثرینیزی نثرله یازیلیمش پونتیق نغمه آدلاندرماق هئج ده موبالیغه اولمازدی.

عزیز قلم دوستوموز! سیزی آذربایجان یازیچیلار بیرلیگی نین فخری عوضولری سیراسیندا گورمک، دیرلی یارادیجیلیغینیزدا وطنیمیزین گوننی انلرینه مخصوص راییه سینین دویماق بیزیم اوچون چوخ خوشدور.

آنادان اولماغینیزین ۷۵ ایلیگی مونسیتیه سیزی بیر داها باغریمیزا باسیر، حیاتدا و یارادیجیلیقدا هامیمیزی سئویندیره جک یئنی - یئنی اوغورلار آرزولاییریق.

- آذربایجان یازیچیلار بیرلیگی

اؤرتوقرافی چالیشمالاریمیز و دیلیمیزین گله جگی

ابراهیم رفرف

قوجامان ادبیات خادیمی یحیی شیدا جنابلاری مهد آزادی رۆزنامه سی نین ۱۳۸۳/۲/۱۶ تاریخلی ساییسیندا «تزه بیر ده لکک گلیبدر، کاکیلی یاندان قویور» باشلیقلی بیر یازیدا اؤرتوقرافی قرارنامه سینه مۆناسیبت بیلدیر میشدیر. یحیی شیدا جنابلاری اؤز یازیسینی بۇ شعرله بزه میس:

دۆشمن بیر اولسا دفعینی آساندیر ائیله مک،
وای اول زمان کی، اؤز قویا هر بیر کنار دان.

و اؤرتوقرافی سمینارینی و اونون قرارلارینا قۇل چکن علمی هیأتی گرگین تۇپ آتشینه تۇتموشدور. یحیی شیدا جنابلاری گویا بعضی کلمه لرین اؤرتوقرافیک ایملاسینا گۆلمگی گلیمش و همین سببدن اؤرتوقرافی چالیشمالارینی تامایله سؤال آلتینا آلمیش و اونون علمی هیأتی نین عۆضولرینی دللگه

بنزتمیشلر. گرچکده بیزیم ده او کلمه لرین ایملاسینا گۆلمگیمیز گلدی، چۆنکی هنج بیر اؤرتوقرافیک شکیلده یازیلما میسیدی. بۇ کلمه لری جدوله گۆسترمیشیک. بیرینجی سۆتون اؤستادین و بیزیم گۆلمگیمیزه سبب اولان قۇندارما یازی طرزی، ایکینجی سۆتون ایسه اؤرتوقرافی سمینارینی قبول ائتدیگی منطیقی و دۆزگون یازی طرزینی عکس اتمکده دیر.

یانلیش یازی	اؤرتوقرافیک یازی
موعه للیم	مؤعَلیم
موباریزه	مؤباریزه
موصاحیبه	مؤصاحیبه
موخته لیف	مؤختلیف
موناسیبت	مؤناسیبت
شئیتان	شئیطان
موتفه ککیر	مؤتفکیر
موتالیعه	مؤطالیعه

دئمه لی یحیی شیدا جنابلاری بیزی نظرده توتوب، اصلینده باشقالارینا- همین بۇ گۆلونج کلمه لرین قۇندارما ایملاسینی تکلیف ائدن شخصلره گۆلورموشلر. باشقا سۆزله دنسک، یحیی شیدا جنابلاری کیمه گۆلدوکلرینی فرقینده دئیلمیشلر. بۇرادان ایسه آیدین

اولور کی، مؤلیف اؤرتوقرافی سمینارینی قرارنامه سینه دیقتله باخمامیش و اورادا آیینان قرارلارلا بیگانه قالمیشلار. قئید اتمک لازیمدیر کی، یحیی شیدا جنابلاری سمینارا دعوت اولموشدولار، آنجاق «منیم هم ایشیم چؤخدور، هم یاشیم»- دئییه سمیناردا ایشتیراک اتمکدن ایمتیناع ائتدیلر. مؤلیفین یازیسیندا بعضی ماراقلی مقاملار دا دیقتی جلب اتمکده دیر. اؤستاد عشین یازیدا:

۱- «دلک» سۆزونو هم «ده لک»، هم ده «دلک» شکیلنده یازمیشلار. اؤرتوقرافی سمیناری ایسه بۇ کلمه نین یازیلیشین «دلک» و یا خود دا (کلمه نی دؤغمالاشمیش عرب سۆزو نظرده آلساق) «دلک» شکیلنده تکلیف اتمیشدیر.

۲ - «واصل» و «حاضیر» شکیلنده ایکی ایملا ایشلتمیشلر. گۆرهسن بۇرادا هانسی ماهیت فرقی اوستادی محبور اتمیشدیر کی، «واصل» سۆزونو ده «واصل» شکیلنده یازماسینلار؟

۳ - جمع شکیلچیسینی بعضی یئرلرده بیتیشیک، بعضی یئرلرده آرالی یازمیشلار: لغتلر، آدملا، عالملر، دلکالر. بۇ ایکی تیره لیگین سببینی آیدینلاشدیرا بیلمه دیک.

۴ - «اوستاد» و «لغت» کیمی ایکی ایملا ایشلتمیشلر. یاخشی اولاردی کی، بۇنلارین آراسیندا اویغونلوق یاراتماق نامینه هر ایکسینی یا «استاد، لغت» شکیلنده، یا دا «اوستاد، لؤغت» شکیلنده یازایدیلار. بئله اولسایدی، مۆلفین یازیسیندا سیستم آنلاییشینی موعین قدر گۆرمک اولاردی.

۵ - مۆلفین یازیسیندا بیر طرفدن «اؤیره نمک»، «دهرین» و «اندهرلر» شکیلنده بعضی کلمه یازیلشلاری ایله قارشیلانیریق، باشقا طرفدن «گتیرمک» و «چکدی» کیمی ایملا اؤرنکلری دیقنیمیزی جلب ائدیر. بۇرادان ایسه آیدین اولور کی، مۆلف Θ سسی نین یازیلیشی حاقیندا موعین اؤسلوبا مالیک دئییلدیر. فیکیر و نرسک، بۇنلار بۆتونلوقله «دهرین، اندهرلر، گه تیرمک، چه کدی» شکیلنده، یا دا (اؤرتوقرافی قرارلارینا اویغون اولاراق) «درین، اندرلر، گتیرمک، چکدی» شکیلنده یازیلسایدی، موعین متؤدولوژیدن صؤحبت اچماق اولاردی، چونکی بیر متؤد اؤزونو نقض ائتمه مایلدیر. ماراقلیدیر کی، مۆلف بیزی بۇروشوق ایملا طرزینی ایشلتمکده ایتیهاملاندریر، آنجاق اؤزو «اؤیره نمک»، «دهرین» و «اندهرلر» کیمی ایفاده لر ایشلدر، بیز ایسه اؤرتوقرافی قرارلارینا اویغون اولاراق همین کلمه لری «اؤیرنمک»، «درین» و «اندرلر» شکیلنده یازیریق. گۆرهسن دیلیمیزین ایملاسینی کیم بۇروشوق سالیر، کیم بسپلشدریر؟

۶ - «حق سیز» سۆزو بیزه آنلادیر کی، مۆلف بعضی شکیلچیلری آیری یازماق عقیده سی نین طرفداریدیر، بئله اولدوغوندا «یاشلی» سۆزو ده «یاشلی» شکیلنده یازیلمالی ایدی.

۷ - مۆلف یازیر: «بیز اگر دخیل کلمه لری اؤز عادی سیماسیندا گۆسترمه سک، اوندان چؤخ چتینلیکلر قاباغا گلر، مثلاً «عصیر، اسیر، اثیر» سۆزلرینی بۆتونلوقله «اه سیر» یازساق، شکیلی دئییشیلدیکده اؤنون اصل معناسینی باشا دؤشمه یه جگیک». قنید ائدیم کی، اولان اؤرتوقرافی سمیناری «اه سیر» شکیلنده هر هانسی ایملا اؤرنگی قبول ائتمه میشدیر. اؤرتوقرافی قرارنامه سینه گۆره بۇ کلمه لرین یازیلیشی «عصیر، اسیر، اثیر» اولمالیدیر. یئنه ده تأکید ائدیرم کی، مۆلف اؤرتوقرافی سمیناریندا ایشتیراک ائتمه ییدی و اؤنون قرارنامه سینا بیر دفعه اولدن آخیرا کیمی دیقنله اؤخوسایدی، بۇ کیمی دؤشونجه لره تۆتولوب، ناحاق یئره بیزی قیناییب، خالقیمیزین یازیچیلارینی «تزه دلک» یا خود دا «قوندارما پروفوسورلار، عالملر و فیلیوقلار» آدلاندرمازدی و «دیرناق آراسی تعجب ایشاره لری» ده ایشلتمزدی. همین بۇ «دیرناق آراسی تعجب ایشاره سی» یازچی اولچولرینه سیغما یان چؤخ کؤبود بیر داورانیش طرزیدیر. بۇ ایشاره دن ایستیفاده ائدن شخص اؤزونو چؤخ یۆکسک مرتبه ده، اؤز مۇخاطبینی ایسه چؤخ آشاغی رۆتبه ده گۆرور. منیم کیمی بیر آدمی آشاغی رۆتبه ده گۆرمک بیر اؤ قدر ده آجی اولمازدی، آنجاق خالقیمیزین ان سؤچکین قلم صاحیبیلرینی آشاغی رۆتبه ده گۆرمک، هم ده اؤنلاردان باش وئرمه میش گۆناهلار سببیدن، اصلا اینانیلاسی دئییل.

۸- مۆلّفين يازيسيندا «يئنى دن» و «سلامدان» كيمي ايكي ايملا اؤرنىگى يئنه ده تعجبۇب دۇغوراندىر، چۆنكى بۇرادا يئنه ده سيستم آنلايىشى چاتيشمير و ياخشى اولاردى كى، مۆلّف يا «يئنىدن، سلامدان» شكلىندىن، يا دا «يئنى دن، سلامدان» شكلىندىن ايستيفاده ائردى.

۹- مۆلّف اۆچون «خالق» سۆزونون ايملاسى بير درد اولموشدور، چۆنكى بۇرادا دئيه سن تانرى ايله عادى اينسانلار يىن دئيشيك دۆشمك تهلۆكهسى وار. اورتوقرافى سمينارى همين تهلۆكه نين قارشىسىنى آلماق اۆچون سيستم چرچيوه سينده ايكي ايملا طرزى يعنى «خالق» (اينسانلار، ميكتلر) و خاللىق (يارادان آلاّه) تكليف ائتميشدير. ديقته باخيلسا، بۇ دا مۆلّفين اؤز متودونا اۇغوندور، چۆنكى اؤنون يازيسيندا «حاضرير» شكلىنده ايملا ايشلنميشدير. بئله ليكله «حاضرير»، «خاللىق»، «واصيل» كيمي كلمه لرين ايملاسى سيستم تشكىل ائردى.

۱۰- مۆلّف بۇ آئينما كلمه لرى فونتىك شكilde يازميشدير:

اؤستاد، عاليم، جۆمله، جماعات، حاضرير، قبير، قايدا، زامان، فيكر، دۆشمان، هئج

مۆلّف هابئله بۇ آئينما كلمه لرى اصيل ايملادا يازميشلار:

اصل، ممكن، اداره، سلام، لغت، كتاب، مراجعه، دقت، خدمت، عدول، شاعر، جزوه، عبارت،

انكشاف، استعداد.

بيزه آيدىن اولمادى كى، مۆلّف هانسى متود اساسيندا بۇ آئينما كلمه لرى ايكي قروپا آييرميش، بعضيلرينى اصيل ايملادا، بعضيلرينى ايسه فونتىك ايملادا يازميشلار. مثلاً بيلمك اولمور كى، «جماعات» سۆزويله «كتاب» سۆزونون آراسيندا هانسى ماهيت فرقى وار كى، بيرينجيسى فونتىك شكilde، ايكينجيسى ايسه اؤريژينال شكilde يعنى «كتاب» صورتينده يازيلماليدير و «كتاب» صورتينده يازيلماليدير. اورتوقرافى سميناريندا اؤخونان معروضه لردن، خوصوصيله مسعود فيوضاتين خالقين تلفوظ طرز لرلر يىن تۇپلانميش فاكلارلا زنگينلشميش معروضه سيندن آيدىن اولدو كى، آئينما كلمه لرين تاماميله اؤريژينال ايملادا يازيلماسى گنج نسلين دانىشيق لهجه سينه منفى تاثير گؤسترير و اؤنلار يىن ديلينى فارس ديلينى نين تلفوظ نۇرمالارينا تابع ائدير. حال بۇكى، ميثال اۆچون «كتاب» سۆزونون گؤرون دوگو شكilde يازيلماسى سبب اولور كى، بۇ كلمه ketab شكلىنده يوخ، kitab شكلىنده تلفوظ اولسون و گنج نسلين تلفوظو گئندىكجه دۆزگون تلفوظه و ديليميز يىن زنگين هارمونىسينه اۇغونلاشسين.

سۇن اولراق مۆلّفين اؤز يازيسينا باشلىق سئجديگى بير بئيت شعره فيكر وئرمك ماراقلى نتيجه لر دۇغورا بيلر: شعردن گؤرونور كى مۆلّفين فيكر يىنجه دۆشمانلار «هر بير كناردن» اؤز قويماقدادير، بئله كى اؤنلار يىن «دفعينى آسان دئييل ائيله مك». همين سؤزلر گؤسترير كى، مۆلّف اؤزونو اقلئتده، اورتوقرافى اساسلار يىن حيمايه ائدن شخصلرى ايسه اكثر يتده حيس ائدير و اؤنلار يى «دفع» ائتمگه چاليشير. اورتوقرافى سمينارى اؤز ايشينى محدود ايمكانلارلا علمى سويه ده گؤردو و بير «فرهنگيستان» ايشينى باجاريقلا يئر نه يئتيردى. بۇنو چؤخ آداملار، اؤ جۆمله دن فارس ديلينى نين بعضى ادبيات خاديملرى باشا دؤشدو و دَير وئردى. بئله اولدوغوندا «دفع» دۆشونجه سينه قاييلمق «بير قدر» اينصافسيزلىق سايبيلاردى. عزيز دوستوموزا جان ساغليغى و خالقيميزا خيدمت اؤغروندا باشا ريلار ديله بيريك.

اۋرتوقرافى چالېشمالارېمىز و دېلېمىزىن گلەجگى (اۋنجهكى حېصّه دن دوام ائدىر).

قىئد: وارلىق درگىسى اۋرتوقرافى سىمىنارىنىن آلدېغى قرارلارى بېرىنچى گۆندىن دۆزگون و دىقتىجىل شكىلدە اۋز ايملاسىنا تطبيق ائتمگى بۇنونا گۆتورموش و بۆتون قلم صاحىبلىرىنى و مطبوعات اۋرقانلارنى همىن ايشى گنىشلندىرمگە چاغىرمىشىدىر. اۋرتوقرافى قرارلارىنىن علمى شكىلدە و دموكراتىك يۇللا قبول اولوندوغو هامىنىن گۆز اۋنوندە دېر و دېلېمىزىن اينكىشافىنا نە قدر گۆجلو تاثير ائندەجگى اينكار ائدىلمىزدىر. بۇنونا بئله بعضى حۆرمىتى قلم صاحىبلىرى، هر بېرى مۆعّىن بېر يۇندىن بۇ قايدالارلا راضىلاشا بېلمە دىكلرنى وۇرغولامىشلار، اۋ جۆملە دن حۆرمىتى شاعىر و يازىچى كرىم مشروطه چى (سۆنمز) جنابلارى دفعەلرلە آلىنما كلمەلرېن ايندىكى ايملاسىنا قارشى چىخدىقلارنى بېلدىرىمىش و بۇ كىمى كلمەلرېن اۋرورنىال ايملادا يازىلاجاغى فېكرىنىن طرفدارى اولدوقلارنىنى تاكىد ائتمىشلىر. سۆز يۇخ كى، بۇمسالە دە سىمىناردا مۆذاكىرە اولموش و سس چۆخلوغو اساسىندا قرار قبول اولونموشدور. بۇنونا بئله گلەجك كۆنفرانسلارىمىزدا همىن و بۇنا بنزر مسالەلرېن يۇندىن مۆذاكىرە اولونماسى و ايملا قايدالارىمىزىن داها دا اينجەلشدىرىلمەسى هم مۆمكوندور، هم دە بېر ضرورت.

بۇ اۋزدىن وارلىق درگىسى حۆرمىتى شاعىر كرىم مشروطه چىنىن تكلېفېنە گۆرە، عزيز قلم دۆستلارنىنىن ايملا قايدالارى حاقىندا فېكىرلرېنى بايماق اۋچون حاضىركى سايدان اعتىياراً ۶ صحىفەلىك يتر آيىرمىشىدىر. مۇوضوعلا باغلى بۇ صحىفەلردە مقالهلر هم دە مۆكېفېن مۆدافىعە ائندىگى ايملا قايدالارى اساسىندا درج اولاجاقدىر. بۇ تشبۆث بېزە بۇ ايمكانى ياراداجاقدىر كى، مۇوضوعلا باغلى گلەجك كۆنفرانسلارىمىز داها شفاف و داها آيدىن دۆشونجهلر اساسىندا فعالىتە باشلاسىن و داها منطىقى قرارلار قبول ائلەسىن. ايملا قايدالارىمىز حاقىندا مۆثب و ياخۇد دا منفى مۇناسىبىتى اولان بۆتون قلم صاحىبلىرىندىن اۋز اثرلرېنى اىستىدىگى ايملادا بېزە گۆندرمكلىرى رىجا اولونور.

همىن تشبۆتون چرچىوه سىندە حۆرمىتى كرىم مشروطه چى جنابلارىنىن نۆبىتى صحىفە دن باشلايان «بۆيۆك تۆرك لۆغىتى»- نىن دىياجه سىندە حسين كاظم قدرىنىن ايملا حاقىندا بعضى فېكىرلرى باشلىقلى مقالهسى مۆكېفېن اۋز ايملاسىندا درج اولونموشدور و حسين كاظم قدرىنىن ايملاسى تارىخىلىك باخىمىندان اولدوغو كىمى وئرىلمىشىدىر. هابىنلە اۋستاد دۆكتور بهزادى بهزادىنىن اۋرتوقرافى ايله علاقه دار مکتوبو اۋز ايملاسى ايله نۆبىتى صحىفەلردە درج اولونموشدور. بېر داها قئىد ائتمك لازىمدىر كى، بۇ صحىفەلر اىستىنا اولماقلا وارلىق درگىسى اۋرتوقرافى قرارلارنا اۋىغون شكىلدە نشر اولونور و بۇ ساحە دە هر هانسى دېشىكىلگىن آنچاق علمى آراشدىرما يۇلويلا، هم دە گنىش تۇپلاننى اساسىندا حىاتا كىچە بېلەجگىنە ايتانىر.

اۋرتوقرافى چالشمالاريميز و دىلیمیزین گلهجگى

«بۇيۇك تۆرك لغتى» - نین دىياجه سینده

حسین کاظم قدرى نین املا حقینده بعضى فکرلىرى

(مقاله مؤلفین ایستگینه گۆره اۇزونون ایشلتدیگی ایملا اساسیندا ترتیب اولونموشدور).

کریم مشروطه چى «سۆنمز»

درگیمیزین کئچن سایى سیندا دوکتور عایشه ایلکر امضاسى ایله، بۇيۇك دىلچى و لغتچى تۆرك عالمى مرحوم حسین کاظم قدرى نین «تۆرك لسانلارى نین توحیدى» باره ده ایرلى سۆردۆيۆ نظرلى اؤخویونجا، هله بۆتۆن تۆرك دىللىرى نین توحیدى مسأله سى بیر یاندا دۇرسون، کئچن ۲۵ ایلده، بیزیم یالینیز اۆز تۆركجه میز - آذربایجان تۆركجه سى نین املا سى حقینده بیر معقول، منطقی و عین - زماندا اۆزل شرایطیمیزه اویغون بیر وحدته یتیشه بیلمه دیگیمیز اۆچون تأسف اندیردیک.

بیزه ائله گلیر کی، حسین کاظم قدرى، تخمیناً هشتاد ایل بۇندان اول تماملادیغى «تۆرك لغتى» کتابینا دىياجه یازیب، چاپا حاضرلایان ایللر، تۆرك خلقى، املا باخیمیندان بیزیم بۇگۆنكى مرحله نى کئچیریمیش، بۇ فرقله کی، اۇنلار

عرب رسم الخطیندن استفاده ائدهرک تحصیله اۆز آنا دىللىرىنده باشلاییر، لاکن بیز تحصیله - بۇگۆنكى کیمی - اۇنجه فارسجانی اۆیرنمکله باشلاییریق و اگر آنا سۆدۆندن حلال حقیمیزه مالک اولساق، هر ایکى دىلى: فارسجا - تۆركجه نى برابرجه اؤخویاجاغیق. بۇنا گۆره، همن مقاله نین درجیندن نظره گلن مقصد، قیاساً اۇنلارین تجربه سیندن فایدالانماق اولموشسا، قیاسیمیز «مع الفارق» اولار. بۇنونلا بله، بۇيۇك و زنگین تجربه صاحبی اولان عالمن یازدیغى «تۆرك لغتى» - نین دىياجه سینده - دوکتور عایشه ایلکرین گنیردیگی محدود سیتاتلاردان باشقا - بیر نئچه نکتته واردیر کی، مؤلفین اۆزۆ کیمی، مسأله یه گئیش چرچیوه دن باخیلیرسا^۱ بیزیم بۇگۆنكى گرگین املا مسأله میزه ایشیق سالا بیلر.

۱ - مؤلف، کتابین دىياجه سینی سعدى نین مشهور اۆچ بیت شعرى ایله باشلاییر: بماند سالها این نظم و ترتیب ...

۱- مؤلف، تۆركجه نین چشیتلی لهجه لرینی تدقیقه آلا ركن یازیر: ^۱ «تورک لهجه لری آراسینده غرب تورکجه سینده ان زیاده یاخلاشان آذری دیلیدر. داها دوغروسى، غرب لهجه سى آذری دیلی نین بیر استحاله سیدر.» (ص ۳۵).

گینه ده: - «آذری لهجه سى مستقل و زنگین بیر ادبیاته مالکدر، و حال حاضرده [۱۹۲۰- جی ایلرده] قافقاسیانین بویوک بیر قسمینده و پک جزئی شیوه فرقلریله ایران آذربایجانینده قوللانیلیر.» (ص ۳۶).

اؤ زمان آذربایجاندا رسم الخطیمیز، «هۆپ هۆپ نامه»- ده گۆرولدویو کیمی، همین «تۆرك لغتی» نین رسم الخطی ایله عینی اولدوغونا گۆره، «حسین کاظم قدری»- دن هئچ نه اعتراض سسی ائشیدیلیمیر. عکسینه اولاراق، بیر یترده یازیر:

«... بو اطرادسزلیغی ^۲ بو گونه قادار غرب و قازان لهجه لرینده گورمه یه آلیشمیش ایکن آذری دن باشقا چاغاتای دیلینده ده بی حد و بی پایان طاشقینلقلره تصادف ایدیوروز...» (ص ۸).

آما، دیباجه نین ۷ و ۸- جی صحیفه لرینده اؤز مقایسه وی تدقیقینده تۆركمنجه یه گلینجه املا پؤزغونلغو حقدده یازیر:

«۱۹۲۶ سنه سینده تورکستان حکومتی طرفیندن طبع ایتدیریلن (سیدی دیوان) ده بو مدهش تحریفاتین بر مثال عبرت مآیدر و هر حالده، قصداً و یا سائقه غفلتله یاپیلان بو مبالا تسزلیقلر یوزیندن تورک دیلی نین غیر قابل تلافی ضررلره اوغرایاجغی محققدر. بونی داها آبی آنلامق ایچون شو:

به یان ایتسام ایندی بولان سوزلری
پانی دونیا گهلدیک یوقدان بار بولیب
باشقا ادام بیلمه ز ساحرا دوزله ری
مه محتاج بولیب آتا آنا زار بولیب

* * *

دونیانى اووالدن وهراندور دیرلر
قازادان قوتولماز حهلپیا پیرلر
دونیانى تیتره دن روسته مده ک شیرلر
شولار هم دونیاغا گهلدی ده گیتدی

«ایکی پارچایی دقتله اوخوماق کافیدر. حال بوکه، تورکمنجه نین طرز تلفظینه رعایت ایتمک شرطیله بونلری شو یله ده یازا بیلیوروز:

بیان ایتسام ایندی بولان سوزلری
پانی (فانی) دنیا گلدیک یوقدان بار بولیب

۱ - مؤلفین رسم الخطینه هئچ نه تۆخونمادیق. یالنیز «نون غنه» (اؤچ نقطه لی کاف) لاری، کامپیوتریمیزده اولمادیغی اؤچون، ساده جه «ن» ایله یازدیق. س.

۲ - اطراد = بیر- بیرینه اؤیماق، اؤیوشماق (عربجه- تۆركجه لغت «اختری کبیر»).

باشقا ادام بيلمز صحرا دوزلری
محتاج بولیب آنا آنا زار بولیب

* * *

دنیا نی اولدن ویراندور دیرلر
قصادن قوتولماز خلیپه (خلیفه) پیرلر
دنیا نی تیره دن رستم ده ک شیرلر
شولار هم دنیاغه گلدی ده گیتدی (ص ۱۷۹)

«بعضی تورک دیبلرینده املا حرفلرینین اهمال ایبدیلدیگی معلومدر. «کتاب الادراک فی لسان الاتراک» عنوانلی بر کوچوک رساله، بو اهمالین نره لره قادار گوتورولدیگنی پک واضح بر صورتده گوستریر... هر شئیده بر اطراد و انتظام آرامق و زمانین وجوده گتیردیگی انقلاباتی بر طرفدن لسانه مال ایتمکله برابر، دیگر طرفدن ده بر «ضابطه لسانیته»نین وجودینه قائل اولمق لازمدر. عصرلردن بری بکارتنی، قواعد و ضوابطنی قورویان چاغاتای و تورکمن لهجه لرینده بیله ذوق سلیمین قبول ایده مه یه جگی طرزده بر «فوضای لسانی»^۱ یول آچمق بزنی متأثر ایدر. ینه بو رساله دن اقتباساً نقل ایتمدیگمز شو: (مه سه له - مسأله)، (آرابستان - عربستان)، (ایلم - علم)، (ما آریب - معارف)، (تاراققی - ترقی)، (حوکومت - حکومت)، (اسهر - اثر)، (تاراپ - طرف)، (حالیس، خالص)، (پورسات - فرصت)، (تاسیر - تأثیر)، (جومله - جمله)، (آحمد آلی مورزا - احمد علی میرزا)، (آشغابات - عشق آباد) (صحیفه ۹). مثاللردن ده، تورک دیبلرینده یاپیلان تخریبات و تحریفاتین درجه سینی آنلامق ممکندر.»

بۇ فاکتلاری و «دیباچه» ده دقتیمیزی چکن باشقا مطلبلری نظره آراکن دئییه بیلرک:
۲- حسین کاظم قدری، عربجه کلمه لرین سیندیرماسینی بیر نوعی «تخریب» تلقی اندیر و کتابی نین املا سیندا، بیر دنه ده اولورسا، عربجه کلمه لرین املا شکلی نین پوزولدوغونا نمونه گورموروک. دوکتور عایشه ایلکر، بۇ بویوک عالمین «تورک لسانلاری نین توحیدی» حقینده نظرلرینی آراشدیرارکن، - مقاله سی نین موضوعوندا ن خارج اولدوغونا گوره - بۇ نکته یه اشاره ائتمه سه ده، بۇگونکی دورومدا بیزیم اونا دقت یتیرمه میز گرکدیر.

۳- حسین کاظم قدری، تورکجه اصیل سوزلرین یازلیشیندا لازمی املا حرفلری نین اهمال اندیلدیگیندن دانیشارکن، یوخاریدا گورولدویو کیمی، اوزو شخصاً موافق صائتلری سوزلرین املا سینا کئچیرمکدن ساقینیر و بۇ سوروملو، حساس، عین - زماندا ضروری ایشین حقینده قطعی و دوزگون قرارا گلگی بیر «انجمن دانش» - ین صلاحیتینده اولدوغونو ووزغولاییر.

۴- املا اصلاحی باره ده، دونه - دونه افراط - تفریطدن ساقینماغی تاپشیریر. البته، دوکتور عایشه ایلکرین مقاله سی نین سونوندا دا، بۇ دیرلی توصیه ووزغولانمیشدیر.

۱ - فوضی = قاریشمیش، مختلط (عربجه - تورکجه لغت «اختری کبیر»).

۵- حسین کاظم قدری نین «تۆرک لغتی» کتابی نین دیباجه سینده نۆمایش ائتدیریلیمیش رسم الخطّ اوخوناقلی، آچیق، آیدین، عین- زماندا قسماً یئترلیدیر. اوخوناقلی اولدوغونون سببی، بؤل- بؤل ایشلمیش عربجه کلمه لرین اصلی دیلده اولدوغو کیمی یازیلدیغیدیر. بیزیم اوچون تام یئترلی اولمادیغی، تۆرکجه کلمه لرده بعضی صائتلرین یازی یا آلینمادیغیندان (اهمال ائدیلدیگیندن) ایرلی گلیر. بۇ صائتلری یئرینه قویماقلا: (آچمق = آچماق)، (آنلامق = آنلاماق)، (بزی = بیزی)، ائله جه ده فتحه و کسره لر ییر- بیریندن آیینماقلا (ایدر = ائدر)، (ایتدیگمز = ائتدیگیمیز)، (یرینه = یئرینه)، ... قطعیتله دئمک اولار کی، اصیل تۆرکجه سۆزلرین یازیلیشی، «وارلیق»- یین ۱۳۷۸/۷۹- جو ایللره قدرکی املاسی ایله فرقی یوخ حکمۆنده دیر.

۶- دقته لایق مسأله بۆدور کی، حسین کاظم قدری، دیباجه نی یازان ایللر، املا لاردا- اوزۆ دئمیشکن- هر نه «فوضای لسانی» وار ایمیش، بیزیم آذری تۆرکجه سینده دگیل، اکثرأ باشقا لهجه لره عاید ایمیش و بئله لیکله او، شمالی و جنوبی آذربایجاندا باسیلمیش کتابلارین او زمانکی یازی شیوه سینه تصدیق دامغاسی وؤرور.

۷- «کتاب الادراک فی لسان الاتراک» ادلی رساله ده عربجه یه خاص حرفلرین تغییریندن و کلمه لرین فوتتیک یازیلدیغیندان سون درجه متأثر اولدوغونو بیلدیریر و بۇ ایشی، کلمه لرین «بکارتینی، قواعد و ضوابطینی پوزماق» کیمی و یا «مدهش تحریفات» کیمی افاده لرله دتیرلندیریر.

قید: دوکتور عایشه ایلکرین مقاله سینده دۆزلیشی لازم اولان بیر نچه اوغونسوزلوق وار:

الف- درگیمیزین ۷- جی صحیفه سینده، ایکینجی پاراگرافدا، حسین کاظم قدری نین «بویۆک تۆرک لغتی» کتابی نین دیباجه سیندن نقل ائدیلمیش مطلبلر، کتابین ۱۹۲۷- جی صحیفه سینده دگیل، دیباجه نین بیرینجی صحیفه سی نین باشلانغیجیندادیر. کتابین ۱۹۲۷- جی ایله، استانبول، دولت مطبعه سینده باسیلدیغینی نظره آلاندا، ظنیمیزجه سطر آلتینداکی مطلب بۇ شکلده اوخونمالیدیر: «بویۆک تۆرک لغتی، ج ۱، ص ۱، چاپ تاریخی ۱۹۲۷ (الیمیزده اولان همین دیباجه ده کتابین ایکینجی چاپی اولدوغونا هئج نه اشاره یوخدور).

ب- کتابین بیرینجی جلدی نین ۱۹۲۷- ده باسیلدیغی مسأله ایله، مقاله نین بیرینجی صحیفه سینده دئیلین: «... بویۆک تۆرک لغتی حسین کاظم قدری نین ۱۹۳۴- جو ایله طرسوسدا اولوموندن سونرا، کاغیدلاری نین ایچینده تاپیلیمیشدیر» - سۆزلری آراسیندا بیر اوغونسوزلوق، بیر تضاد وار. ۱۹۳۴- ده «تاپیلان» آل یازمانین، اوندان بئددی ایل قاباق باسیلمیش اولدوغو نه دئمکدیر؟

ج- حسین کاظم قدری، کتابی نین مقدمه سینین «دیباجه» یوخ، ذاتاً «دیباجه» آدلاندیریب. دوزۆ ده بۆدور، «دیباج» سۆزۆنۆن مصغریدیر. باخ: لغتنامه دهخدا و فرهنگ معین.

د- ائله جه ده حسین کاظم قدری دیباجه ده «وحدت لسانی» یازیب، «وحدت لسانی» یوخ! او، سکسن ایل بیزدن قاباق بۇ تشبۆن محورینده دۆشونوب، دۆنه- دۆنه سیناییب، احتمالاً بونو دا گۆرۆب کی، بۇ سۆزۆ «لیسان» شکلینده یازاندا، برکتلی یاغیشلاری ایله اوزۆنۆ بیزه سؤدیرن «لیسان» آیینی آندیرار و عینی تجربه نین تکراری نتیجه سینده، عربجه کلمه لره توخونماقدان واز کئچیب و بۇ تشبته، یونخاریدا قید اولوندوغو کیمی، «مدهش تخریبات»، و بعضاً ده «فوضای لسانی» آدی وئرمیشدیر.

اؤرتوقرافی چالیشلاریمیز و دیلیمیزین گله جگی

سۆزلوکلر مؤلفی دؤکتور بهزاد بهزادی دن اؤرتوقرافی ایله باغلی بیر مکتوب

(مقاله مؤلفین ایستگینه گؤره اؤزونون ایشتدیگی ایملار اساسیندا ترتیب اولونموشدور).

حۆرمتملی دوستوم رفرف جنابلاری، اؤره کدن سلام
خاهیش اندیرم منیم آتشین سلام و سایغیلاریمی قوجامان و اؤنجول قلمداشیمیز دؤکتور هئیت
جنابلارینا و دیرلی «وارلیق» مجله سینین مؤحترم یازیچی لارینا چاتیراسینیز.
«وارلیق» درگی سینین ۱۳۸۳ -جو یاز سائی سئیندا قایغیللی و آچتیق سۆزلرینیزی دؤنه - دؤنه
اؤخودوم، تشککورلریمی بیلدیریرم.

اؤنجه بو سۆزلرینیزی بیر داها تصدیق اندیرم کی، (بهزادی) «آلیشان قرارلار قول چکمیشدی،
«هابئله سئیناردا قشید اتدی کی من شخصی (ایره لی سۆردۆتۆم) اؤز اوسلوبوما هله ده اینانیرام...» و بو
قرارلار سایغیللی قالا جاغام». آنجاق بیر شرط قلمدن دۆشمۆشدۆر: «بو شرط کی تشلیکله دانیشیق لار
و آراشدیرمالار داوام تاپسین».

آما ایندی اؤچ ایل دیر کی، بو شرط ایجرا اولونما یئیب، شرط پۆزولدوقدا مشروط عۆده چیلیک
ده پۆزولار.

آذربایجانجا یازیلیش قایدالاریندا بیرلیک یاراتماغا اؤز درین ائعتقادیمی سۆزلۆکلرده و ایضاحلی
لۆغتین مۆقدیمه سینده یازمیشام و وار گۆجۆمله بو ساحه ده چالیشماغی شرفلی بۆرج بیلیرم.
آیدئین دیر بو ایش تدریجله اولمالی دیر اوزاق گۆرن لیکله اورتاق آنلا یئیش اله گلنه دک بعضی
شخصی نظرلردن هله لیک گۆز یومماق لازیمدیر. من بو قصدیله بیرلیگی قوروماق اؤچۆن سئینار
قرارلارینی تصدیق ائتدیم، لاکین بو آراشدیرمالار داوام تاپمادی.
منجه مسله ته مؤثبت نظرده باخیلمالی دیر. بو یۆلیله بیز ایملادا بیرلیک یاراتماق اؤچۆن ایرلی
گنده بیلیریک.

«وارلیق» و «آذری» درگی لرینین یازیلیش ساحه سینده گنڈیشلری بیر- بیرینه یاخیندیر و تام بیرلیک
یاراتماق اؤچۆن تمل داشی قۆبولوب و دانیشیق لار اوغورلو اولار بیلر.
۱- آذربایجان دیلینده دوققوز صایت سس لری مۆعین حرف لره گۆستریمک ده فیکیر بیرلیکلری
واردیر، آنجاق بیر نئجه مسله ده آیرلیق گۆرۆنۆر. میثال اؤچۆن: (y i 1) اؤچ حرف یالئیز «ب» ایله
یازیلیق:

«وارلیق» دا یازیلیق:

آذربایجان دیلینده چیخیش ائدن...

آما آذری ده یازیلیق:

آذربایجان دیلینده چیخیش ائدن.

سیز اؤچ سسی یالئیز بیر حرف ایله گۆستریمش سینیز و بیز هر هسینه بیر حرف یازیلیق.

۲- هر ایکی مجله ده آلیما لۆغت لر آذربایجانجا دئییلیشینه اویغون یازیلماسی بیر اصل اولاراق

قبول اولموشدور.

آما «وارلیق» مجله سینده بعضی لوغت لرین یازیلیشیندا ایکلیک گۆرۆنۆر:
الف- «ا» حرفی آشاغیدا گۆستریلن میثاللاردا یازیلارین ایکلییینی گۆستریر:

- تۆرکی لوغت - ائل
- آئینما لوغت - احسان
- تۆرکی لوغت - گنتمک
- آئینما لوغت - قشید
- آئینما لوغت - شعر، فارسجا - شعر
- ب- آشاغیداکی ح، ه:

طمع ← تاماح
حمال ← هامبال

الته بو مکتوب سۆزلمک مقصدی داشیمیر و یشری ده دئیل. آنجاق اۆرنک اولاراق یوخاریدا قئید اولونموش یازئ قایدالاریندا ایکلیک اولدوغونو گۆستریر.
منجه مۆشترک آراشدیرمالارین اۆچ ایل سۆره سینده دایسی توتولسایدئ منطقی نتیجه لر آلماق مۆمکۆن اولاردئ.

عزیز عالیم دۆستوم

ایجازه وئرنیز منیم ایره لی سۆردۆیۆم یازئ قایدالارین «نایلیتسیز» قالدیغی مسله سینه گیریشمه نیم. چونکی ایمل سئمیناری قرارلاری بارسینده ده چۆخ بئله سۆز وار... و بو کیمی مۆضولار باره سینده دایشماق آجئ دا اولماسا، تبلیغاتی و منم - منم آنلامی داشینا بیله جه یینه گۆره دۆستلار آراسیندا بئله بیر ایشدن چکینه می مصلحت گۆرۆرم.

اؤمید اندیرم کی دایشیق و آراشدیرمالاری عئلمی و دئمؤکراتیک سۆینه یه یۆکسلمک له یازئ قایدالاریندا بیرلیک یارادا بیلک و یارادا بیلریک. عرب الیفباسی، اساسیندا سسلری یازئ یا داخیل ائتمک، سس یازئ قایدالارینا رسمیت وئرمک، عرب الیفباسی نئین اینکشاف گئدیشینده ده تاریخی دیشیک لیک یاراداجاق و آذربایجان آیدین لاری بو ساحه ده ایسه قاباقجیل اولاراق فارسی ایملاسیندا دا اویغون دیشیک لره یۆل گۆستریمی اولاجاقلار.

جنایشیز و امکداشلارا جان ساغلیغی و اوغورلار دیله یرک،
- بهزاد بهزادی

اۆرتوقرافی سئیناری حاقیندا بیلدیریش

حۆرمتملی یازیچی، شاعیر و اۆخوجولاریمیزا بو وسیله ایله بیلدیرمک ایسته بیرم کی، اۆرتوقرافی باره ده اۆچۆنچو سئیناریمیز قارشیداکی آذر آیی نین سۆن هفته سینده تهراندا کئچیریله جکدیر. بو سئیناردا اۆزللیکله یاد سۆزلرین یازیلیشی باره ده صۆحبت اولوناجاقدیر، چونکی یاد سۆزلرین یازیلیشی حاقیندا ایکینچی سئیناردا آیینان قرارا بعضی یازیچی و اۆخوجولاریمیز طرفیندن اعتراضلار اولموشدور.
حۆرمتملی قلم صاحیبلری و اۆخوجولاریمیزدان بو سئیناردا ایشتراک ائتمه لرینی تمنا ائدرکن سئینار واختینا قدر بو باره ده حاضرلانمالارینی و تهرانا گله بیلمه دیکلری حالدا فیکیرلرینی مکتوب شکیلده وارلیق دفترینه گۆنדרمهری خواهیش اولونور.

ایکینچی اۆرتوقرافی سئیناری نین باشقانی، «وارلیق» درگیسی نین مسؤل مۆدیری

دۆکتور جواد هیئت

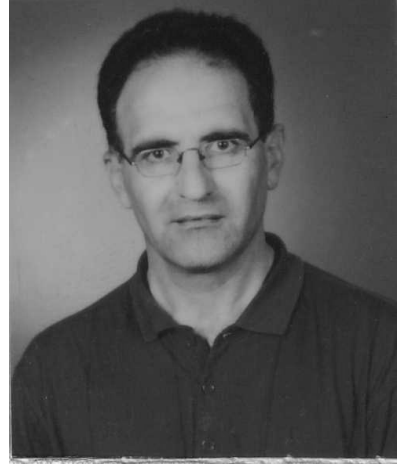
اۋرتوقرافى چاليشمالاريميز و ديليميزين گله جگى

اليقباميز و ديليميزين اۋرتوقرافيسى

دوكتور ايشيق سۈنمز (برلين)

تارىخ بۇيو اليقبالارين ديشمه لرينه باخما ياراق اليقبالار گۈنوموزه ادبيات ديللرني چاتديران واسيطه لردن اولموشلار. تۈرك ديلينين تارىخينه باخيلديقددا بۇ ديلين اليقباسى دا بير چۇخ ديللر كيمي تارىخ بۇيو ديشمگه اوغراميشدير.

رۈنيك اليقبا. تارىخدن گۈنوموزه قالان اسكى تۈرك اليقباسى و يا رۈنيك (اۋروپاليلار ايلك مرحله ده بۇ اليقبادا كى ميتينلرى اوخويا بيلمه ديكلىرى اوچون و بۇ ميتينلرين اليقباسيني رۈنيك اليقبايا بنزتديكلرى اوچون بۇ اليقبايا رۈنيك ادى وئرميشلر). بۇ اليقبا تۈركلرين اسكى ديل و شامانيس ت مدنيتلريني اۋز ايچينه آلماقدادير. بۇ دنديكلريميزه باخما ياراق بۇ اليقبادا گۈزلىنلن قدر ادبيات ملزمه سى اليميزه چاتميش دگيل. رۈنيك يازى ايكنجى تۈرك خاقانليغي ادبياتينا (م ۷۴۴- ۶۸۲)

شاميل اولماقدادير؛ سۈزسوز كى، بيرينجى تۈرك خاقانليغي نين ادبيات ديلى ده (م ۶۳۰- ۵۵۰) ايكنجى خاقانليق شيوه سيندن فرقلى اولماميشدى. بۇنلارا باخما ياراق بۇ رۈنيك اليقبانى اسكى تۈركلرين اۋزو ياراتديقلارى احتمال اولنور.

اۋيغور اليقباسى. ايكنجى تۈرك اليقباسى اسكى اۋيغور اليقباسيدير. بۇ اليقبا اۋيغور خاقانليغي نين ادبيات ديلينه (م ۸۴۰- ۷۴۴) شاميل اولور. اسكى اۋيغور اليقباسى تۈركلرين كئچميش اليقبالارينا دا يالى دگيل. بۇ اليقبا ارامى اليقبادان (تۈرك ديلينه و كۆلتورونه دا يالى اولمايان بير اليقبادان) آلمنميشدى. آنچاق اسكى تۈركلر بۇ اليقبانى دا اۋز ديللرينه اۋيغونلاشديرميشلار. بۇ اليقبادا بۇداچيلىق (بۇدا مذهبنه عاييد) و مانيجيلىك (مانى مذهبنه عاييد) آيينلرينه بۇيوك يئر وئريلميشدير. بۇگۈنكو تۈرك اجتماعيتلرينده بۇ آيينلره علاقه گۈستريلمه ديگى اوچون اسكى اۋيغور اليقباسيندا حدسيز- حسابسيز اليازمالارى گۈنوموزه كى تۈرك اليقبالارينا چئوريلمه دن و ادبيات زنگينليگينه قازانيلما دان قديم كيتابخانالاردا او جۈمله دن آلمانين برلين كيتابخاناسيندا ساخلانيلير.

عرب اليقباسى. ايلك اسلام دينيني قبول ائدن تۈرك حاكميتى قاراخانليلاردان عيبارت اولموشدور. قاراخانليلار اسلام دينيني قبول ائنديكدن سۈنرا قرآن آيتلريني ده راحت اوخوماقلارى اوچون عرب اليقباسيني اۋرنمگه باشلاميشلار. تارىخدن گۈنوموزه گلن بيرينجى تۈركجه سۈزلوك «ديوان لغات الترك» ده عرب اليقباسيندا قاشغارلى محمود طرفيندن يازيلميشدير.

دئمك تۈركلر اسلام دينيني قبول ائنديكدن سۈنرا اونلاردا عرب اليقباسينا رغبت آرتماغا باشلاميش و زامان گئديشى ايله اينسانلار اۋز شخصى باجاريقلارى قدر عرب اليقباسيني تۈرك ديللرينه اۋيغونلاداراق اۋزلريني اوخوجولاردا دۈزگون ايفاده ائتمگه چالشميش و يازديقلاريني اوخوناقلى اۋرتوقرافى بيچيمينه عيارلاميشلار. كئچميش سۈزلوك اليازمالاريني گۈزدن كئچيرديكده بعضى كلمه لر

اۆزره عرب الیفباسیندا اولمایان ایضاحلار فارس دیلینه دایالی بیچیمده او جمله دن «چ» و «گ» حرفلری واسیطه سی ایله تۆرکو کلمه لری ایضاح اتمک و دؤغر و اوخوماق اوچون آیدینلیق گتیرمگه چالیشلیمیشدیر. ۱۹- جو یۆز ایلین سونلاریندا میرزا فتحعلی آخوندوف ایسلام دینینه اینانان اۆمترلر اوچون اورتاق بیر الیفا تکلیفی ایله عثمانلی سولطانلیغی نین باش شهری ایستانبولا گتتمیشدی.

لاتین الیفباسی. تۆرک دیلی نین تاریخینه نظر سالدیقدا تۆرک عالمینده الیفا دیشمه فیکیری، بیر چوخلارین بونو تۆرکیه و اونون قوروجوسو مصطفی کمال آنا تۆرکه نیسبت و نرمله رینه باخمایاراق بۇ مسأله تاریخ بۇیو یالینز سیاستچیلر دگیل، تۆرک مۆتفکیرلرینی ده راحت بۇراخمامیشدی.

۱۹۱۸- ده یثنی قورولموش آذربایجان جۆمهوریتی بیرینچی مۆسلمان دۆولتی اولاراق لاتین قرافیکالی الیفبانی آذربایجان حاکمیت دیلی اوچون قبول اتمیشدی. بۇ تاریخی فاکتی نظره آلمایاراق و یا بیلمه ره رک بیر چوخلاری آذربایجان جۆمهوریتی لاتین الیفباسینی تۆرکیه دن آلمیش دئییه تنقید ائدی رلر. دئمک بۇ تنقید بیچیمینده کی ایدیعالارین ترسینه آذربایجان جۆمهوریتی ۱۹۹۰- دا لاتین الیفبانی قبول ائدرکن اۆز کنچمیش تاریخی و اسکی الیفباسینا دؤنموش دئییه اۆزوموزو ایفاده اتمگه چالیشارساق، ۱۹۳۵- ده ایستالین زوراکلیغینا و آذربایجان ایجتیماعتینی رۇسلاشدیرما و قارداش ادبیاتلار قارشیسیندا یادلاشدیرما سیاستینه بۇگۆنکو آذربایجان جۆمهوریتی نین یۇخ دئمه سی اۆز عکسینی تاپا بیلر.

ایران ایجتیماعتینه گلدیکده، رضا شاه مشروطه حوکۆمتینی ۱۹۲۵- ده غصب ائدی کدن سونرا لاتین الیفباسینا کنچید فیکرینی اورتایا قۇیدوقدا، نژادپرست، اۆزدن اوراق ضیالی نین فیکرینی اۆزونه جلب اتمیشدی. بۇ اۆزدن اوراق ضیالیلار آریا غیر قچیلیغینا و حثیرانلیغینا قاپیلدیقلاری و آذربایجانلیلارا اۆز دیل و مدنیتلرینی اۆیرنمگه حق تانیمادیقلاری اوچون ایراندا لاتین الیفباسینا کنچیلیرسه، او زمان گۆنئی آذربایجانلیلار آذربایجان و تۆرکیه جۆمهوریتلری نین ادبیاتینی دا، راحت اوخویا بیلرلر دئییه الیفا دیشمه سیندن مۆوقتی اولاراق واز کنچمیشدیلر. بۇ فیکرلری او زمانکی فارس ادبیاتیندا آچیق و آشکار گۆرمک اولار.

بۇنلارا باخمایاراق ایراندا ۱۹۷۹- دا ایسلام اینقیلابی باش وئردیکدن سونرا بیر سایدا اۆز منلیک و کیملیکلرینی سئون آذربایجانلیلار وارلیق ژۇرنالینی اۆز دیل و مدنیتلرینه اؤمود ائوی حساب ائده رک دۆکتور حمید نطقی طرفیندن تکلیف اولونموش الیفا اۆزینه فیکیر یثرتدی کدن سونرا بیر اورتاق مخرجه گلیب، دۆرمادان آذربایجان دیلی نین ایراندا یئنیند جانلانماسینا تکان وئرمیشلر. دئمک اورتوقرافی اوچون ایلك ایپ اؤجلاری دا بۇ اورتاق مخرجه گلرکن اورتایا آتلمیش دئسک، یانیلمامیشیق. بۇنلارا باخمایاراق آذربایجان ایجتیماعتینه جاواب وئره جک مۆکمئل بیر اورتوقرافی یه احتیاج وار ایدی. بۇ احتیاجا جاواب وئرمک اوچون ۱۳۷۹- جو ایلین خورداد آبی نین ۲۶/۲۷- نده «ایران تۆرکجه سی دیلچیلیک سمیناری» تشکیل اولدو و اونون داوامیندا ۱۳۸۰- جی ایلین شهریور آبی نین ۱۴- ۱۵- ۱۶- جی گۆنلرینده «ایکینجی تۆرک دیلی اورتوقرافی سمیناری» کنچیریلدی و مۆختلیف معروضه لر اوخوندوقدان سونرا اورتاق قرارلار آلمیش اولدو. دئمک بۇ دؤلاشیق یوللاری گۆز اونونه آلاق ایمکان ایچریسینده، آذربایجان دیل آکادمیاسی قوزولاجغی گۆنه دهک بۇ قرارلارا بۇیون ایمک ایران اراضیسینده یاشایان هر بیر آذربایجان تۆرکونون میلی بۇرجو سایلمالی دیر.

۱- لاتین الیفباسی ۱۹۲۶- جی ایله، ساوت ایٹفاقی قوزولدوقدان سونرا قبول ائدیلدی و کیریل الیفباسی ۱۹۳۹- جو

ایله ایستالین- ین زوراکلیق سیاستی نتیجه سینده اونو عوض ائدی. - وارلیق

ایروان یک ولایت مسلمان‌نشین بود (۲)

صمد سرداری‌نیا

پس از انتشار کتاب «ایروان یک ولایت مسلمان‌نشین بود» در سال ۱۳۸۰ توسط انتشارات «زوفا» که مورد استقبال مشتاقانه علاقه‌مندان در داخل و خارج از کشور قرار گرفت، نظر به اهمیت موضوع، مؤلف در صدد برآمد که مطالب مربوط به این مبحث را که در کتاب نیامده است، گردآوری، تدوین و به دانشوران محترم تقدیم کند.

شهر ایروان، در سفرنامه‌های جهانگردان متعدّد که از این شهر تاریخی دیدن کرده‌اند، منعکس شده، از جمله در سفرنامه شاردن فرانسوی که در دوران سلطنت شاه سلیمان صفوی از این خطّه بازدید کرده، مطالب جالب توجّهی را درباره طرز زندگی، خصایل و ویژگی‌های مردم مسلمان ایروان بیان کرده است. از جمله، از وجود هنر اپرا در این

شهر مسلمان‌نشین در قرن هفدهم میلادی یاد کرده و در این باره شرح مفصّلی نوشته است.

«سفر به دربار سلطان صاحبقران» نیز سیاحت‌نامه‌ای است که دکتر «هاینریش بروگش» شرق‌شناس و سفیر دولت پروس در طول سفرش به ایران در سال ۱۸۶۰، اواسط سلطنت ناصرالدین شاه نوشته که بخشی از آن مربوط به ایروان می‌باشد. همچنین اظهار نظر «مادام دیولافوای» فرانسوی است که در تاریخ ۲۹ مارس ۱۸۸۱ یعنی اواخر قرن نوزدهم از ایروان دیدن کرده است.

از جمله منابع گران‌سنگی که اخیراً به دست مؤلف رسیده، کتاب وزین «بلوغ الامانی فی حیاة الفقیه الکبیر والاصولی الشهیر الایروانی والمشاهیر من تلامذته» است. این اثر ۵۵۰ صفحه‌ای توسط حجت الاسلام والمسلمین حاج سید محمد تقی حشمت الواعظین طباطبائی قمی تألیف و برای اولین بار در سال ۱۳۷۵ شمسی در شهر قم منتشر شده و در سال ۱۳۸۰ به چاپ سوم رسیده است، لکن مؤلف از وجود این کتاب نفیس بی‌خبر بود تا این که در اواخر فروردین ماه ۱۳۸۳ از طریق پست، آن را دریافت کرد. فرستنده، جناب آقای دکتر محمدجواد ایروانی، وزیر محترم امور اقتصادی و دارایی پیشین و عضو فعلی مجمع تشخیص مصلحت نظام بودند که پس از مطالعه کتاب «ایروان یک ولایت مسلمان‌نشین بود» که اهدایی یکی از دوستانشان بود، این کتاب را به مؤلف ارسال داشتند، که جای بسی تشکّر و قدردانی است. ایشان در مکتوبی خطاب به مؤلف نوشتند:

«بسمه تعالی. حضور محترم و شریف جناب آقای صمد سرداری نیا. باسلام، کتاب ارزشمند «ایروان یک ولایت مسلمان نشین بود» را با اشتیاق فراوان ملاحظه نمودم. انصافاً اثر ارزشمندی در شناسایی تاریخ ایروان می باشد. با توجه به این که قفقاز و به ویژه ایروان سرزمین علمای بزرگ شیعه بوده است، بدین وسیله کتاب فوق را که در مورد پدر بزرگ اینجانب مرحوم علامه حضرت آیت الله العظمی میرزا علی ایروانی و پدر اینجانب مرحوم آیت الله میرزا یوسف ایروانی نگارش شده، تقدیم می گردد. مؤلف به نوبه خود به معرفی علمای دیگر ایروان پرداخته که عنداللزوم جهت هرگونه بهره برداری در چاپ های بعدی کتاب ایروان تقدیم می دارد. با سپاس فراوان از زحمات آن جناب، دکتر محمد جواد ایروانی. ۱۳۸۳/۱/۱۷».

یکی از مواردی که در این کتاب جلب توجه می نماید، کشتار مسلمانان توسط ارامنه در سال ۱۹۱۰ میلادی است. در این زمینه در کتاب یاد شده آمده است:

«در سنه ۱۹۱۰ میلادی، هفت سال قبل از انقلاب اکتبر، حادثه ای دلخراش را مؤلف از لسان صاحبان درد مشروحاً بیان نموده تا آن که این قصه تلخ در آتیه روشنگر حقایق و در قالب یک سند تاریخی به حساب آید.».

«آقای احد ایروانی مدیر کل امور استان ها در وزارت معادن و فلزات جمهوری اسلامی ایران، در حضور برادر مسئول و متعهد، عضو هیأت مدیره و معاونت مالی و بازرگانی شرکت ملی فولاد ایران، جناب آقای حاج سید علی اکبر هاشمیان «دام مجده» برای نگارنده نقل نمود:

«- پدرم، قاسم ایروانی معروف به ابوالقاسم فرزند علی ایروانی می گفت: "در زمان نیکلای دوم تزار روسیه، اختلاف عمیقی بین ارامنه و روسیه با مسلمانان ایروان به وجود آمد. به همه اهالی ایروان و توابع و قرای اطراف آن ابلاغ گردید: مردم یا باید آئین ارامنه را بپذیرند و یا قرآن را به آتش بکشند تا حرمت اسلام در منطقه شکسته شود و در غیر این صورت همگان قتل عام خواهند گردید. مردم مسلمان با قاطعیت در برابر این سخن نابجا مقاومت نموده و عملاً حریم آئین پاک اسلام را گرامی داشتند. چند روزی از ابلاغ پیام نظام فاسد نگذشته بود که روزی مادرم گفت: نیروهای مسلح ارمنی به داخل خانه ها می ریزند و همه را سر می برند. بهترین راه آن است که تو به داخل چاه آب خانه رفته تا از شر این اراذل مصون بمانی، شاید آنان به هنگام هجوم به خانه به حریم زنان حرمتی قائل شوند و تو هم به عنوان پناه برای ما زنده بمانی. من امر مادر را امتثال نمودم و در داخل چاه رفتم و با زحمت، خود را در وسط چاه نگاه داشتم که ناگهان متوجه ورود اشرار ارمنی و حمله آنان به اهل خانه شدم، و حتی شیون زن و بچه را نیز شنیدم، و پس از آن، سکوت فضای خانه را فرا گرفت. پس از گذشت لحظاتی شنیدم که فرمانده دستور می داد تا جنازه ها را به داخل چاه بیاندازند، ولی معاون او می گفت: صبر کنید تا فردا هوا روشن شده و جنازه ها شمارش شود، فرمانده نظر معاون او را پذیرفت و همگی از خانه بیرون رفتند.

«پس از آنکه مطمئن شدم اشرار از منزل خارج شده اند، از چاه بیرون آمدم و با منظره هولناک و وحشتناکی روبرو گشتم، دیدم که پدر و مادر و زن و بچه و بستگان در خون خویش غلتانند.

«بلادرنگ در دل شب خود را به قریه مجاور رسانده و ماجرا را به خواهرم اطلاع دادم که جز من و تو کس دیگر از ما باقی نمانده است. او هم ناگهان در برابر دیدگانم سکنه کرد و از دنیا رفت. «با چنین وضع دلخراشی شبانه به سوی جلفا حرکت نموده و وارد تبریز شدم و تحت عنوان تبعه ایران به سربازی رفتم و بعد از اتمام دوره خدمت سربازی در ارتش استخدام شدم و سپس با دختری به نام «محترم» در سنه ۱۲۹۵ شمسی در سن ۳۵ سالگی ازدواج نمودم». احد ایروانی می‌گوید: «حاصل این ازدواج ۱۰ فرزند می‌باشد.»^۱

این کشتارها در برهه‌های مختلف ادامه داشته، به طوری که مسلمانان مظلوم ایروان، هر از چندی به دست ارامنه سلاخی شده‌اند، ولی قتل‌عام ژانویه ۱۹۱۸ میلادی به دست دانشک‌ها و به فرماندهی آرام مانوکیان معروف به آرام پاشا که منجر به کشته شدن سیصد هزار نفر از مسلمانان ایروان و نابودی ۲۱۱ روستای پیرامون آن گردید، نقطه عطفی شوم در سرنوشت رقت‌بار مسلمین ستم‌دیده این دیار بلادیده بود. ابعاد این نسل‌کشی گسترده‌تر از آن است که در کتاب «ایروان یک ولایت مسلمان‌نشین بود» آمده است. به طوری که تأثیر اسف‌بار این فاجعه خونین تا امروز حتی بر ادبیات مکتوب و شفاهی خلق آذربایجان سایه گسترده است. نمونه‌هایی از بایاتی‌های سروده شده توسط مسلمانان ایروانی که در آن فاجعه خونین، یار و دیار خود را ترک کرده و راهی دیار غربت شده‌اند، در کتاب «ایروان یک ولایت مسلمان‌نشین بود» آورده شده است. در این راستا، آثار شاعر نامدار آذربایجانی «عمران صلاحی» نیز نمونه‌ای از این تأثیرات را نشان می‌دهد. این شاعر درد آشنا در مصاحبه با روزنامه «ایران» به تاریخ ۱۳۸۲/۱۲/۷ با صراحت به این تأثیرات اشاره می‌کند. پرسشگر روزنامه ایران در بخشی از این گفتگو که تحت عنوان «متأثر از قصه‌های مادر بزرگ» چاپ شده، از ایشان می‌پرسد:

- از خصوصیات بارز آثارتان - چه نظم و چه نثر - این است که بر خلاف بسیاری، طنزتان نه تنها خنده صرف نیست، بلکه به این ترتیب، خواسته‌اید لایه‌های زیرین اجتماع را به نمایش بگذارید. نمونه‌اش کتاب «حالا حکایت ماست» که دغدغه‌های اجتماعی در آن برجسته است. پرسش این است که چه عواملی، چنین پروسه‌ای را در ذهنتان به وجود آورد؟ این که به مردم فکر می‌کنید، آیا همواره برایتان مسأله بود؟

- کاملاً، من اساساً زندگی‌ام در میان مردم گذشته است. تمام محله‌هایی که همراه خانواده زندگی می‌کردم، جنوب شهر بود. از این رو خیلی خوب توانستم با مسائل و مشکلات آن‌ها خوب بگیرم و رابطه ایجاد کنم. این‌ها همه از همان کودکی در ذهنم تأثیر گذاشتند... مسأله دیگری هم که باید بگویم، تأثیر قصه‌ها و شعرهای مادر بزرگم بود. الآن که فکر می‌کنم، این تأثیر را در آثارم به وضوح می‌بینم.

- به کارگیری «فرهنگ مردم» و «ادبیات عامه»، یعنی استفاده از لغات، اصطلاحات، گویش‌ها، آداب و سنن مردم و ... از عناصری‌اند که می‌توانند شعر را مردمی کنند. حالا اگر با طنز هم همراه باشند، بسیار تأثیرگذارتر خواهند بود. همه این‌ها را مدیون مادر بزرگم هستم که اسمش «لیلا» و اهل

ایروان بود. او از جنگ آرامنه و مسلمانان که آنجا اتفاق افتاده بود، ماجراهای بسیار به یاد داشت که به صورت قصه برایمان تعریف می‌کرد.

- تمام کشت و کشتارها و بگیر و ببندها را از نزدیک شاهد بود، می‌گفت: اگر من زنده ماندم، تنها دلیلش این است که زیر چرخ یک گاری پنهان شده بودم و بعد که همه، آتش و لاش شدند، من هم از مخفیگاهم بیرون آمدم.

- او شعرهای زیادی به ترکی می‌گفت که یا از قدیم شنیده بود، یا حتی خودش می‌ساخت. به خصوص «بایاتی» - دوبیتی - های آذربایجانی. خوب، اینها همه در من تأثیر داشتند. همین تأثیر باعث شد تا شعری به نام «لیلان» - که البته ترکی است - بگویم.

- الان که به گذشته نگاه می‌کنم، می‌بینم همواره زندگی‌ام، روی شعرهایم تأثیر داشته‌اند. در واقع از هر کسی یا چیزی تأثیر گرفته‌ام، شعری در وصفش گفتم.

پس از این نسل‌کشی و حاکمیت یافتن حزب داشناک در ایروان، این کشت و کشتارها ادامه می‌یابد و بقایای مسلمانان این دیار را که صاحبان اصلی این سرزمین بودند، به دستور اربابان غربی‌شان از دم تیغ می‌گذرانند. به طوری که آلکساندر میاسنیکیان رهبر کمیته انقلاب و شورای کمیساریای خلقی جمهوری ارمنستان شوروی در سال‌های نخست حکومت بلشویکی می‌نوشت: «گرجستان در دوره بلشویک‌ها به طور آزاد و حاکم (حاکم به جای «سوورن» آورده شده - مترجم) آرامنه را مورد آزار قرار می‌داد، ولی ارمنستان در زمان داشناک‌ستیان به همان شیوه «حاکم» و بدون مجازات، مسلمانان را می‌کشت. چون دستورات دایی‌های اروپایی و آمریکایی چنین بود. دایی‌هایی که بدون اصل تفرقه بینداز و حکومت کن" قادر به زندگی نیستند.» (میناسنیکیان، ۱۹۲۳).^۱

کتاب «بلوغ الامانی» جهت انعکاس شرح احوال مرحوم آیت الله العظمی میرزا علی ایروانی و فرزندش مرحوم آیت الله میرزا یوسف ایروانی تألیف گردیده، لکن در این اثر از ده‌ها رجال نامدار و روحانیون نام‌آور سخن رفته است که از شهر ایروان برخاسته‌اند و این نشانگر آن است که این شهر تاریخی مسلمان‌نشین، یکی از کانون‌های مؤثر تشیع و خاستگاه علمای بزرگ شیعه بوده است. مؤلف درباره‌ی خاندان ایروانی می‌نویسد: «آنچه در این کتاب (بلوغ الامانی) تحت عنوان خاندان ایروانی عنوان گردیده، ذکر نام و شرح حال رجال علمی و اعلام شیعه این دودمان معظم است و نه ابعاد دیگر این طایفه معظمه، که تماماً با مراجعه به منابع و مآخذ جدید موجزاً به رشته تحریر درآمده است.

«خاندان ایروانی از بیوت فضل و فقاہت و زعامت و مرجعیت شیعه در ایران و عراق و قفقاز بوده است. این طایفه از ذریه ملا محمد (۱۳۰۶-۱۲۱۱ ه.ق.) فرزند ملا محمد باقر ایروانی مشهور به فاضل ایروانی است. وی از مراجع تقلید، در ایران، ترکیه، هندوستان، قفقاز و آذربایجان شوروی [سابق] در عصر خویش بوده است. او بانی نهضت علمی این خاندان و از آیات عظام و زعمای امامیه می‌باشد.»

پس از عرضه اسامی ۱۷ تن از روحانیون برخاسته از این خاندان، دربارهٔ آیت الله العظمی میرزا علی ایروانی از دیدگاه مؤلف کتاب «مشهد الامام» آمده است:

«میرزا علی ایروانی (۱۳۵۴-۱۳۰۱ ه. ق.) فرزند شیخ عبدالحسین ابن مولا علی اصغر خطیب حائری ایروانی، از حجج برجسته و دارای تقوا و عالم به علم فقه و اصول و دارای شخصیت ممتاز بوده و از اساتید نجف اشرف به حساب آمده است. وی از تلامذه آیت الله سید محمد کاظم یزدی و آیت الله آخوند خراسانی (ره) می‌باشد.

«بعد از وفات اساتید بزرگوارش به کربلا مهاجرت نمود و در بحث زعیم الطائفه آیت الله شیخ محمدتقی شیرازی (ره) حاضر شده است. ولی بعد از بدرود حیات استادش مجدداً به نجف اشرف مراجعت نمود و بر مسند تدریس تکیه زد و به بحث و درس رسمی حوزه علمیه نجف اشرف پرداخت. «آثار قلمی و تألیفات نافع‌ای از او به جای مانده، از جمله حاشیه بر مکاسب شیخ انصاری (ره) و حاشیه بر کفایه الاصول و رساله عملیه به زبان فارسی و رساله در فروع علم اجمالی و کتاب‌هایی در طهارت و صلوات و حج و غیر این‌ها.

«پنج جلد از مؤلفات هیجده‌گانهٔ مرحوم آیت الله العظمی ایروانی به چاپ رسیده است که پنجمین اثر، کتاب ارزشمند «هدیه الصبیان» است که ۱۰۳ صفحه بوده و در سنه ۱۳۲۹ شمسی در تبریز به زیور طبع آراسته گردیده است و الباقی مؤلفات آن رادمرد فقیه و اصولی، متأسفانه به صورت مخطوط باقی مانده است.»^۱

اینک می‌رسیم به سیاحت‌نامه‌ها:

شاردن فرانسوی که به قول ادوارد براون، معتبرترین مورخ عهد صفوی است، در قرن هفدهم میلادی در زمان سلطنت شاه سلیمان صفوی در شهرهای مختلف ایران از جمله ایروان به سیاحت پرداخته، دربارهٔ این شهر تاریخی مسلمان‌نشین مطالب مشروحی نوشته، از جمله دربارهٔ حکمران و طرز حکومت وی می‌نویسد: «حکمران ایروان، بیگلریگی است. حکام ایالات بزرگ را بدین عنوان می‌خوانند و بدین طریق اینان از مقامات دیگر که خان خوانده می‌شوند (و حکام درجه دومی می‌باشند) امتیاز دارند. معظم‌له دارای عنوان سردار نیز می‌باشد که به معنای فرمانده سپاه است. حاکم این ایالت یکی از اعیان درجه اول ایران می‌باشد و از رجال بسیار بصیر و فوق‌العاده سیاستمدار کشور به شمار می‌رود. نام این شخصیت صفی قلی خان است که به معنای بندهٔ اجل صفی می‌باشد. همیشه در دوره سلطنت شاهنشاه فقید، حکومت مهم‌ترین و عالی‌ترین ایالات امپراتوری ایران با مشارالیه بوده است، ولی در نتیجهٔ دسیسهٔ زنان (درباری) سه سال پیش از فوت پادشاه مزبور، معزول و مغضوب گشت.

«شاهزاده خانمی که همسر حکمران ایروان می‌باشد، از جانب مادر منتسب به خاندان سلطنتی است. این شاهزاده خانم، در آغاز سلطنت پادشاه کنونی (شاه سلیمان) وسایلی برانگیخت که شوهر خود را مورد نظر و عنایت اعلیحضرت همایونی قرار داد و کمی بعد مشارالیه به حکومت ایروان منصوب

گشت که از ایالات بسیار مهم و بسیار پردرآمد کشور است. این ایالت هر سال سی و دو هزار تومان درآمد دارد که معادل تقریباً پانصد هزار اکو (مسکوک طلای قدیمی) می‌باشد. بعلاوه از طریق جرایم و غرامات، هدایا و تحف و طرق انتفاع غیرمستقیم نیز دویست هزار اکوی دیگر نصیب حاکم می‌شود. اینک حکمران ایروان به طور مسلم ثروتمندترین شخصیت تمام ایران است. این شخصیت محبوب شاهنشاه و مورد احترام دربار می‌باشد و دو فرزند مشار الیه یگانه مقرّب اعلیحضرت همایونی به شمار می‌روند.

«صفی قلی خان مردمدار و عدالت‌پیشه و نسبت به دیگر حکام کمتر رشوه می‌گیرد و به همین جهت محبوب عامه و مورد احترام همه مردمان حوزه حکومت خویش است. این مرد کاملاً شایسته مقام خویش است، چون علاوه بر صفات حمیده مزبور، اهل فضل و دانش نیز می‌باشد و عاشق علوم و فنون است.»

این گردشگر فرانسوی که تألیفاتش بسیار پر مغز و مشحون از بدایع تحقیق و تاریخ می‌باشد، به طوری که فلاسفه و مورخین عالی‌مقام سده هیجده میلادی، مونتسکیو، ژان ژاک روسو، دیدرو، هلویشیوس و گیبون در تحقیقات فلسفی و تاریخی خود از سیاحت‌نامه شاردن استفاده‌های شایان توجهی کرده‌اند، در بخشی از سفرنامه‌اش از اجرای هنر اپرا در میان مردم مسلمان ایروان یاد کرده و می‌نویسد: «پس از پایان نمایش کشتی‌گیران که یک ساعت تمام طول کشید، مصارعت‌کنندگان (کشتی‌گیران) از میدان خارج و فی‌الغور محوطه با نمدهای بزرگی پوشیده شده و فرش‌های گرانبهایی به روی آن گسترده گشت و گروه عظیم مطربان و مغنیان و رقاصان به صحنه درآمدند و بیش از دو ساعت به ترنم پرداختند که مورد تحسین حضار واقع گشت.

«استاندار ایروان، اوقات خود را به تماشای این صحنه و مذاکره با غلام شاه و حاضرین و مخصوصاً استعلام اخبار فرنگستان از من می‌گذرانید.

«... صحنه با هنرنمایی زنان بازیگر جوان (آکتریس‌ها) افتتاح می‌یابد و این قسمت متضمن اغنیه عاشقانه و تغزلات محبت‌آمیزی می‌باشد و جذبه و انجذاب و حالات انشراح عشاق بیان می‌گردد. آنگاه فرط عشق و ایمان و اضطراب و تشویق نمایان می‌شود. در این دوره، حالات و خصوصیات خارق‌العاده عشاق جوان، مغالزه و معاشقه عاشق و معشوق با یک صورت حساس و زنده مافوق تصویری به معرض نمایش گذارده می‌شود و این مرحله در حقیقت نخستین پرده ابراست. در دوره دوم نمایش، گروه رقاصان و مغنیان به دو دسته تقسیم می‌گردد. یکی اصرار و الحاح عاشقی را در انظار مجسم می‌سازد، دیگری نفی و انکار معشوق متکبری را جلوه‌گر می‌نماید. پرده سوم، حاکی از توافق و کنار آمدن عشاق است. در این مرحله است که هنرنمایی بازیگران به حد اعلای خود می‌رسد و حنجره خوانندگان زن و حرکات لغزنده رقاصه‌ها سحرآسا می‌شود. مطربان و مغنیان در میعادگاه عشاق توقف کرده‌اند و با حرکات چشم و دست با استرحام و استغائه و به یک حالت بیخودی از دلبران در تمنای وصال می‌باشند. در این مرحله دیگر شرم و آرم اجازه نمی‌دهد چشم و گوش حرکات و سکناات شهوت‌انگیز

بازیگران را تحمل کند. معه‌ذا باید متذکر شویم که این چیزها با تقوای مذهبی ایرانیان منافات ندارد. چون این قوم، تجرّد را عیب می‌شمارد و حتّی گناه می‌داند و بر حسب تعلیمات آیین اسلام، مردان مجبور می‌باشند به محض وصول به مرحله بلوغ به ازدواج مبادرت ورزند. ضمناً یادآور می‌شویم که در میان مغنیان و مطربان و رقاصه‌ها همیشه اشخاص واقف به رموز محیط و موقع‌شناسی وجود دارد که قطعات نمایش را بر حسب تمایلات روحی مشتریان و امیال معنوی طالبین ترتیب می‌دهند و مطابق میل آنان موضوع نمایش خویش را تنظیم می‌کنند. ولی البتّه رعایت چنین نکات دقیق و باریک مستلزم اطلاعات بسیار وسیعی در فن مربوطه است.^۱

دو قرن پس از شاردن، دکتر «هاینریش بروگش» استاد دانشگاه برلین و شرق‌شناس برجسته، در سال ۱۸۶۰ میلادی از شهر ایروان دیدن کرده و مشاهدات خود را به رشته تحریر درآورده است. وی در اواسط سلطنت ناصرالدین شاه، هنگامی وارد این شهر شد که ۳۲ سال بود بر اثر انعقاد قرارداد ننگین ترکمانچای، ایروان تحت حاکمیت روسیه تزاری قرار داشت و یک حاکم روس به نام «کلویکیان» بر این ولایت حکمرانی می‌کرد، لکن ترکیب شهر، چهره اسلامی خود را حفظ کرده بود. وی در بخشی از سیاحت‌نامه‌اش می‌نویسد:

«از ساعتی قبل از حرکت، عده‌ای از خان‌های تاتار^۲ [= آذربایجانی] و آرامنه با اسب در میدان جلوی ساختمان فرماندار ایروان گرد آمده بودند تا به همراهی ما در گردش شهر شرکت داشته باشند. از بازار ایروان که کاملاً به سبک آسیایی ساخته شده است، از محلات ارمنی‌نشین، محلات تاتارها [= آذربایجانی‌ها] و بالاخره باغ و قصر متعلّق به سرداران ایرانی که در دوران تسلط ایران بر آن شهر، حکومت ایروان را به عهده داشتند، بازدید کردیم. باغ و قصر سرداران در محلّ مرتفعی از شهر در کنار رود «سنگا»^۳ قرار دارد و فوق‌العاده زیباست. تالارهای مخصوص نشیمن سرداران ایرانی دارای نقاشی‌های دیواری جالبی از زنان و رقاصه‌های گرجی است. در نزدیکی این باغ و قصر، مسجد بزرگی هم قرار دارد که ساختمان این قصر و مسجد تماماً به سبک ساختمان‌های ایرانی است. در دو‌یست قدمی این باغ و مسجد، بیمارستان اروپایی ایروان واقع شده است که ساختمانی نیمه‌اروپایی دارد و بیماران آن را سربازان روسی تشکیل می‌دادند که گرفتار بیماری تب و لرز بومی ایروان شده بودند.

«نخستین شب اقامت در ایروان، برای رفع خستگی سفر، به یک حمام سبک ایرانی که توسط تاتارها اداره می‌شد، رفتیم. در صحن حمام، روی سکویی نشستیم و ما را کیسه کشیدند، بعد با لیف صابون زدند. آن وقت کارگری به جان هر یک از ما افتاد و به مشت و مال پرداخت. چون تصمیم گرفته

۱ - سیاحت‌نامه شاردن، ترجمه محمد عباسی (ج ۲)، ص ۳۲۱ و ۳۱۳، تهران، شهریور ۱۳۳۵

۲ - دکتر بروگش نیز به غلط به اهالی مسلمان ایروان که ترک آذربایجانی بودند، تاتار خطاب می‌کند، چرا که پس از منضم شدن ۱۷ ولایت آن سوی ارس به قلمرو تزارسم، روس‌ها برای هویت‌زدایی از ترک‌های آذربایجانی، آن‌ها را تاتار نامیدند. در حالی که خود این گردشگر آلمانی در بخشی از سیاحت‌نامه خود می‌نویسد: «تاتارها، سکنه اصلی این دشت‌ها، در حقیقت همان ترکمن‌ها هستند و از نژاد ترکمن‌های ایران می‌باشند. به افراد این طایفه در شمال رود ارس نام تاتار را داده‌اند و آن‌ها غالباً مسلمان هستند.» (ص ۹۵)

۳ - همان رود زنگی است.

بودیم کلیه مراحل حتمای ایرانی را گذرانده، از آن اطلاع پیدا کنیم، اعتراض نکردیم و تحمل نمودیم. مشت و مال آن قدر ادامه یافت که من احساس کردم کاملاً خورد و خمیر شده‌ام. می‌خواستیم اعتراض کنیم، ولی یارای حرف زدن نداشتیم و در همین موقع کارگر مرا بلند کرده، کشان کشان از چند پله به طرف خزینه آب گرم بالا برد و در آن انداخت. در آنجا نزدیک بود نفسم بند بیاید و به همین جهت با هر زحمتی بود خود را از آن خزینه نجات دادم و به طرف رختکن حمام یا سرپینه دویدم. در آنجا تاتارها کمی آبجوی سرد و قلیان ایرانی برای ما آوردند که البته با یکدیگر مناسبتی نداشت. ما آبجو را رها کرده، خوردن یک فنجان چای داغ را بر آن ترجیح دادیم.»

وی درباره خیانت ارامنه در جنگ‌های ایران و روس می‌نویسد: «اچمیادزین در جنگ‌های روسیه و ایران که بعد از نبرد «الیزابت پل» و سقوط ایروان و تبریز به انعقاد عهدنامه ترکمانچای (۲۲ فوریه ۱۸۲۸) انجامید، نقش مهمی بازی کرده است. دو شهر و ایالت ایروان و نخجوان بیش از بیست سال از اوایل قرن نوزدهم متعلق به دولت ایران بودند. ترک‌ها و ایرانی‌ها قبل از آن تاریخ، کشمکش زیادی بر سر ارمنستان با یکدیگر داشتند و ارامنه مسیحی، جانب روس‌ها را که تازه متوجه نفوذ به طرف جنوب شده بودند، گرفتند. یک روز پاپ و روحانی بزرگ ارامنه، جواهرات و ثروت‌های موجود در «اچمیادزین» را جمع‌آوری کرد و به اتفاق روحانیون دیگر ارمنی به طرف همسایگان روس خود فرار کرد و به آن‌ها پناه آورده، استمداد کرد.

«مقامات ایرانی سخت برآشفتنند و از دولت روس تقاضای استرداد روحانیون ارامنه را کردند. ولی روس‌ها که بهانه خوبی برای دست‌اندازی به خاک ایران پیدا کرده بودند، از این امر امتناع ورزیدند و این خود روابط دو کشور را تیره کرده، یکی از علل جنگ میان طرفین شد. در هر حال، ژنرال «پاسکوویچ» که بعدها از طرف ارامنه ملقب به «ایروانسکی» شد، با قوای خود به طرف اچمیادزین حمله کرد و آنجا را تصرف نمود. سپس ایروان را هم تسخیر کرد و نیروهای خود را متوجه نخجوان نمود و بعد از تصرف آن شهر، از رود ارس گذشت و تبریز هم سقوط کرد و قوای روسیه به قافلانکوه رسیدند که بالاخره جنگ با انعقاد عهدنامه ترکمانچای پایان یافت. روس‌ها طبق این عهدنامه، خانات ایروان و نخجوان و خانات طالش را به دست آوردند و علاوه بر این، مبلغی در حدود دو کرور تومان هم از دولت ایران به عنوان خسارت و غرامت جنگی دریافت نمودند.

«پس از پایان جنگ، روحانیون ارمنی که خود از عوامل جنگ بودند به اچمیادزین بازگشتند و کلیساهای آنجا را که در طی جنگ آسیب دیده بود، با کمک مالی روس‌ها و هدایای ارامنه تعمیر کردند و آنجا را بار دیگر محل اقامت و مرکز روحانیت ارامنه قرار دادند.»

این گردشگر آلمانی، درباره طایفه «کنگرلو» که یکی از طوایف مشهور ولایت چنخور سعد بوده، می‌نویسد:

«سواران تاتار [= آذربایجانی] که همراه کالسکه‌های ما حرکت کرده بودند و در هر ایستگاه معمولاً عوض می‌شدند، نیزه‌های مخصوصی در دست داشتند که به وسیله این نیزه‌ها از دیگر تاتارها متمایز و

مشخص می‌شوند. این تاتارها از تیره کنگرلو هستند که به پرورش اسب علاقه زیادی دارند و در اسب‌سواری هم شهرت دارند. کنگرلوها دسته و تیره بزرگی از قوم تاتار [= آذربایجانی] هستند که در نزدیکی مرزهای ایران و ترکیه به سر می‌برند. آن‌ها از فرط علاقه‌ای که به اسب دارند، از دزدیدن اسب‌های مردم هم ابایی ندارند، ولی البته همه آن‌ها این طور نیستند. از زراعت و کشاورزی نفرت دارند و در دهات مخصوصی زندگی می‌کنند و با قبایل دیگر ارتباط و تماس می‌گیرند. آن‌ها در دوران تسلط ایران بر قفقاز چریک بودند و از دولت ایران بابت خدمت خود در مواقع ضروری دستمزد می‌گرفتند. حالا هم آن‌ها چریک به شمار رفته، از دولت روسیه ماهی ۱۰ روبل نقره بابت حقوق خود و علیق اسب دریافت می‌کنند. کنگرلوها بیشتر در نواحی مرزی ایران و ترکیه مستقر هستند و کار آن‌ها مبارزه با راهزنان مسلحی است که در راه‌ها قافله‌ها و کاروان‌ها را می‌چاپند و بعد به داخل ایران و ترکیه فرار می‌کنند. به همین جهت در هر چاپارخانه‌ای عده‌ای سوار تاتار [= آذربایجانی] کنگرلو مستقر هستند که مراقب دزدان و راهزنان می‌باشند و هر جا که اثری از آن‌ها بیابند، در تعقیبشان برمی‌آیند».

در این سیاحت‌نامه، درباره یکی از خان‌های این منطقه و روابط او با دربار تزار آمده است: «نزدیک غروب آفتاب، به ده «باشناراشن» رسیدیم. مالک این ده، یک خان قدیمی ایرانی به نام «خلیل بیگ» بود. او پیروان خود را که سراپا غرق اسلحه بودند، به استقبال ما فرستاد و خواهش کرد که برای استراحت و اطراق در منزل او فرود آییم. پس از دوازده ساعت طی راه و خستگی زیاد، این دعوت خیلی دلپذیر و مطبوع بود و آن را با کمال میل پذیرفتیم. خانه نسبتاً مجلل خلیل بیگ به سبک ایرانی تزیین و دکوراسیون شده بود. ما را به قسمت اندرون هدایت کرده، اتاق‌های اندرون را در اختیارمان گذاشتند. زنان اندرون را در زیرزمین‌های تحتانی اتاق‌ها جای داده بودند و آن‌ها از پشت درهای مشبک زیرزمین با کنجکاو میهمانان خارجی خود را می‌نگریستند. اتاق‌هایی که برای اقامت ما ترتیب داده بودند، خیلی تمیز، دیوارهای آن سفید و دارای قفسه‌های چوبی بود، و فرش‌های بسیار عالی و باارزش ایرانی نیز کف اتاق‌ها را تزیین کرده بود. غذا آوردند و این نخستین باری بود که با غذاهای ایرانی از ما پذیرایی می‌شد. مطابق آداب و رسوم شرقی، غذاها را یکجا و با هم سر سفره آوردند. با تعارف خلیل بیگ، همگی دور سفره روی زمین نشستیم، در حالی که پسران او دست بر قبضه خنجر پشت سر ما ایستاده بودند و این کار به معنای آن بود که هر لحظه آماده دفاع از ما هستند. ضمناً در موقع صرف غذا، خودشان هم خدمت می‌کردند و غذاها را از یک طرف سفره به طرف دیگر برده، تعارف می‌کردند. البته آن‌ها مستخدم و نوکر زیاد داشتند، ولی این رسم مشرق‌زمین است که میزبان به خاطر احترام به میهمانان شخصاً خودش یا پسرانش از آن‌ها پذیرایی می‌کنند. دیس‌های بزرگی که جلوی ما قرار داشت، مملو از غذاهای مخصوص ایران، یعنی: پلو، چلوکباب، عسل، پنیر، کره، پیاز و نان نازک بود، و همه با دست از این دیس‌ها غذا می‌خوردند. دست در اینجا کار قاشق و چنگال و کارد را می‌کرد و ما هم به ناچار چون قاشق و چنگال وجود نداشت، از دست‌های خود استفاده می‌کردیم. خلیل بیگ و پسرانش که لباس چریک‌های تاتار [= آذربایجانی] را پوشیده بودند، نشان‌های روسی بر سینه داشتند و از مسافرت خود به

سن پترزبورگ و دیدار تزار روس خاطراتی نقل می‌کردند. این یک سیاست زیرکانه روس‌هاست که رؤسای قبایل ایرانی مناطق متصرفی خود را مورد محبت قرار داده، به آن‌ها نشان و خلعت اعطا می‌کنند و حتی آن‌ها را به سن پترزبورگ برای دیدار تزار می‌برند تا بدین ترتیب دوستی آن‌ها را نسبت به خود جلب کنند و اگر دوباره جنگی با ایران روی دهد، این قبایل از روسیه پشتیبانی نمایند.^۱

مادام دیولافوای فرانسوی نیز که در تاریخ ۲۹ مارس ۱۸۸۱، ۲۱ سال پس از دکتر بروگش از این شهر دیدن کرده، می‌نویسد: «در تاریخ ۲۹ مارس ۱۸۸۱ میلادی که از ایروان بازدید به عمل آوردیم، منظره شهر ایروان طرب‌انگیز و نشاط‌آور بود، خانه‌ها اغلب دارای مهتابی‌های قشنگ بوده و از باغ‌های باصفا احاطه شده است و گنبدهای باشکوه مساجد شیعه و دیوارهای سفید منازل نیمه‌اروپایی و شکوفه‌های درختان میوه از میان توده خاکستری‌رنگ ساختمان‌ها سربرآورده بود و نمایش و جلوه مخصوصی داشت.

«هرگاه از گنبدهای شیروانی کلیساهای روسی، که با رنگ سبز درخشندگی داشت، صرف‌نظر می‌کردیم، همه چیز ایرانی است و احساس می‌نمودیم که ما در ایران هستیم. «کالسکه ما به هنگام عبور از خیابان‌های شهر ایروان، جمعیت زیادی را به دنبال می‌کشاند، زیرا مردم می‌خواستند هیکل خارجیان تازه‌وارد را تماشا کنند.

«بازارهای ایروان پرهیاهو و جنجال‌برانگیز بود، دکان‌های محقری در طرفین معبر سرپوشیده‌ای وجود داشت که همه از اشیای درهم‌ریخته و بی‌نظم پر بود. تجار، دو زانو روی پاشنه پاها نشسته و با مشتریان سرگرم گفتگو بودند و اگر مشتری نداشتند، با تسبیح کهربایی بازی می‌کردند. این تسبیح برای دو کار مورد استفاده قرار می‌گرفت: ۱- محاسبه معاملات تجاری، مانند «چرتکه» ۲- خواندن اوراد و اذکار.

«از دحام جمعیت در بازار به قدری بود که ما نمی‌توانستیم با فراغت خاطر از مغازه‌ای دیدن کنیم. سپس به گردش در معابر پرداختیم تا اوضاع شهر را از نزدیک ملاحظه نماییم. ابتدا به مسجد قدیمی شهر رفتیم که دارای گنبدی با کاشی مینایی آبی‌رنگ که مربوط به اواخر قرن هفده مسیحی بود. دیوارهای زیر گنبد دارای کاشی‌های یکپارچه بود که بر روی آن شکل گل و مرغ دیده می‌شد. این مسجد دارای راهروهایی بود که درب‌های حجرات متعددی به طرف آن‌ها باز می‌شد، و در این حجرات، طلاب علوم دینی سکونت داشتند و مشغول تحصیل بودند. در بعضی از حجرات هم جمع کثیری از اطفال دیده می‌شد که سرگرم فراگیری قرآن بودند.

«آنگاه با مردم ایروان تماس گرفته و از آن‌ها خواستیم که از تاریخ ایروان برای ما سخن بگویند، و مردم، سخن را با ما این‌چنین آغاز کردند و گفتند: ما از نوح نبی (ع) تشکر می‌کنیم، زیرا او اولین کسی است که در حوالی ایروان تاک را نشانیده است و اینک ملاحظه می‌کنید که از دروازه ایروان تا دامنه کوه آرات باغ‌های ما مملو از تاک (انگور) می‌باشد.

۱ - دکتر هاینریش بروگش، سفری به دربار سلطان صاحبقران، ترجمه مهندس کردبچه، ص ۱۰۸ تا ۱۱۷

«سلسله جبال آارات که تقریباً ۵۶۵۰ متر از سطح دریا ارتفاع دارد و مستور از برف و یخ دائمی است، مانند دیو سرسفیدی در میان جبال همجوار خود سربرآورده و خودنمایی می‌کند. «این کوه دارای دو قلّه است که از حیث ارتفاع، نامساوی و به وسیله گردنه‌ای از هم جدا می‌شود و تاریخ گویای این معناست که کشتی نوح پس از توفان در قلّه طرف راست این کوه مستقر گردیده است. صعود از دامنه این کوه پر از برف و یخ بسیار مشکل است. اما اگر احیاناً اعضای کلوب کوهنوردی بتوانند با مشقّت زیاد به قلّه آن برسند، از شدّت وجد و نشاط، خستگی را فراموش خواهند کرد.

«در اطراف ایروان، اراضی ممتاز و حاصلخیزی مشاهده نمودیم که اغلب با کوشش دهقانان پرتلاش سرسبز شده و از تاک و گندم و برنج و پنبه مستور بود.

«زارعین اراضی خود را چنان با ذوق سرشار و سلیقه خاصی به اشکال هندسی درآورده بودند که چشم هر بیننده و سیّاحی را به خود جلب می‌نمود.»^۱

این بخش از سیاحت‌نامه مادام دیولافوا از کتاب «بلوغ الامانی» نقل شد. مؤلف محترم این کتاب، جناب آقای حاج سید محمدتقی حشمت الواعظین طباطبایی قمی، در ذیل این مطالب اظهار داشتند:

«با توجه به سیاحت سیّاحان و گزارش سفرنامه مذکور و تاریخ اعصار و ادوار گذشته، روشن می‌گردد که ایروان، مرکز فرهنگ غنی شیعه و پایگاه عظیم تشیع بوده و از محبوبیت و نفوذ کاملی برخوردار بوده است. مدارس علوم دینیّه جهت تربیت طلاب با جدّیت هرچه تمام‌تر انجام وظیفه می‌کرده و تحصیل فقه و اصول و معارف جعفری، از برنامه‌های زیربنایی این مدارس بوده است.

«ولی در دوران حاکمیت نظام فاسد کمونیستی، ارزشهای اسلامی کم‌رنگ و مخدوش گردیده. اینک با فروپاشی نظام فاسد شوروی و سقوط مکاتب مادی ضدّ خدا در شوروی سابق، آرزوی ما این است که این جان‌های شیفته و شیدای مردم ایروان هرچه سریع‌تر در پرتو ایمانی فزاینده حراست گردد، تا اصالت‌ها به قلب منتقل گردد و نه به قالب، و ارزش‌ها به دل داده شود و نه به گل، و به استناد بیان «الناس معادن کمعادن الذهب و الفضة» استعداد سرشار مردم ایروان به وسیله فرهنگ غنی شیعه شکوفا گردد و غبار بی‌فرهنگی از مراکز علمی، مساجد و مدارس زدوده شود. انشاء الله تعالی.»

باید به عرض حجت الاسلام حشمت الواعظین رساند که این دعای خیر ایشان، در مورد شهر ایروان اجابت‌شدنی نیست، چرا که بر اثر خیانت داشناک‌ها که در برهه‌های مختلف، مسلمانان این شهر را نسل‌کشی کرده‌اند، امروزه حتّی یک نفر مسلمان بومی در ایروان باقی نمانده است و بر روی پیکرهای به خون خفته مسلمانان مظلوم این دیار، اشغالگران نه تنها ایروان را به یک شهر کامل العیار ارمنی‌نشین تبدیل کرده‌اند، بلکه قره‌باغ کوهستانی را نیز که آن هم یکی از کانون‌های پرشور تشیع بوده، به اشغال خود درآورده و ادعای مالکیت می‌کنند.

۱ - خانم دیولافوا شوالیه لژیون دونور، ایران، کلد و شوش، ترجمه علی محمد فره‌وشی، به نقل از: بلوغ الامانی، ص

İran arasında inkişaf etməyə başlayan həmin mədəni əlaqələr sonralar arası kəsilməmiş qaldı.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qulubəyov, Əhdəm: *Sovet Azərbaycanı kinosu*. Bakı, 1958;
2. Məmməd Arif: *Cəfər Cabbarlı*. Bakı. 1954;
3. Məmmədli, Qulam: *Cavid Ömrü Boyu*, Bakı 1982;
4. Məmmədli, Qulam: *Azərbaycan Teatrının Səhnəsi (1920- 1930)*, II hissə, Bakı 1983;
5. Məmmədli, Qulam: *Molla Nəsrəddin*, Bakı 1984;
6. Məmməd Cəfər: *Hüseyn Cavid*, Bakı 1960;
7. Hacıyev, Abbas: *Tiflis Azərbaycan Teatrı*, Bakı 1984;
8. Sadiq, Əvəz: *Seçilmiş Əsərləri*, Bakı 1971;
9. *Səhnədən Keçən Yollar*, Bakı 1983;
10. Qabibov, N.: *Nadcafov M. Iskustvo Sovetskoqo Azerbaydçana*, M. 1960;
11. Sərdarinya, Səməd: *Yaddaştı Bər Tarixə Teatre Azərbaycan*, Təbriz 1357/1978;
12. Omid Hüseyn: *Tarixə Fərhəngə Azərbaycan*, I cild, Təbriz 1332/1953.

Jurnallar

1. Azərbaycan, 1946, N 8;
2. Azərbaycan Məktəbi, 1980;
3. Elm və Həyat, 1969, N 9;
4. Molla Nəsrəddin, Təbriz 1921, N 5- N 6;
5. İzv. AN Azerb. SSR, Seriya istorii, filosofii i prava, 1987-1988.
6. Pəyame Nou, Tehran, 1944, N 1;

Qəzetlər

1. K-t. 1925-1933;
2. Azərbaycan Qəzeti, Təbriz 1945
3. Vətən Yolunda, Təbriz 1945;
4. Yeni Şərq, Təbriz 1946;
5. Ədəbiyyat Qəzeti, 1946;
6. Ədəbiyyat və İncəsənət, 1983-1986.
7. Bakinskiy raboçiy, 1922-1934;

Azərbaycan ilə İran arasında mədəni əməkdaşlıqda tamamilə yeni cəhət əvvəllər mövcud olmayan idman əlaqələrinin yaranması oldu. 1300-cü ildən əvvəlki dövrdə İranın əslində xarici idman əlaqələri yox idi və ümumiyyətlə, idman ictimai və dövlət fəaliyyəti sahəsi kimi mövcud deyildi. İstər İran üçün, istərsə də, Azərbaycan üçün bəzi ənənəvi idman oyunları növləri ["Zorxana" (ağır atletika məşqləri növü)], atçapma, akrobatik məşqlər, güləş] istisna təşkil edirdilər. Lakin bu idman oyunları olduqca məhdud xarakterli olub, təsadüfdən-təsadüfə, bu və ya digər yığıncaqların (toy, hər hansı bir münasibətlə keçirilən şənliklərin) tərkib hissəsi və ya peşəkar meydan (bazar) tamaşası kimi keçirilirdilər. Bu çərçivədə arabir öz idman növlərində şöhrət qazanmış ayrı-ayrı pəhləvanların, güləşçilərin qastrol xüsusiyyətli çıxışları da baş verirdi. Lakin Azərbaycan Respublikasında 1300-cü ildən sonra idman tədricən inkişaf etməyə başladı və xalq kütlələrinin fiziki tərbiyəsinin çox mühüm vasitəsinə çevrildi, buna görə, tezliklə Azərbaycanın İranla idman əlaqələrində iştirakı meydana gəldi. 1305-ci ildə Bakıya İranın bədən tərbiyəsi və idman idarəsinin nümayəndəsi Mir Mehdi Vərzəndə başçılığı ilə ölkənin futbol üzrə yığma komandası gəldi. Yerli futbolçularla üç görüşdə qonaqlar iki dəfə məğlub olmuş (3:4, 1:3), bir dəfə də heç-heçə (1:1) oynamışdılar. Bu üç oyundan sonra M.M.Vərzəndə bildirmişdir: "Parisdə 42 ölkənin olimpiya oyunlarında (1303-cü il VII Olimpiya oyunları-C.V.) bizi Bakıdakı kimi qarşılamadılar".

Öz növbəsində Azərbaycanın futbol üzrə yığma komandası 1308-ci ildə Tehrana getmiş və yerli komandalarla keçirdiyi görüşlərdə üç asan qələbə qazanmışlar. Azərbaycan futbolçularının oyun məharəti və ustalıqları İran tamaşaçıları üçün əsl kəşf oldu.

Beləliklə, həmin dövrdə Azərbaycan əvvəldən Sovet-İran iqtisadi, mədəni əlaqələrinin ən mühüm komponentlərindən biri olmuşdur. Bu ən əvvəl onun coğrafi mövqeyi, keçmişdən ənənəvi iqtisadi, mədəni əlaqələri ilə müəyyən olunurdu. Lakin Sovet İttifaqının başqa respublikaları kimi, Azərbaycan da öz xarici iqtisadi, mədəni əlaqələrində məhdud idi, bunlar tamamilə mərkəzin (Moskvanın) xarici siyasət məqsədlərinə tabe edilib, onun tərəfindən müəyyən edilir, istiqamətləndirilirdi. O biri tərəfdən, İran hakim dairələrinin, xüsusən 1304-cü ildə bərqərar olmuş Pəhləvi rejiminin də daxili və xarici siyasəti, Sovet İttifaqı ilə münasibətlərinin xarakteri iqtisadi, mədəni əlaqələrin hərtərəfli inkişafına mane olurdu.

Belə şəraitdə Azərbaycanın Sovet-İran əlaqələrində səmərəli iştirakının imkanları təbii olaraq, həyata keçirilməmiş qalmış, sonralar isə tamam yoxluq dərəcəsinə çatdırılmışdır. Buna görə də, 20-ci illərdə Azərbaycan və

"Seçilmiş poemalar"ın tərcümələrini Əli Nazim, Abdulla Şaiq, Mirzə Mövsüm İbrahimov, İbrahim Tahir, Azər, Mikayıl Müşfiq və Mirmehdi Seyidzadə etmişdilər. Məcmuəyə, həmçinin, Mirzə Ələkbər Sabirin tərcüməsində "Siyavuş haqqında poema" da daxil edilmişdir. Azərbaycan Respublikası mətbuatı səhifələrində Firdövsinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş çoxlu məqalə dərc olunurdu.

Dahi şairin yubileyi münasibətilə Azərbaycan Dövlət muzeyində sərgi təşkil olunmuşdur. Firdövsinin tərcümeyi-halı mövzusunda Azərbaycan rəssamları Əzim Əzimzadə, Qəzənfər Xalıqov və Rüstəm Mustafayev bir neçə əsər çəkmişdilər. Sərgidə, həmçinin, heykəltəraş Fuad Əbdürrəhmanovun yaratdığı İran döyüşçüsünün heykəli nümayiş etdirilirdi.

Yubiley ərəfəsində Ü.Hacıbəyov özünün bu münasibətlə yaratdığı kantatasını tamamladı.

Yubileyin təntənə ilə qeyd edilməsini İran nümayəndə heyəti, xüsusilə S.Nəfisi yüksək qiymətləndirmişdir. Gördüklərinin təsiri altında o deyirdi: "Mən dünyanın hər hansı bir başqa ölkəsində, hətta İranın özündə belə Firdövs şərəfinə bundan daha təntənəli cəsn tutula (bayram edilə-C.V.) biləcəyini zənn etmirəm".

1314-cü il Sentyabrın 11-18-də Leninqradda (indiki Sankt-Petersburq), sonra isə Moskvada İran incəsənəti və arxeologiyası üzrə III Beynəlxalq konqres keçirildi. Azərbaycan bu münasibətlə həmin şəhərdə yerləşən Dövlət Ermitajı tərəfindən təşkil olunan sərginin açılması və keçirilməsində müəyyən rol oynamışdır. Sərgidə Azərbaycandan göndərilmiş eksponatlar da nümayiş etdirilirdi. Konqresin sədr müavinlərindən biri isə Azərbaycanın dövlət xadimi Mirzə Davud Hüseynov idi.

Həmin dövrdə Azərbaycan ilə İranın mədəni yaxınlaşmasının, həmçinin, iki ölkənin dövlət və ictimai xadimləri arasında əlaqələrin yaradılmasının müəyyən dərəcədə amili 1306-cı ildə Moskvaya gedən İran ictimai xadimlərinin (S.M.İskəndəri, F.Yəzdi və b.), 1307-ci ilin İyulunda İranın saray naziri Teymurtaşın, 1308-ci ilin Oktyabrında Məclisin qərarı ilə Qərbi Avropanın tədris müəssisələrinə göndərilən 125 nəfərdən ibarət İran tələbələr qrupunun, 1308-ci ilin Yanvarında İranın Xarici İşlər Naziri Seyid Əbülqasım xan Əmidin, 1314-cü ilin Fevralında İranın maarif nazirliyi nümayəndələri Yəzdanfər və Muradinin, 1314-cü ilin Sentyabrında III Beynəlxalq İran incəsənəti və arxeologiyası üzrə konqresdə iştirak etmək üçün başda maarif naziri Hikmət olmaqla Leninqrada (indiki Sankt-Petersburq) gedən İran nümayəndə heyətinin Bakıya gəlməsi oldu.

mütəxəssislərinin uşaqları ilə birgə bu məktəblərdə İran uşaqları da təhsil alırdılar. Məktəb ləvazimatı və avadanlıq Moskva və Bakıdan göndərilirdi. Bu məktəblərdə Şurəvi müəllimləri də çalışırdılar.

20-ci illərdə Bakı və Lənkəranda İran məktəbləri fəaliyyət göstərirdilər.

Maarif və İran üçün pedaqoji kadrların tərbiyə edilməsi sahəsində böyük xidmət 1285-ci ildə orta məktəb hüququnda yaradılmış və 1300-cü ildə "Mədrəse-yi İran və Şurəvi" (İran və Sovet məktəbi) kimi təzə ad almış "İttihad-e İraniyan" məktəbinə məxsus idi. Bu tədris müəssisəsi üçün şagirdlərin hazırlanması Lənkəranda "Bəhcət-e İraniyan", Bakı ətrafında-Sabunçuda "Təməddön-e İraniyan", Bibiheybətdə "Səadət-e Behcət-e İraniyan", Bakının sənaye hissəsi Qaraxəhərdə "Tərəqqi" və başqa ibtidai məktəblər tərəfindən aparılırdı. 20-ci illərdə Bakıda İran təbəələrinin təhsil aldığı bir sıra məktəblər açılmışdır. Məsələn, 1302-ci ildə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı Bakıda İran zəhmətkeşlərinin uşaqları üçün Qafarzadə adına məktəb açmağı qərara aldı. Məktəbin direktoru vəzifəsinə M.Əsədullazadə təyin olunmuşdur. 1305-ci ildə İran mühacirlər komitəsi öz müdavimləri üçün birinci dərəcəli siyasi savad məktəbi açdı.

Bu dövrdə də Bakının ali tədris müəssisələrində İran tələbələri təhsil alırdılar. Onlar 1304-cü ildə "İran Həmyerlilər Cəmiyyətini" də yaratdılar ki, 1306-cı ildə bura 250 üzv daxil idi.

1307-ci ildə Bakıda "İran Maarif Cəmiyyəti" yaradılmışdır. Mayın 11-də keçirilən ümumi iclasda Salamulla Mədədzadə bu cəmiyyətin məqsəd və vəzifələri haqqında çıxış etdi.

Mədəni əlaqələrin genişlənməsinə 1301-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin Şərq fakultəsinin açılışı da xidmət etmişdir. Fakultənin açılışı haqqında qərar II Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında (1301) qəbul olunmuşdur. Bu qurultayda müsəlman Şərq ölkələrinin dili, tarixi və mədəniyyətlərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Fakultədə Fars dili və ədəbiyyatı, İran tarixi səhnəsində mütəxəssislər hazırlayan İran bölməsi mövcud idi. Lakin fakultə 1307-ci ildə bağlanmışdır.

1313-cü ildə bütün Şurəvidə olduğu kimi Bakıda da dahi Firdövsinin 1000 illik yubileyinin keçirilməsi Azərbaycan-İran mədəni əlaqələrinin inkişafında xüsusi yer tuturdu. Yubileydə iştirak etməkdən ötrü Sentyabr ayında İrandan Bakıya başda məşhur alim Səid Nəfisi olmaqla nümayəndə heyəti gəlmişdir. Nümayəndə heyətinə doktor Əfşar və Məhəmmədəli xan Tərbiyət də daxil idilər. Yubiley ərəfəsində Ruhulla Axundovun redaktəsilə Firdövsinin "Seçilmiş poemalar" məcmuəsi nəşr olunmuşdur. Məcmuəyə Əli Nazim, Mirzə Mövsüm İbrahimov, Əmin Abidin məqalələri də daxil idi.

S.Vurğunun bu illərdə yazdığı "Vaqif" və "Fərhad və Şirin" pyesləri, həmçinin, C.Cabbarlının "Araz Çayı" (1923-24) mənzum faciəsi və H.Cavidin "Telli Saz" (1931-32) mənzum dramı (iki axırıncı əsər təəssüf ki, 1316-cı ildə Şurəvidə baş verən Stalin terroru nəticəsində itirilmişdir) İran və Azərbaycan mövzusunda həsr olunmuşdur.

1313-cü ildə bütün Şurəvi böyük Firdövsinin 1000 illik yubileyini qeyd edirdi. Həmin münasibətlə H.Cavid dahi şairin "Şahnamə" əsərinin motivləri əsasında "Siyavuş" dramını yazmış və sonralar İranın məşhur şairinin həyatına həsr edilmiş "Xəyyam" mənzum pyesini qələmə almışdır.

Tədqiq olunan dövrdə İran mövzusu, həmçinin, Azərbaycan nəzm və nəsrində öz əksini tapırdı. Məsələn, M.S.Ordubadinin 1312-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş "Dumanlı Təbriz" romanı Səttərxanın fəaliyyətindən bəhs edən ilk ədəbi əsər idi. Həmin və ona yaxın mövzuda S.Vurğun "Təbriz Gözəlinə" (1935), "20 Bahar" (1940), S.Rüstəm "Yaxşı Yoldaş" (1933), M.Rahim "İran" (1927) əsərlərini yaratmışdılar.

1307-ci ildə Mirzə Həsən tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunan M.Kaziminin "Qorxulu Tehran" romanı Bakıda nəşr olunmuşdur.

Əlbəttə, bu əsərlərin, xüsusilə dramaturgiya əsərlərinin hamısı bədii sənətin vəzifələrinə cavab vermirdilər. Tamaşaların özləri də ifa cəhətcə eyni olmayıb, bəziləri isə açıq-aydın zəif və iki ölkənin tarixi dövrlərinin izahında tarixə zidd idilər.

Azərbaycan-İran mədəni əlaqələri təsviri incəsənət sahəsində də meydana gəlirdi. 1300-cü illərin əvvəllərində Azərbaycanın paytaxtında Bakrostun (Rusiya teleqraf agentinin Bakı şöbəsinin) trafaret emalatxanası təşkil olunmuşdur. Burada Səttar Xan, həmçinin, 1896-cı ildə Nasirəddin Şahı öldürmüş Mirzə Rza Kirmani kimi İran xadimlərinin bir sıra portretləri yaradılmışdır. 1300-cü illərin ortasında Azərbaycan təsviri sənətində tənqidi realizmin banisi Ə.Əzimzadə də öz əsərlərini İrana həsr etmişdir.

1304-cü ildə Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Məktəbində təhsil almaq üçün (sonralar məşhurlaşmış-C.V.) Təbrizli rəssam Müvəzzəzadə Bakıya gəldi. Burada təhsilini başa vurduqdan sonra o, Moskva Təsviri Sənət İnstitutuna qəbul olundu və həmin tədris müəssisəsini 1314-cü ildə bitirdi. Təhsilini başa vurduqdan sonra rəssam Bakıya qayıtmış və 1316-cı ilə qədər Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Məktəbində dərs demişdir.

Azərbaycan-İran mədəni əlaqələrinin inkişafında müəyyən rol 1300-cü illərin ortalarında Tehran, Təbriz, Rəşt, Ənzəli və Bəndərgəzdə açılmış Şurəvi məktəblərinə məxsus idi. Həmin illərdə İranda işləyən Şurəvi

teatr texnikumunu bitirmiş Feyzi Çubəkzənin rejissorluğu ilə Azərbaycan dilində səhnəyə qoyulmuşdur.

20-ci illərdə Azərbaycanın teatr səhnələrində Bakıda yaşayıb-yaratmış bu dövr İran Azərbaycanı dramaturqları Rza Quluzadə Şərqli və Mirseyfəddin Kirmanşahlının əsərləri oynanırdı. Şərqli şair Lahutinın həmkarı olmuşdur. O, Naxçıvan və Bakı teatrlarında işləmiş, "Behişt Huriləri", "Sarabla Ərdəbil Arasında" və başqa pyesləri bu şəhərlərin teatrlarında tamayaşa qoymuşdur. Sonralar Şərqli İrana qayıtmış və teatrda çalışdığı zaman mühacirətdə qazandığı təcrübədən orada istifadə etmişdir.

Bakı və Tbilisi teatrlarında uzun müddət aktyor, rejissor, tərcüməçi və dramaturq Mirseyfəddin Kirmanşahlı da işləmişdir. O, həm də ilk Azərbaycan filmləri olan "Bismillah" (1304) və "Gilan Qızı" (1307) filmlərində çəkilməmiş və Azərbaycan Respublikasının mətbuatı səhifələrində teatr sənəti haqqında bir çox məqalələrlə çıxış etmişdir. 20-ci illərin axırlarında M. Kirmanşahlı Təbrizə qayıtmış, bir sıra əsərləri, o cümlədən M. F. Axundovun "Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli Şah" komediyasını tamaşaya qoymuşdur.

Həmin illərdə Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Tbilisi və Yerevan teatrlarında aktyor və rejissor kimi fəaliyyət göstərən İran Azərbaycanı sənətkarlarından biri də Mirzə Bağır Hacızadə idi. 20-ci illərin axırlarında o, Təbrizə qayıtmış və burada B. Taliblinin "Kef İçində", Ə. Haqverdiyevin "Pəri Cadu", "Köhnə Dudman" pyeslərini tamaşaya qoymuşdur.

Təbrizdə Azərbaycan müəlliflərinin əsərlərindən başqa Bakıda Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş xarici yazıçıların pyesləri də tamaşaya qoyulurdu. Bunlar aşağıdakı əsərlər idi: Sami bəyin "Dəmirçi Kavə" (S. Mənsurun tərcüməsində), Molyerin "Cancur Səməd" [(əsl adı "Vasvası Xəstə" (tər. M. S. Əfəndiyev)] və "Zorən Təbib" (tər. Ə. Qəmərinski), I. Mustafanın "Qatili- Kərimə" (tər. H. I. Qasımzadə), Mçedalışvilinin "Qaçaq Kərəm" (tər. H. Mirzəcanov), Şekspirin "Otello" (tər. H. Səbri), Biçer-Stounun "Tom Dayının Koması" (tər. Qafarov) əsəri və başqaları.

Eyni zamanda həmin dövrdə yazılmış və ya 1300-cü ildən əvvəl yaradılmış, bu illərdə isə tamaşaya qoyulmuş, Hacığa Abbasovun "Ağa Məhəmməd Şah Qarabağda", Ə.Haqverdiyevin "Ağa Məhəmməd Şah Qacar", Baba Quliyevin "İran İnqilabı", Əzim Əzimzadənin "Mirzə Rza Kirmani", N.Nərimanovun "Nadir Şah", C.Cabbarlının "Nasirəddin Şah", A.M.Şərifzadənin "Ənuşirəvani- Adil" pyeslərinin və Ü.Hacıbəyovun "Şah Abbas və Xurşidbanu" operasının mövzusu İran tarixinin müxtəlif dövrlərindən alınmışdır.

1320 və 1304-cü illərdə Azərbaycan artistlərinin İrana qastrol səfərlərinin əhəmiyyəti də Təbriz səhnəsi üçün az olmamışdır. Birinci qastrol zamanı Ü. Hacıbəyovun "Arşın Mal Alan" musiqili komediyası, "Əsli və Kərəm" operası, N. Nərimanovun "Nadir Şah" pyesi göstərilmişdir. İkinci qastrol zamanı isə o vaxtlar Tiflis Azərbaycan teatrında çalışan artistlərdən Əhməd Salahlı, Əli Qurbanov, İbrahim İsfahanlı və başqaları Təbrizə gəlmiş, öz çıxışlarına N. Nərimanovun "Nadir Şah" əsəri ilə başlamışlar. Onlar həm də Z. Hacıbəyovun "Əlli Yaşında Cavan" musiqili komediyasını tamaşaya qoydular. artistlərin Tehran, Rəşt, Təbriz, Urmuda çıxışları bu şəhərlərdə həvəskar teatr qruplarının canlanmasına səbəb oldu.

Həmin illər yerli aktyorların Təbrizdə tamaşaya qoyduqları musiqili komediyalardan biri də Azərbaycan müəllifi M. Kazımovskinin "Vurhavor" əsəri idi.

Təbriz tamaşaçılarının ən çox sevdiyi və hörmət bəslədiyi bəstəkarlardan biri Azərbaycan opera Sənətinin banisi Üzeyir Hacıbəyov idi. Müxtəlif illərdə yerli və qastrol səfərlərinə gəlmiş artistlər tərəfindən onun "Leyli və Məcnun", "Əsli və Kərəm", "Şah Abbas və Xurşidbanu" operaları, "Arşın Mal Alan", "O Olmasın, Bu Olsun" musiqili komediyaları tamaşaya qoyulmuşdur. Bu opera və musiqili komediyaların əksəriyyətinin librettosu Fars dilinə tərcümə olunmuşdur ("Leyli və Məcnun"dan başqa). Deməli, tamaşaçılar həmin əsərlərə təkəcə İran Azərbaycanında deyil, İranın başqa şəhərlərində də tamaşa edə bilmişdilər.

1921-ci ildə Təbrizdə "Ariyen" aktyor qruppasının gücü ilə Ü. Hacıbəyovun "Ər və Arvad" əsəri üzrə "Kəblə Qubad" musiqili komediyası tamaşaya qoyuldu. Ü. Hacıbəyovun əsərləri Təbrizdən başqa Tehran, Rəşt, Məşhəd, Urmu, Xoy və başqa şəhərlərdə tamaşaya qoyulmuşdu.

Təbrizlilərin başqa sevimli müəllifi Hüseyn Cavid idi. 1928-ci ildə onun "Şeyx Sənan" əsəri Mirzə Bağır Hacızadə tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdu. 20-ci illərin ikinci yarısında Cənubi Azərbaycanda tamaşaların doğma Azərbaycan dilində göstərilməsi qadağan edildiyi bir vaxtda isə bu faciə əsəri şair Yusif Ziya tərəfindən Farscaya tərcümə olunub, Tehranda oynanılmışdır.

H. Cavidin "İblis"i də Təbrizdə yerli artistlər tərəfindən göstərilmişdir.

1300-1310-cu illərdə Azərbaycan müəlliflərinin yuxarıda adı çəkilən şəhərlərdən başqa əsərləri Qəzvin və Ərdəbildə də tamaşaya qoyuldu. Məsələn, 1940-cı ildə H. Cavidin "Şeyx Sənan" faciəsi Ərdəbildə şəhər maarif idarəsinin müdirinin müvəqqəti olmamasından istifadə edən, vaxtı ilə Bakı

1300-1310-cu İllərdə Azərbaycan-İran Mədəni Əlaqələri Haqqında Dr. Cavanşir Vəkilov

Bütün zamanələrdə müxtəlif, xüsusən qonşu ölkələr, xalqlar arasında siyasi, hərbi, iqtisadi-ticarət münasibətləri ilə bərabər mədəni əlaqələr də mövcud olmuşdur. aydındır ki, qonşu ölkələrlə hərtərəfli əlaqələrin olması baxımından Azərbaycan Respublikasının belə əlaqələrdə iştirakı tarixinin, bunun şərait və xüsusiyyətlərinin, əldə olunmuş təcrübə, nailiyyətlər və buraxılmış səhvlərin öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır, çünki mədəni əlaqələrin hazırda və gələcəkdə inkişaf etdirilməsi işini

asanlaşdırır.

Tarixə nəzər saldıqda 1300-1310-cu illərdə həm Azərbaycan, həm də İranda yaranmış real tarixi şərait, xalqların mədəni əlaqələrinin artması üçün əlverişli deyildisə, bunlar xüsusən, 1310-cu illərin ortalarında olan dövrdə müəyyən dərəcədə davam edirdi. Bu əlaqələr hələ 1299-cu ildə Azərbaycanda Şurəvi hakimiyyəti qurulmamışdan əvvəlkilərin bir növ davamı idi, yəni xeyli dərəcədə ayrı-ayrı şəxslərin və ya kollektivlərin təşəbbüsü və imkanlarından irəli gəlir və dövlətlər arasında müvafiq müqavilələr sisteminə arxalanmırdı.

1299-cu ilin Sentyabrında görkəmli Azərbaycan yazıçısı və publisisti Cəlil Məmmədquluzadənin Təbrizə gəlməsi şəhərin mədəni həyatı üçün böyük əhəmiyyətə malik oldu. 1300-cü ildə "Ölümlər" pyesi müəllifin başçılığı ilə yerli aktyorlar tərəfindən tamaşaya qoyuldu. Bu tamaşada Təbriz aktyorlarından Böyük xan Naxçıvan (İskəndər rolunda), Əli Azəri (Şeyx Nəsrullah rolunda), Səməd Mövləvi (Hacı Baxşəli rolunda) və başqaları iştirak edirdilər. Tamaşadan toplanan vəsait o vaxt səkkiz nömrəsi Təbrizdə çıxmış inqilabi-demokratik istiqamətli "Molla Nəsrəddin" satirik Jurnalının nəşr olunmasına sərf olundu.

1986 yılında Farsça yayınladığım “*Türk Dil ve Lehçelerinin Tarihi*” adlı kitabımda verdiğim istatistiklere göre Devrim'den hemen sonraki senelerde Türk dilinde (Azerbaycan, Türkmen) 130 cilt kitap yayınlanmış, Türklerle ilgili ilim, edebiyat ve tarih alanlarında 20 cilde yakın Farsça kitap basılmıştır. Halbuki son yıllarda her sene yüzden çok kitap ve şiir macmuaları ana dilimizde yayınlanmakta ve edebi mahfillerimiz çeşitli şehirlerde edebi çalışmalarına devam etmektedir.

Bugün “Varlık”ta kullanılan üslûp genelleşmiş sayılır. Biz henüz Arap kökenli eski Türkçe harfleriyle yazdığımız için ortografide sesli harfleri göstermek amacıyla bazı değişiklikler yaparak alfabemize birkaç diyakritik alametler arttırdık. Bu bakımdan da imlâmımız uniform ve genelleşmiş sayılabilir.

Kültürümüzün bugünkü durumunu iyi anlamak için 26 sene önce karşılaştığımız bir olayı bugün karşımıza çıkan ümitverici bir hadise ile mukayeseli şekilde naklediyorum: 26 yıl evvel “Varlık” dergisini çıkarmaya başladığımız zaman birçok şehirlere, o cümleden Miyâne şehrinin basın merkezine kaç tâne dergi göndermiştik. 20 gün sonra Miyâne'ye gönderdiğimiz paketi bir mektupla geri aldık. Mektupta şöyle bir ibare vardı: “Burada komünist yoktur, onun için Türkçe dergi okunmaz!”

Bugün ise Urmiye'de çıkan haftalık “*Nevîd-i Azerbaycan*” gazetesinde yayınlanan ve Miyâne şehrinin maarifperverleri tarafından “Cebhe-ye Mellî” (Millî Cephe Partisi) liderlerine hitaben “Aşırı milliyetçiliği bırakın!” başlıklı açık mektubun mesajını naklediyoruz:

“Millî Cephe³ ve fikirdaşları bizim dil ve kültürümüzü mahvetmek istiyorlar. Otuz milyon İran Türklerinin kültürüne Batı Hipilerinki gibi “kültürçük” [aşağılama anlamında] diyorlar. Azerbaycan Türklerinin ana dilini zorla empoze edilmiş yabancı bir dil sayıyor ve İran'ın Ehemenerlerinden önceki uygarlıklarını İran tarihinden kasden hazfediyorlar...”

26 yıl arayla yazılan bu iki mektup bu süre içerisinde halkımızın kültüründe ve millî şuurunda ne kadar inkişaf ve ilerleme olduğunu açık şekilde göstermekte ve geleceğe olan umudumuzu arttırmaktadır.

³ “Cebhe-ye Mellî” İran'da petrol üretiminin millileşmesini sağlayan hükümetin başbakanı doktor Muhammed Musaddık'ın Millet Meclisi'nde kurduğu grubun adıdır. Sonraki dönemlerde bu adı kullanarak kurulan parti ve kurumlar, çeşitli ideolojilere sahip olmuşlar. Bugün “Cebhe-ye Mellî” çatısı altında toplanan çevreler çoğunlukla aşırı Farsçı siyasetçilerden oluşmaktadır.

başlamış, aynı zamanda özel Türk dili ve edebiyatı kursları açmışlar. Bizim 26 yıldan beri yayınladığımız “Varlık” dergisi bugüne kadar düzenli olarak devam etmiştir.

“Varlık” dergisi bir kültürel-edebi dergi olduğu için ilk sayısından itibaren onun sayfalarında edebi dilimizin kuralları, tarihi, klasik ve şifahi edebiyatımıza dair dizi makaleler yayınlanmış, tarih ve kültürümüz doğru düzgün şekilde halkımıza öğretilmeye çalışılmıştır.

Kültürümüzün 60 yıl süren Pehleviler rejiminde ne duruma düştüğünü anlamak için, İslam Devrimi'nden sonra “Varlık” dergisini çıkarmağa başladığımız zaman ana dilimizde yazarların durumuna göz atmak yeterlidir. O dönemde edebi dilimizde kusursuz yazabilen yazarlarımız parmakların sayısı kadar azdı. Bunlar da Türkiye veya Kuzey Azerbaycan'da eğitim görmüş veya kendi kendilerini yetiştirmiş insanlardı. Tabii olarak şairlerimizin sayısı az değildi, çünkü bazı şairlerimiz dilimizin resmi şekilde kullanılmasının yasak olduğuna rağmen şiirlerini ana dilde dahi yazıyorlardı.

Biz “Varlık”ta ortak Türk dilini de göz önünde tutarak Azerbaycan edebi dilinde yazmağa başladık, edebi dilimiz bizde kullanılmadığı için Kuzey Azerbaycan'da kullanılan edebi dili kabul ettik, ancak Rusça ve Latince terimler ve sözlerin yerine Türkçe veya eskiden beri kullanılan Türk-İslam ve İran'ın ortak terimlerini kullanıyoruz. Mesela: adliye, mahkeme, hakim, müddei-yi umûm vb gibi. Yazı dilimizi mümkün mertebe ortak Türkçeye yakın yazabilmeyi, bu ülkenin ve Türk Dünyası'nın medâr-i iffihârı olan merhum İsmail Beğ Kaspirali'ye borçluyuz. Tanrı onun ruhunu şad etsin.

Bugün İran Türklerinin, özellikle yeni neslin kültür bakımından durumu geçmişe nazaran daha iyidir. Gençlerimiz özellikle öğrencilerin çoğu Azerbaycan'da ana dillerini de öğreniyor ve eserlerini Türkçe yazmaya gayret ediyorlar.

Geçen 26 yılda “Varlık” dergisi bir mektep halini almış ve eğitim vazifesini üzerine almıştır. Devrim'den hemen sonra ana dilimizde birçok gazete ve dergi yayınlanmaya başlamışsa da (“Varlık” ve “Mehd-i Âzâdi” dışında) bunların çoğunun ömrü kısa olmuş ve uzun seneler boyunca Tahran'da “Varlık” ve Tebriz'de “Mehd-i Âzâdi” yalnız kalmışlar. Fakat Kuzey Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra, hele Muhammed Hatemi'nin cumhurbaşkanlığı yaptığı son sekiz yılda basınımızda çoğalma ve kültürümüzde çiçeklenme hızlanmıştır. Öyle ki bugün 50'den fazla gazete ve dergi iki dilde (Türkçe ve Farsça) çıkmakta ve bunlarda yazılan makaleler dil ve üslup bakımından olgun ve muhteva bakımından dolgun sayılırlar.

yasak olmuş, tarihimiz tahrife uğratarak Türk unsuruna ancak menfi ve tahribatçı rolü bırakılmıştır.

Pehleviler döneminde asimilasyon siyaseti özellikle kültür alanında bütün şiddetiyle uygulanmış, okullarda Türk çocuklarına aslen Türk olmadıkları, eski zamanlarda Fars olup Moğolların İran'a hücum ederek yönetimi ele geçirdikten sonra zorla Türk dilinin onlar tarafından empoze edildiği öğretilirdi. İşte bu sebepten dolayı Azerilerin bugünkü dili (Türk dili) onların öz dilleri olmayıp yabancılar tarafından onlara empoze edildiği iddia edilirdi. Bu uydurma teoriyi o dönemde yetişen Azerbaycan aydınlarından bazıları (Ahmet Kesrevî, Mahmut Avşar, Natık vb.) da destekliyorlardı. Pehleviler döneminde yazılan tarih kitapları, tarihi tahrif ederek Türklerin İran'daki bin yıllık yönetimleri ve hizmetlerini hiçe saymışlar. Bu dönemde eğitim almış talebeler toplumda işe başladıktan sonra bu anlayışla yaşıyor ve Türk diline ve Türklere hor bakıyorlardı. Tabii olarak, Azerbaycanlıların aydınları da bu sapık kültürle yetiştikleri için kendilerini Türk saymıyor ve Türklüğü hakir görüyorlardı. Bu durumda Türk kültürünün hâlî ne kadar acınacaklı olması pek tabiidir.

Bütün bunlara rağmen bu dönemde Şehriyar, Sahir ve Sehend gibi büyük şairler çıkmış ve yazdıkları şiirleri ile edebiyatımızın sönmesine mani olmuşlar.

Şehriyar yazdığı "Hayder Baba Manzumesi" ile folklorik bir şaheser yaratmış ve kendi adını Hayder Baba dağı gibi ebedileştirmiştir.

Şehriyar çağdaş Fars şiirinin Hafız'ı adlandığı halde Türkçe yazdığı Hayder Baba manzumesiyle cihanşümül olmuştur. Onun Hayder Baba'sı 30'dan çok dile tercüme edilmiş ve ona yüzlerce nazire yazılmıştır.

Sehend ise Dede Korkut destanlarını "Sazımın Sözü" adıyla şiire çevirmiş ve bizim milli şairimiz mevkiine yükselmiştir.

Pehlevilerin asimilasyon siyaseti İslam Devrimi'nin zaferinden sonra değişse de, hâlâ onun kalıntıları devam etmektedir.

İran İslam Cumhuriyeti Anayasası (15., 19. vb. maddelerde) Türk ve diğer etnik grupların varlığını resmen kabul etmiş ve bütün kamivlerin aynı haklara sahip olduklarını belirttiği halde Fars dilini İran'ın resmi dili olarak tanımıştır. Fakat geçen 26 yılda ana dilimizde basın, gazete, dergi, radyo televizyon yayınları devam etse de, hâlâ okullarımızda eğitim yalnızca Fars dilinde yürütülüyor. Ancak son yıllarda bazı devlet üniversitelerinde Türk dili ve edebiyatı okutulmaya başlamıştır. Son yıllarda Türk dilinde (Azerbaycan ve Türkmen) çıkan gazete ve dergilerin sayısı 50'ye kadar artmış, Azerbaycan ve İran'ın diğer şehirlerinde okuyan Azerbaycanlı öğrenciler dernekler bünyesinde toplanarak iki dilde dergiler yayınlamağa

dünya şaheserlerinden sayılmakta ve bin yıllık halk edebiyatımızın eski âbidesini oluşturmaktadır.

İran'ın resmi dili Farsçadır (Deri Farsça). Birleşmiş Milletler'in 1998 yılında yayınladığı rapora göre² İran nüfusu 65,758,000 kişidir. Bunlar 69 dilde konuşuyorlar ve nüfusa göre en önemlileri bunlardır:

1- Azerbaycan Türkçesi	23.5 milyon
2- Farsça	22 milyon
3- Lorca	4.28 milyon
4- Kürtçe	3.25 milyon
5- Türkmençe	2 milyon
6- Kaşkay Türkçesi	2 milyon
7- Horasan Türkçesi	1.5 milyon
8- Arapça	1.2 milyon

İran Türklerinin dilleri (Azerbaycan, Türkmen, Kaşkay ve Horasan) Oğuz Türkçesinin kolları sayılmakta ve Azerbaycan Türkçesi Türkiye Türkçesine diğer Türk dil ve lehçelerinden daha yakındır. Azerbaycan Türklerini diğer Türklerle [Türkmen, Kaşkay, Horasan. Halaç (20 bin) ve Kazak (3 bin), Songur (Kirmanşah'ın 65 km.'liğinde) ve Ebiverd (Şiraz'ın bir mahallesi) Türklerini] toplarsak, İran'da 27.5 milyon (1998) ve bugün aşağı yukarı 30 milyon Türk yaşamaktadır. Bu Türklerin diğer İranlılarla beraber ortak kültürü (İran kültürü) vardır ki, bin yılı aşan bir sürede beraber yaşamak neticesinde meydana gelmiştir ve aynı zamanda islami rengi vardır.

Bundan başka Türk halk-ellerinin kendilerine mahsus dil, lehçe, şive, folklor ve yazılı edebiyatları vardır. Türkmenler hariç, İran Türklerinin hemen hepsi Şiidir. İran Türklerinin şifahî edebiyatları, yani âşık edebiyatı çok zengindir. Azerbaycan edebiyatı klasik edebiyat alanında daha çok gelişmiştir. Bu hususta iki noktayı göz önünde bulundurmak gerekiyor:

1- İran'da bin yıldan beri Türkler dahi şiirlerini ve yazılarını daha çok Farsça yazmışlar. Esasen Fars dilini Türkler (Gaznevîler, Selçuklular ve s.) Orta Asya ve Afganistan'ın kuzeyinden İran'a getirip yayılmasına sebep olmuşlar. Onun için Genceli Nizâmî, Şirvanlı Hakânî ve Mevlana gibi İran'ın cihanşümül şairleri Türk oldukları hâlde kendi eserlerini Farsça yazmış ve Farsdilli İran edebiyatını zirvelere kaldırmışlar.

2- İran'da 1920'den sonra iş başına gelen Pehleviler hânedarı kültür alanında monopolist ve şovnist Fars siyasetini takîp ve tatbîk ettikleri için Farsçadan başka diğer etnik grupların dillerinde okuma yazma ve basın

² *World Languages and the Languages of Iran.*

İran'da Türk Kültürünün Durumu¹

Prof. Dr. Cevat HEY'ET*

İran'da Türk kültürü Türkdilli halkların arasında yaygındır. Türkdilli halklar ağırlıklı olarak Azerbaycan'da, Zencan'da, Hemedan ve Sâve'de, Horasan'ın kuzeyinde ve İran Türkmenistanı'nda yaşarlar. Bundan başka İran'ın her tarafında Türkler kitle ve dağınık halde yaşamaktadırlar. Meselâ İran'ın başkenti olan Tahran'da son istatistiklere göre beş milyondan fazla, yani şehir nüfusunun yarısına yakın, Türk aileleri yaşıyor.

70 milyona yakın İran nüfusunun yaklaşık 30 milyonu Türktür ve tek başına Farslar dahil, diğer etnik gruplara göre çoğunluğu oluşturmaktadır. Ancak İran Türkmenleri ve Horasan Türklerinin ekseriyetinin dilleri Türkçe olmakla beraber Azerbaycan Türkçesinden biraz farklıdır. Sonra Fars eyâletinde yaşayan Kaşkay Türkleri, Hemedan ve Sâve Türklerinin de şiveleri biraz farklıdır.

Bunlardan başka Şiraz şehrinin bir mahallesinde yaşayan Ebiverd Türkleri (Nadir Şah döneminde Horasan'dan Şiraz'a göçmüşler) ve Kirmanşah şehrinin 65 km.'liğinde yaşayan Songur Türklerinin lehçeleri Azerbaycan Türkçesinden oldukça farklıdır. İran'ın merkezinde ve Kum şehrinin güneyinde yaşayan ve sayıları 20 bini aşmayan Halaç Türklerinin dilleri en eski Türk dili kabul edildiği hâlde bugünkü Türkçemizden oldukça farklıdır.

İran Türklerinin kültürü genellikle geleneğe dayanan ve daha çok folklorik ve şifahî mahiyettedir. Tabii olarak onların yazılı edebiyat ve kültürleri de vardır, hele Azerbaycan Türklerinin yediyüz yıllık yazılı edebiyatı vardır. Dede Korkut destanlarını ihtiva eden Dede Korkut kitabı

1 - Bu mekale 31 Mayıs – 6 Haziran günlerinde Kırım, Simferopolis (Akmeçid) de geçirilen 1-ci uluslararası Türkoloji Simpozyumunda okunmuştur.

* Azad İslam Üniversitesi cerrahi profesörü, "Varlık" dergisinin sahibi ve baş redaktörü.

کتاب‌های مناطق دوزبانه به زبان مادری تألیف می‌شود

مدیر کل دفتر آموزش و پرورش ابتدائی با تأکید بر این که بیشترین آمار مردودی دانش آموزان مقطع ابتدائی تحصیلی مختص دانش آموزان مناطق دوزبانه است، گفت: کتاب‌های درسی مناطق دوزبانه به منظور برقراری ارتباط راحت‌تر دانش آموز با مفاهیم درسی به زبان مادری تألیف می‌شود.

عباس حاجی‌آقالو در گفتگو با خبرگزاری مهر افزود: با وجود آن که تمام نوآموزان مناطق دوزبانه قبل از ورود به مدرسه یک دوره یک ماهه آموزش زبان فارسی را می‌گذرانند، اما همچنان این دانش آموزان در کلاس اول با مشکلات زبانی روبرو هستند.

وی گفت: دانش‌آموزان مناطق دوزبانه برای یادگیری مفاهیم درسی نیازمند یادگیری زبان فارسی هستند و وقتی بر زبان فارسی به خوبی تسلط نداشته باشند، نمی‌توانند مفاهیم آموزشی را بیاموزند و با کتاب‌های درسی ارتباط برقرار کنند.

مدیر کل دفتر آموزش و پرورش ابتدائی با تأکید بر این که زبان آموزشی در آغاز تحصیل باید زبان مادری باشد، اظهار داشت: دانش‌آموزان مناطق دوزبانه برای یادگیری مفاهیم درسی زحمت مضاعفی را متحمل می‌شوند، چرا که آن‌ها ضمن این که باید مفاهیم آموزشی را یاد بگیرند، مجبورند واژه‌ها را نیز در ذهنشان به زبان مادری برگردانند.

وی با اشاره به این که تألیف کتاب‌های درسی مناطق دوزبانه به سال تحصیلی آینده نمی‌رسد، افزود: مباحث کارشناسی تألیف کتاب‌های درسی مناطق دوزبانه به زبان مادری در دفتر آموزش و پرورش ابتدائی چندی است که شروع شده است و پس از تدوین دستورالعمل اولیه و تأیید شورای عالی آموزش و پرورش و وزیر آموزش و پرورش به دفتر تألیف کتب درسی منتقل می‌شود.

مجله وارلیق که در تمام مدت طولانی انتشار خود طی مقالات علمی متعدد، همواره ضرورت تألیف کتب درسی به زبان مادری را مورد تأکید قرار داده است، پیشنهاد مدیر کل دفتر آموزش و پرورش ابتدائی را مورد استقبال قرار داده و یادآوری می‌نماید که آماده است با بهره‌گیری از تجربه طولانی خود در شناخت زبان و لهجه‌های گوناگون ترکی آذربایجانی، در زمینه تألیف کتب درسی به این زبان، ضمن ارائه نظریات کارشناسی خود، به صورت گسترده و موثر همکاری نماید.

آبۇنە فۇرمو

آبۇنە اولماق ايستەين عزيز وطنداشلاردان ايلليک آبۇنە پۇلونو (۳۰۰۰ تۆمن) آشاغيدا قئيد انديلن حسابا ياتيريپ، بانک قبضينى بۇ فۇرم ايله ياناشى وارليغين دفترينه گۇندرمه لرى خواهيش اولونور:

حساب نۇمره سى ۲۱۶۳ (دکتر جواد هيئت)، بانک مىلى، شعبه داريوش، تهران، خيابان بهار

آبۇنە نين آدى و سۇى آدى

آدرس

پوست كۇدو تلفون نۇمره سى

وارليق درگيسى

تهران، شهرک غرب، فاز ۲، خيابان هرمان، برج ۹، طبقه ۳ و يا

خيابان فلسطين شمالي، شماره ۱۵۱، تلفن ۶۴۶۶۳۶۶

حورمتلى آبۇنە لريميزدن قاباقدان قالان بۇرجلاريني اؤده مه لرى خواهيش اولونور.

وارليق - مجله فرهنگى، ادبى، هنرى به زبان تركى و فارسى

شماره امتياز: ۸۵۳۸

صاحب امتياز و مدير مسئول: دکتر جواد هيئت

دبير: ابراهيم رفر

ليتوگرافى: پلك ۶۴۸۱۰۶۵ چاپ: كيميا

تايپ و حروفچينى: امير عقيقى بخشايشى

آدرس: تهران، شهرک قدس، فاز ۲، خيابان هرمان، برج ۹، طبقه ۳ و يا

تهران، خيابان فلسطين شمالي، شماره ۱۵۱، کد پستی ۱۴۱۶۹

تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

VARLIQ - Quarterly Journal in Persian and Turkish

Chief Editor: Dr. Javad Heyat

Assistant Editor: E. Rafrat

3rd fl., Tower 9, Hormozan Ave., Phase 2, Shahrake Gharb or

151 Felestin Ave., Tehran, IRAN, Tel. 6466366

mail: varliqinfo@yahoo.com